

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 6

Ema portree	Kalju Lepik
Setude etnilise identiteedi ajalugu	Indrek Jääts
Mahtra sõda	Juhan Kahk
Majanduslik tegelikkus	Uno Mereste
Empirism, semantika ja ontoloogia	Rudolf Carnap
Carnap ja loogiline tõde	Willard Van Orman Quine
Inimese ja looduse suhe	Ahto Oja
Uurida end vabaks	Marju Luts
Johannes Voldemar Veski	Andrus Saareste

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 604.

Trükiarv 2000.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 6 (111)

Ema portree	<i>Kalju Lepik</i>	1123
Setude etnilise identiteedi ajalugu. I	<i>Indrek Jääts</i>	1127
Mahtra sõda	<i>Juhan Kahk</i>	1154
Majanduslik tegelikkus — nii nagu see on ja nagu seda mitte alati õigesti ei mõisteta	<i>Uno Mereste</i>	1170
Empirism, semantika ja ontoloogia	<i>Rudolf Carnap</i> . . . . . <i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	1193
Carnap ja loogiline tõde	<i>Willard Van Orman Quine</i> . . . . . <i>Tõlkinud Triinu Pakk</i>	1215
Inimese ja looduse suhe	<i>Ahto Oja</i>	1246
Uurida end vabaks: Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses. II	<i>Marju Luts</i>	1282

Johannes Voldemar Veski	<i>Andrus Saareste</i>	1292
<i>Arvustus: Minevikumeenutusi Ilmar Talve autobiograafia pu- hul. Ilmar Talve. Kevad Eestis: Autobiograafia I.</i> Tartu: Ilmamaa, 1997.	<i>Ants Viires</i>	1304
García Lorca luulest ja Ain Kaalepi tõlkest. Federico García Lorca. <i>Mu kätes põleb tuli.</i> Valitud luuletuste teine väljaanne. Tõlkinud ja saatesõna kirjutanud Ain Kaalep. Tallinn: Vagabund, 1997.	<i>Jüri Talvet</i>	1315
Uku Masingu mälestused taimedest ja enesest. Uku Masing. <i>Mälestusi taimedest.</i> Tartu: Ilmamaa, 1996.	<i>Hans Trass</i>	1324
<i>Väitlus: Veel kord etnograafiast ja etnoloogiast. Heiki Pärdi, "Mõistetest etnograafia, etnoloogia ja rahvateadus." — Akadeemia, nr 2, 1998</i>	<i>Ants Viires</i>	1332
Editorial note. Summaries		1338

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1169, 1245, 1337: Lembit Lepa illustratsioonid.

EMA PORTREE

Kalju Lepik

See on mu ema portree.

Käed tööväsimusest vajunud sülle.
Ja mina kusagil tühjas ruumis
hüplev alp harakas
laia taeva laotuse all.

Prillid on kukkunud lahtilöödud raamatule.
Suur Jumal, hoia mu poega.

Vihm vasardab vastu aknaruutu.

Ema käte puudutuse soojus
on ikka veel mu põskedel.
Ahjus küpseb rukkileib,
õhtune söömaaeg
lastele ja lastelastele.

Pärast ikalduspäevade põuda
veereb ema kortsus põskedele
üksik pisar,
langeb tööst krobelistele kätele.

Tunnistage, Jumala riik on ligi tulnud.

Ema mind ostis ilma peale, / lunastas luu-lihale, on kunagi leelotanud rahvalaulik Koerus. Sealsamas on lauldud: Sest ma tänan eidekesta, [---] et mind kaunist kasvatanud, / et mind õigest õpetanud. Nõnda on lauldud Eestis mujalgi.

Rahvalaulu kombel läbib laps-ema-laps-suhete motiiv kogu meie lüürikat. Ilmselt esimestena meenuvad sellest rikkalikust traditsioonist L. Koidula "Emasüda", Juhan Liivi "Üks suu" ja G. Suitsu "Kerkokell". Need kõigepealt. Ja mitte ainult seepärast, et neid on vastuvõtlikus koolieas õpitud ning "Emasüda" kunagise Iisaku koolmeistri ja köstri R. Th. Hanseni viisiga üldrahvalikus lauluvaras põlistunud. Pigem, ja vahest koguni peamiselt seetõttu, et neis on õnnestunud luuleomaselt väljendada midagi inimesele eriti tähtsat. Koidula värsid on kiitus ema piiritule andumusele ja armastusele, emasüdamele kui viimsele turvapaigale ahistavas maailmas. Juhan Liivi "Üks suu", äärmiselt nappide joontega lüüriline portree, ilmutab ehtimata sõnastuses lapse siira kiindumuse ja tänutunde. Selle luuletusega võrreldavat kunstilist lihtsust ning sisendusjõudu saavutatakse väga harva; üsna samaväärne tundub vahest H. Runneli "Vanaema". G. Suitsu "Kerkokellas" kumiseb kaotusvalu ja tundeõõglaseks jäämise meeoleolu nii imepäraselt, et A. H. Tammsaare hinnangus avaldub selles ema ja poja tõsine vahekord *tervelt, nagu kivisse raiutult*.

Edasi mõtiskledes meenub L. Koidula, Juhan Liivi ja G. Suitsu järel H. Visnapuu "Noor ema", B. Alveri "Helde andja", K. Merilaasi "Anemoonid", P.-E. Rummo "Läbi talve". Tuleb meelde teisigi, kindlasti ka Kalju Lepik.

Põhiolemuselt poliitiline võitluslüürik ja vahelduseks tihti pilalaulik, on K. Lepik õige harva avanenud intiimsetele tunnetele. Harjumuspärasel laadis armastusluulet ta mahukas loomingus vaevalt leidubki. Ka märgatava sagedusega esinev emamotiiv ei arene kuskil vahetuks tundekuulutuseks. Kuid läbi karedavõitu kujundikoore tuikab alati ehtsat pojatruudust, kui poeet kõneleb emast või memmest-vanaemast Koeru lapsepõlvkodu punaste pihlakate all.

Esimesi K. Lepiku emalaule on 1946. a debüütkogus *Nägu koduaknas* avaldatud "Kirikus". Väikemehe vaatepunkt annab sellele mälestuspildile idüllilis-humoristliku tundevärvi, mida K. Lepiku hilisemates emalauludes enam ei leidu. Sest luuletuste

“Mõök ja liblikas”, “Velkari-laulud”, “Rukkilille murdmise laul”, “Vihm tuleb läbi pimeduse” ja teiste lüüriline mina on pagulane, kellele ema ja memm tähendavad lähimat veresidet ja hingesilda okupatsiooni suletud kodumaaga. Sellest siis traagiliseni tõsisaid toone, valusat igatsust, kuid ka ema olemasolust ammutatavat talumisjõudu. *Täna enam pole vaja / kui see teadmine — seda on vaja, / veel on lapsele ema vaja*, loeme luuletusest “Jõululaul emale” — viimasest pagulaspõlve kogust *Kadunud külad*, 1985.

Mullu avaldatud kogus *Pihlakamarja rist* leiduv “Ema portree” koondab ja tihendab luuletaja senises loomingus emaga seotuvaid tunnetusalgeid ning mõjub kokkuvõtvalt. Juhan Liivi luuletusega “Üks suu” võrreldavalt säästlikult sõnastatud, on stiil K. Lepikule iseloomulikult järsult kontrastne. Vahekorda emapoeg, poeg-ema on jõuliselt ja ajatausta aimata lastes sisse kirjutatud autori terve elukogemus ning suurel määral ka ta põlvkonna saatuse lugu.

Luuletuse esimene pool on pilt tööst väsinud emast avatud piibliga ja ema hardast palvest kaitsta poega, kes *kusagil tühjas ruumis* — paguluses. Vastanduseks poja enesetunnetus, äärmuse ni teritatud alandumine, mis ainult ema ees võimalik. Leebemas sõnastuses on seda suhet ju ka Juhan Liivi luuletuses “Emale” ja G. Suitsu “Kerkokellas”.

Vihm vasardab vastu aknaruutu. Selles luuletust poolitavas värsis on vihm metafoorse tähendusega ja märgib ilmselt ajastu saasta ärauhmist.

“Ema portree” teine pool annab lepitava lahenduse: poeg tunneb endal alati ema hellust ning vanema põlve töövilil jääb *lastele ja lastelastele*. Ema tööst *krobelistele kätele* langev pisar on juba tänapisara pärast *ikalduspäevade pöuda*.

Tunnistage, Jumala riik on ligi tulnud, lõpetab kirjanik põlisrahu tundes.

Tunnistagem: K. Lepiku “Ema portree” asetub väärilisena L. Koidula “Emasüdame”, Juhan Liivi “Ühe suu” ja G. Suitsu “Kerkokella” kõrvale.

Karl Muru

Ema portree

JUHAN LIIVI LUULEAUHIND loodi 1965. aastal, tänavu aprillis väärastati sellega üht eelmise aasta eriti silmapaistvat luuletust kahekümendat korda. Kolmekümne kolme aasta jooksul on meie kultuuriloos juhtunud mõndagi, muuseas ka viieteistkümne aasta pikkune katkestus selle auhinna ajaloos, muidugi poliitilistel põhjustel. Loetleme senised auhinna saajad ja auhinnatud luuletused:

- 1965, Debora Vaarandi: "Eesti mullad"
- 1966, Paul-Eerik Rummo: "Ikka Liivist mõteldes"
- 1967, Betti Alver: "Tähetund"
- 1968, Jaan Kaplinski: "Tolmust ja värvidest"
- 1969, August Sang: "Mida mõtleb mees"
- 1984, Ain Kaalep: "Õnne piir"
- 1985, Juhan Viiding: "Soov"
- 1986, Rein Sander: "Elujoon"
- 1987, Betti Alver: "Elul on väikene hingemaa"
- 1988, Viivi Luik: "On aastasaja lõpp. On öö"
- 1989, Vladimir Beekman: "Eesti naised"
- 1990, Kalju Lepik: "Valusad viisid"
- 1991, Doris Kareva: "Pühitsus"
- 1992, Mats Traat: "Oma riik"
- 1993, Hando Runnel: "Nii palju"
- 1994, Ene Mihkelson: "Eesti elu..."
- 1995, Mari Vallisoo: "Tarkust armastanud..."
- 1996, Ellen Niit: "Aeg voolab"
- 1997, Jüri Talvet: "Armastus..."
- 1998, Kalju Lepik: "Ema portree"

SETUDE ETNILISE IDENTITEEDI AJALUGU

Indrek Jääts

SETUD XIX SAJANDI II POOLEL
JA XX SAJANDI ALGUSES
(KUNI 1917. AASTANI)

Esimesed trükitud teated Pihkva kubermangu mittevvene elanikest pärinevad 1831. a ilmunud Chr. H. J. Schlegeli reisikirjast *Reisen in mehrere russische Gouvernements*. Schlegel viibis kahel korral (1815. a ja 1820. a suvel) Zalesje mõisas Irboska lähedal ja kirjutab mõisa ümbruse külades elavatest eestlastest, kes olid sinna asunud Põhjasõja ajal ja kelle sisseränne jätkus ka XIX sajandi alguses. Eesti talupojad moodustasid Zalesje ümbruse külade elanikkonna enamiku ja olid õigeusklikud (Viires 1959: 254, 268; Hagu 1978: 616). Teadusmaailmale avastas Pihkva eestlased XIX sajandi keskel Friedrich Reinhold Kreutzwald. Ta kirjutab 1848. a, et teadusele on Setumaa *terra incognita*. Pihkva eestlaste laule on peetud leelo-leelo kordamiseks ja laulu nime mitte väärivaks jõrutamiseks (Kreutzwald 1953: 105, 108).

Administratiivselt kuulus Setumaa vaadeldaval perioodil Pihkva kubermangu Pihkva kreisi. XIX sajandi keskel jaotus kreisi loodeossa jääv setude asuala neljaks vallaks (Slobodka, Petseri, Irboska, Pankjavitsa). Ametliku administratiivjaotuse kõrval eksisteeris setu alade rahvalik jaotus nulkadeks (nurkadeks — vrd väljendeid: kaugeltnurga mehed, maanurk). Nulga piirid olid

---

Selle artikli kirjutamine sai võimalikuks tänu Eesti Teadusfondi uurimistoetusele.

üsna ähmased ja muutlikud, nad ei eksisteerinud dokumentides ega maastikul, vaid ainult kohalike inimeste peas.

Setude arv

1849. a tegi Kreutzwald statistiku, geograafi ja etnograafi Peter von Köppeni koostatava Euroopa-Venemaa etnograafilise kaardi jaoks esimese katse teha kindlaks Pihkva kubermangu eestlaste arv ja võttis ette mitu reisi Setumaale. Ta jõudis järeldusele, et Pihkva eestlasi on 8892 inimest (Kreutzwald 1976: 484). 1860. a pakkus Mirotvortsev Pihkva eestlaste arvuks umbes 7000 hinge (1860: 45–46). 1890. a nimetab Truusmann setude arvuks 12 289 (Truusmann 1890: 47). Hurt pakub setude arvuks 1885. a 12 549 ja 1902. a 16 571 (*Setukeste...* 1904: XXV). Esimese ülevenemaalise rahvaloenduse päeval 28. I 1897 elas Pihkva kubermangu Pihkva kreisis 17 725 eestlast (rahvus määrati emakeele alusel), sh 633 Pihkva linnas (*Pervaja...* 1904: 3). Õigeusklike oli Pihkva kreisi eestlastest 14 085 (sh 72 Pihkvas), luterlasi 3632 (sh 554 Pihkvas) (*Pervaja...* 1904: 56–57). Seega elas 1897. a Setumaal umbes 14 000 setut, vähesel määral võis leida õigeusklikest eestlastest sisserändajaid, kes setudega ühte ei sulanud. Villem Buki järgi elas 1908. a Setumaal umbes 18 500 setut ja koos Venemaale väljarännanutega hindab ta setude koguarvuks umbes 20 000 (Buck 1909: 11). Kokkuvõttena võib öelda, et setude arv kasvas pidevalt alates XIX sajandi keskpaigast kuni I maailmasõjani. Eelkõige oli kasvu põhjuseks ilmselt kõrge loomulik iive, mitte sisseränne Eestist, sest alates 1860. aastatest ei sulanud uued sisserändajad Eestist enam setudega ühte, vaid jäid eraldi elama, säilitades luteri usu.

Setud olid talupojarahvas. 1897. a oli valdav enamus (94,7%) Pihkva kreisi eestlastest talupojaseisusest, linnakodanikke oli 1,7% (*Pervaja...* 1904: 156–157). Tööalade järgi jaotusid Pihkva kubermangu eestlased (25 589, neist 64,67% õigeusklikud, 35,31% protestandid) järgmiselt: 85,52% töötas põllumajanduses, 5,76% töötlevas tööstuses, 3,16% erateenistuses, 2,21% riigiteenistuses, 1,66% kaubanduses (*Pervaja...* 1904: III, V, XVI). Pärisorjuse kaotamine toimus Setumaal Vene mudeli järgi. 1861. a vabastati mõisatalupojad, 1866. a riigitalupojad (kunagised kloostri-

talupojad), keda setude seas oli enamus. Talupojad vabastati koos hingemaaga, kogukond säilis. Kogukonda lõhkuda ja kapitalistlikule põllumajandusele teed rajada püüdnud Stolõpini reformil polnud konservatiivsel Setumaal edu. Kogukondlik maakasutus, nn üleribalisus, pärssis isiklikku initsiatiivi ja majanduslike uuendusi, üldse põllumajanduse arengut. Asustus Setumaal oli tihe ja väheviljakad põllumaad ei suutnud kõiki ära toita. Põllumajandustehnika oli primitiivne ja arhailine. Karjakasvatus oli madalal tasemel, nappus oli heina- ja karjamaadest, lehma-de piimaand oli nigel. Kalapüügiga tegelesid peamiselt Pihkva järve rannakülade venelased. Setude seas peeti kalastamist ohtlikuks, sest arvati, et mitte ainult kalur ei püüa kala, vaid ka kala kalameest. Seepärast saadeti mehi kalale nagu teise ilma (*Petsõorskije...* 1904). Kala said setud peamiselt vahetuskaubana põllusaaduste vastu. Et ots otsaga kokku tulla, tegelesid setud põllumajanduse kõrvalt käsitööga, käisid ulgu- ja hooajatöödel majanduslikult arenenumas Eestis. Tasu saadi osalt natuuras (toiduained, vili, riided), osalt rahas. Kohalikud vene talupojad, keda keelebarjäär ei seganud, suundusid teenistust otsima ida poole, Pihkvasse ja Peterburi. Setu rändkaupmehed tegelesid peamiselt Lõuna-Eestis pottide müügiga, ostsid Räpina paberivabrikule kaltse kokku, samuti vanu hobusekronusid (selliseid hobuseid nimetati seetõttu setukateks), osalt kevadeti oma tarbeks, sest ise ei jõutud hobust ületalve pidada, osalt võeti hobustelt nahad maha ja müüdi liha Vastseliina vabrikule, kus sellest väetist toodeti (Hagu 1978: 616; Reissar 1996: 59–63; Rihter 1961: 19).

Ülerahvastatusest tingitud majandusliku kitsikuse väljenduseks oli ka setude väljarändamine Venemaale, Siberisse jm. Mare Piho andmetel algas väljarändamine 1893. aastal. Alustuseks käisid mehed, kes kuigivõrd vene keelt oskasid, uusi elupaiku üle vaatamas ning tõid kaasa sealset mulda. Siis mindi perekonniti. Massiliseks kujunes väljaränne pärast Vene—Jaapani sõda ja 1905. a revolutsiooni, eriti aastail 1907–1914 (Buck 1909: 69). Mare Piho hinnangul asus üksnes Siberisse umbes 8000 setut (1995: 201). Nii suur arv ei tundu tõenäolisena, arvestades setude üldarvu tollal. Vene keelt õppinud setu noormehi läks äriteenijaiks ja poesellideks Pihkvasse, Riiga ja mujale (Buck 1909: 11).

Haridusolud

XIX sajandi keskpaigaks oli Setumaal vaid kolm venekeelset algkooli (Irboskas, Petseris ja Pankjavitsas). Sajandi II poolel asutati suuremates vene külades uusi semstvo- ja kirikukoole, kus õpetati peamiselt usuõpetust, lugemist-kirjutamist ja pisut rehkendust. Setud sattusid nendesse koolidesse väga harva (Reissar 1996: 63–64). 1885. a loeti kirjaoskajaid setusid kokku 80 (umbes 12 000-st, seega 0,6%). Aastail 1886–1888 käis Setumaal kohalike haridusoludega tutvumas Sinodi ülemprokurör Konstantin Pobedonostsev ja nõudis koolide asutamist setu aladele. 1885–1890 avati Irboskas kaks kirikukooli, 1890. a setudele mõeldud kaheklassiline kirikukool Obinitsas. Sajandi lõpuks oli seal juba 150 õpilast, sh ka mõned tüdrukud. Peamine rõhk oli vene keele õpetamisel, selle kaudu pääseti muu hariduse juurde. 1891. aastaks oli kirjaoskajaid setusid 163 (Reissar 1996: 66–67). Üks iseloomulik näide kirjaoskamatusel valitsevast seisundist Setumaal: XIX saj. viimasel veerandil käis Mihkel Veske Setumaal rahvalaule üles kirjutamas, külanõured kogunesid seda vaatama, neile oli huvitav ainultki kirjutamise fakt ise (Viskovatov: 2). 1909. aastaks oli Setumaal kümnekond kihelkonna- ja semstvokooli, kus õppis suuremal hulgal setusid. Selleks ajaks arvati, et umbes 20% setudest (peamiselt mehed) olevat saanud vene keeles kirjaoskajaks (Reissar 1996: 67–68). Petserimaal avati XIX saj. lõpus ka mõned eestlaste ja lätlaste luterlikud koolid (Petseri, Lazareva, Laura; usuõpetus oli emakeelne), ent sinna ei tahtnud setud religioosetel põhjustel oma lapsi saata. Üksikuid setusid luterlikus eesti koolis siiski õppis (Reissar 1996: 68; Buck 1909: 76; Palgi 1994: 13). Rahva põhiosa moodustasid aga endiselt kirjaoskamatud talupojad. 1897. a andmeil oli Pihkva kreisi (ilma Pihkva linnata) 14 013 õigeusklikust eestlasest kirjaoskajaid 1061 (7,6%; meestest 896 e 13,6%, naistest vaid 165 e 2,2%) (*Pervaja...* 1904: 56–57). Võrdluseks andmed Liivimaa kubermangu eestlaste kohta: meestest oli kirjaoskajaid 78,9%, naistest 81,2%) (Raun 1991: 519). Need arvud illustreerivad ilmekalt eri konfessioonide suhtumist kirjaoskusesse ja haridusse üldse, eriti naiste haridusse. Toredaks näiteks luterlike eestlaste ja setude erinevast kirjaosku-

se tasemest on setude poolt luterlike eesti asunike kohta öeldu: "No umma ku papp, no mõistva kirotaki." (Kallas 1894: 179.)

Setu lapsele oli venekeelsesse kooli minek raske, õpetajad setu keelt ei osanud, vene keelt mitteoskavad ja seetõttu tunnist mitte- arusaavad setu lapsed olid talle koormaks, pidurdasid edasimine- kut teistega. Seetõttu saatsid setud oma lapsi enne kooliminekut venelaste juurde karja või teenima, et nad vene keele alged oman- daksid. Et koolikohustus puudus, ei pannudki paljud setud oma lapsi venekeelsesse kooli (Reissar 1996: 67).

Usuelu

Tollaseid setusid iseloomustatakse sügavalt ja naiivselt uskliku rahvana. Kirik oli Setumaal venekeelne, preestrid enamasti se- tu keelt ei osanud. 1774. a ordineeriti Värska preestriks Anikita Jakovlev, kes põlvnes luterlikest eesti asunikest. Ta õpetas rahva- keelt ka venekeelsetele diakonitele ja tõlkis setu keelde liturgilisi tekste. Jakovlev teenis Värska kogudust 1805. aastani ja suri Värs- kas 1808. a. Teda on peetud setu apostliks. Setu keelt oskavaid preestrid oli XVIII–XIX sajandil ka teisi (Hörn 1995: 184–185). 1885. a leidis Setumaal vaid üks setu keelt oskav preester, tei- sed vajasid isegi pihil tõlkide abi. Setudest oskasid olmetasandi vene keelt vaid väike osa mehi, naised aga, kes olid aktiivsemad kirikuskäijad, ei osanud seda üldse. Pühakirja setud ei tundnud, teenistusest sisuliselt aru ei saanud. Nad täitsid hardalt vaid väli- seid kirikukombeid, lõid risti ette ja tukkusid (Reissar 1996: 65). Paastu pidasid nad rangelt. Oskar Kallas, kes viibis Setumaal 1894. a paastuajal, kirjutab perenaisest, kes leivast selle koha väl- ja lõikas, kuhu tema oli kogemata piima tilgutanud (Kallas 1895: 85). Usulises mõttes omapead jäetud setude religioossed kaju- telmad olid naiivsed ja siirad. Paganlus segunes seal pealiskaud- selt omandatud ortodoksse kristluse elementidega. Oskar Loorits iseloomustab tollaste setude usku terminiga "religioosne konkre- tism". Ikoone käsitasid setud elavate jumaladena, mõni neist oli tugevam, teine nõrgem (Loorits 1959: 5). Ka uskusid setud, et pü- hakud on kunagi reaalselt olnud Setumaal, näiteks Püha Johannes, kellega seotud paiku on Meeksi kandis (Meeksi Jaanikivi) (Vis- kovatov: 3). Venelased kutsusid setusid pooleusulisteks (полу-

верцы). Kirikuvõimudele tegi setude usuline olukord muret, seda püüti parandada. 1907. a kohustati preestreid vallandamise ähvardusel viie aasta jooksul ära õppima rahvakeel (Reissar 1996: 67). Tsaariaja lõpuni olukord siiski eriti ei muutunud.

Vene-setu suhted

Venelased nimetasid setusid pooleusulisteks, Pihkva kubermangu loodenuurk oli tuntud Полуверческий край'na (Raun 1991: 520). Sellise nime said setud ilmselt seetõttu, et pidasid kinni paljudest paganlikest kommetest, ei mõistnud kirikus kasutatavat vene (või kirikuslaavi) keelt ega saanud sel põhjusel jumalateenistuse sisust eriti aru. Pealegi palvetasid nad mingis omas ja venelastele arusaamatus keeles. "Pooleusulised" oli algselt muidugi halvustav termin, see tähendas pooleväärtuselist inimest, poolpaganat. Teiseks pejoratiivseks nimetuseks setude kohta oli venelastel "tšuhnaa", seda kasutati ka teiste läänemeresoome rahvaste kohta. Venelased vaatasid setudele kui madalamale rassile, ise nad setu keelt ei osanud (Mirotvortsev 1860: 46; *Petšorskije...* 1904; *Etnografitšeskaja...* 1904: 73; Buck 1909: 56). Külakoolides sõimasisid vene poisid setusid tšuhnaadeks ja viimased ei tahtnud seepärast koolis käia. Setud oskasid mõningaid vene tantse ja laule, venelased setu omi üldse mitte (Truusmann 1890: 36–37). Kui juhtuski, et venelased tulid setu kirmasele, siis hoidusid nad omaette (Kallas 1895: 94). Kirjaoskamatul setu talupoegadel puudus motivatsioon venestuda, sest samasuguse kirjaoskamatu vene talupojana polnuks ta sotsiaalne positsioon oluliselt parem. Setud ei võtnud eriti üle vene kombeid ja pruuke, pidades enda omi paremaks ja ilusamaks. Vene rõivas ja iseloom ei meeldinud setudele (*Petšorskije...* 1904; Raun 1991: 520). Vene-setu segaabielusid esines tollal harva. "Me üks oma rahva jaost võtam," ütlesid setud (Kallas 1895: 83). Oma kõnes, mis peetud Keiserlikus Vene Geograafia Seltsis 4. XII 1903 viitab Jakob Hurt Petseri preestri Mutovozovi teatele, et tema 3000-hingelises koguduses on 23 aasta jooksul ette tulnud vaid kaks setu-vene segaabielu (Paas 1927: 23). Sage-damini juhtus, et vene naine läks setule mehele kui et setu naine läks vene mehele. "Vinne tüdriku pandva setu rõiva pääle, saa

ei muidu mihile.” (Kallas 1895: 83.) Nagu edaspidigi näeme, on naiste rõival abiellumisel oluline roll.

Niisiis setu talurahva ulatuslikku venestumist vaadeldaval perioodil ei toimunud. Setu külade venestumist tuli ette vaid setu alade kagupiiril, ent teada on ka vene külade setustumist. Näiteks Uusvada küla, mille ühes osas varem elasid venelased, kellest viimane suri sajandivahetusel (Markus 1937: 170–171; Truusmann 1890: 54–59). Üldiselt elati teineteise kõrval oluliselt segunemata.

Üheks setude venestumise kanaliks, mis küll hariduse vähese leviku tõttu suuremat osa rahvast ei puudutanud, oli venekeelne kool. Setud panid oma poegi vene kooli, et nad seal vene keele ära õpiksid ja selle kaudu võimaluse saaksid sotsiaalseks tõusuks, kergema elu peale pääsemiseks. Venekeelse hariduse saanud setu noormeestest said ärisellid, kaupmehed, ametnikud Petseris, Pihkvas, Peterburis, Riias jm. Mõned tegid kiriklikku karjääri, näiteks Velikije Luki kloostriülem isa Arkadi oli pärit setu talupojaperekonnast. Nad püüdsid võimalikult head vene keelt rääkida, võtsid sageli vene naise ja vene perekonnanime ja esinesid venelasena. Tarviduse korral tõestasid nad, et ka nende vanemad on venelased. Kodust eemal viibides hakkasid nad peagi emakeelt puudulikult rääkima. Humanitaarsemate huvidega venekeelse kirjaoskuse omandanud setu luges meelsasti vene kirjandust. Ta tahtis saada vene haritlase sarnaseks, jälgendades tema maneere ja riidemoode. Lihtsad setu maaneiud selliseid poisse ei sallinud, nemad ei tundnud vene kõrgkultuuri, vene talupoja pruukidest pidasid aga paremaks omi (Buck 1909: 39–42, 54; Palgi 1994: 12). Tüdrukutele ei pidanud setud haridust vajalikuks ja haritud neide leidus harva. Naistele pani setu ühiskond venestumist enam pahaks kui meestele. Haritud neidu nähes löid eided käsi kokku: “Helde Jeeskõnõ, Püha Maarjakõnõ, kabõhõnegi pannu vinne rõiva pääle ni naanu vinne värki kõnelema!” (Buck 1909: 43.) Kui selline oma rahva keelt, kombeid ja rõivaid häbenema hakanud neiu aga tahtis setule mehele minna, pani ta taas rahvarõivad selga ja abiellumine toimus vanade rahvalike pulmakommete järgi (Rihter 1996: 61).

Tollastel haridust saanud setudel oli sama identiteediprobleem mis varem eestlastel. Et polnud küllaldaselt haritud setusid ning

oma rahva hulgas haritud seltskond puudus, pidi suhtlema vene seltskonnaga (saksakeelse hariduse omandanud eestlased saksa seltskonnaga). Valikut neil polnud, eesti seltskonnast olid nad oma venekeelse hariduse läbi ära lõigatud, eestikeelne kirjaoskus neil enamasti puudus. "Matsidega" suhtlemine aga enam ei rahuldanud, polnud seisusekohane.

Teema lõpetuseks positiivne näide haritud setust. Hilisem pedagoog ja rahvatantsu populariseerija Anna Raudkats puutus oma Setumaa-retkel 1913. a kokku Siimaski asundustalu (puustuse) perepoja Senkaga, kes oli viis talve koolis käinud ja kavatses Peterburi kunsti õppima minna. Muuseas oli Senka käinud 16. V 1912 Tartus "Vanemuises" preester Karl Ustavi korraldatud setu õhtul. 1913. a mais saatis Senka Armas Otto Väisäneni tema kogumismatkal setu külades. Senka polnud oma erudeeritusele vaatamata siiski maatööd põlgama hakanud, ta aitas isal põldu künda (Tõnnus 1991: 78).

Eesti-setu suhted

Eestis oli pärisorjuse kaotatud juba XIX saj. I poolel, varsti pärast seda algas talude päriseksostmine. XIX saj. II poolel toimus Eesti alal kapitalismi kiire areng, mida saatis linnastumine. Tänu luteri kiriku positiivsele suhtumisele rahvaharidusse oli Eestis tollal küllalt korralik rahvakoolide võrk ja valdav enamik täiskasvanud eestlastest olid kirjaoskajad. Sellel pinnal toimus eesti rahvuse kujunemine, nn rahvuslik ärkamisaeg. Tekkisid eesti rahvuslik haritlaskond, ajakirjandus ja professionaalne kultuur. Rahva ühiskondlik aktiivsus oli kõrge, üle maa asutati mitmesuguseid seltsi. Varasema enesenimetuse "maarahvas" asemel levis "eestlane", tekkis rahvuslik eneseteadvus. Talupoeglikust maarahvast sai pikkamööda eesti rahvus. Pihkva kubermangus elavad setud jäid sellest arengust kõrvale, sealsed ühiskondlikud ja kultuurilised olud olid teised. Setud ei osalenud eesti rahvuse tekkeprotsessides, jäid sellest eemale.

Eesti lihtrahva suhtumine setudesse oli rahvusliku haritlaskonna omast erinev. Vaadelgem kõigepealt lihtrahva suhtumist. Eesti- ja Liivimaa eestlased puutusid kokku eelkõige setu rändkaubitsejate, nn potisetudega (Hagu 1995b: 173). Need kaupmehed

olid ringi rännates oma pisut häbenetud kodumurret arvukate vene laensõnade ja väljenditega "ilustanud". Potisetude keele järgi arvasid eestlased, et setude keel on väga võõras ja vene keelega segatud, et setu keel ei ole mitte eesti keel, vaid üks vene keele pуди (Buck 1909: 51). Ka puhtamast Setumaa setu keelest oli isegi Räpina kihelkonna eestlasel kiirema kõne puhul raske täielikult aru saada (Palgi 1994: 12). Viktor Reier kirjutab oma mälestustes, et setu keel on põhjaeestlase kõrvale võõrastav ja pahatihti arusaamatugi, kuid võrukese jaoks seda vahet pole või on ta üsna väike (Reier 1922: 174). Tollases setu keeles oli palju eesti keeles puuduvaid oma sõnu ja vene laene, mis tänaseks on suures osas käibelt kadunud. Lihtne eestlane võõristas ja umbusaldas setusid, pidas neid hobusevarasteks ega tahtnud öömaja anda. Seepärast valetasid setud vahel Eestis öömaja paludes, et nad on Peipsi äärest (Truusmann 1890: 46; *Petšorskije...* 1904).

Teiseks teguriks, mis eestlaste setu stereotüüpi mõjutas, olid Eestis väljaantavad "seturaamatud" (Buck 1909: 5, 34, 36). Nendega seoses peatume mehel nimega Hermann Julius Schmalz. Ta sündis 1870. a Räpina kihelkonna Kõnnu külas. Koolis ei käinud ta päevagi, oli aga visa iseõppija. Schmalz kogus setu rahvalaule ja -jutte, lõi Räpinas setu koori, oli pillimees ja muusikaõpetaja. Muuseas kirjutas ja avaldas ta odavate rahvaraamatutena setukeelseid jutte ja luuletusi (Reissar 1996: 73–74). Schmalzi olulisemaks teoseks selles vallas on *Alatarõ Hippo Peterbuura reis ja imelik unenägo inne toda. Ülinaljakas jutt setu keelemurrakus. Väljaandnud H. J. Schmalz. Jurjewis 1901*. See on lugu rumalast ja kogenematust setust, kes saab linnas petta ja satub ilmarahva naeru alla. Toon on moraliseeriv. Tänapäeval ei tundu jutt eriti naljakas, linna sattunud setu äratav pigem kaastunnet. Teiseks Schmalzi setu-raamatuks on *Tõganitsa Höödo naise võtmise ja tarõ palamise lugu. Üks wäega armas ja hallõ laul, miä Höödo esi omah suurõh süame waluh ja kurbtusõh om wällä märkno. Kirjä panno ja trüke anno H. J. Schmalz. Jurjewis 1902*. (Kuulub Schmalzi naljakate raamatute sarja). Jõukas setu talunik Höödo võtab korraliku kaasavaraga naise, hakkab aga jooma ja peksab naist, kes peagi sureb. Purjuspäi sealihaga praadides paneb Höödo tare põlema, põleb puupaljaks ja püüab seejärel ebaõnnestunult enesetappu sooritada. Hiljem läheb Höödo sulaseks. Loo moraa-

liks on: ärge jooge, see on väga paha! 1904. a ilmus raamatust kordustrükk, kus lugu lõpeb õnnelikult, Höödo ja peretütar armuvad teineteisesse ja Höödo saab taas jalad alla. 1921. a Schmalz haigestus ja naasis Tartust kodumaile. Ta suri 16. XI 1945 valla-vaesena. Leo Reissar hindab teda kõrgelt kui setukeelse kirjan-duse algatajat ja esimese setu koori juhatajat (1996: 73–74). Tema raamatud ei kujuta setusid siiski kuigi heas valguses, vaid harima-tute ja kohtlaste joodikutena, ning lugejaskonnaks oli setudesse üleolevalt suhtuv eesti lihtrahvas.

Ka tollastes eesti ajalehtedes avaldati naljalugusid kohtlas-
test setudest, mis on võrreldavad nõukogudeaegsete tšuktši-
anekdootidega. “Mis eestlasesse üleüldse puutub, siis: ta tun-
neb setut kui rumalat inimest, kellega nagu lapsega ümber tuleb
käia ja kelle kulul väga palju toredat nalja võib teha,” kirju-
tab V. Buk (Buck 1909: 4). Ka setude otseses naabruses elanud
võrukesed vaatasid neile ülalt alla (Palgi 1994: 13). Teada on,
et Setumaa ja Võrumaa piirialade kõrtsides ja kirmastel (näiteks
Lindoras) toimus sageli kaklusi eestlaste ja setude vahel (Kallas
1894: 183). Omavahel kaklesid setud harva. Alates rahvuslikust
ärkamisajast Setumaale asunud luterlikud eestlased säilitasid oma
usu, ei pöördunud õigeusku ega sulandunud setudesse nii nagu
varasematel sajanditel. Neil oli oma rahvuslik eneseteadvus ja
setudele kui võõrastele vaatasid nad ülalt alla (Hagu 1978: 618;
Hagu 1995b: 172; Usstaw 1908: 3). Elise Aun räägib luterlikust
eestlasest sulase tütrest, kes kasvas üles setu külas ja pärast vane-
mate surma abiellus setuga, läks üle õigeusku ja võttis omaks setu
kombed. Ent eestlastele häbenes ta end setu rõivais näidata (Aun
1898: 105). Ilmselt pelgas viltuvaatamist oma setustumisele ja
hukkamõistu. 1902. a oli luterlikke eesti asunikke Petserimaal
umbes 3000 (Rihter 1979: 94; Mägiste 1957: 166). Neil oli paar
luterlikku kooli. 1907. a asutati Petseri Eesti laulu- ja mänguselts
“Kalev”, samal aastal avati ka eesti raamatukogu Petseris (Reissar
1996: 91; Buck 1909: 36). Seega korraldasid Petserimaa luterli-
kud eesti asunikud oma ühiskondliku elu sama mudeli järgi mis
Eestimaa eestlased. Setudele nad oma eeskujuga aga erilist mõ-
ju ei avaldanud, nende roll eesti kultuuri vahendajana setudele
jäi piiratuks (Rihter 1979: 94). Põhjuseks olid vastastikused eel-
arvamused, konfessionaalsed erinevused, keelebarjäär, sest vaid

üksikud setud oskasid eesti keeles lugeda. Setu-eesti segaabieliu-
sid esines sel perioodil harva, eelkõige religioossetel põhjustel —
ei tahetud võõrausulist kaasat.

Seega ei tunnistanud XIX saj. II poolel rahvusliku enesetead-
vuse omandanud eesti lihtrahvas setusid omaks ning nimetas neid
halbustavalt setudeks. See etnonüüm pärinebki luterlikelt eestlas-
telt (Kallas 1895: 81). Kirjanduses esineb see sõna esmakordselt
1860. a ajakirja *Das Inland* 34. numbri artiklis “Neuhausen und
die Pleskauschen Esten” (Rihter 1979: 92). Varem nimetati se-
tusid Pihkva ja Petseri eestlasteks. F. J. Wiedemannil on olemas
“setu-rahvas”, “setukas”, “setukene” — Pihkva eestlaste nimetus
naabreil Liivimaal (Wiedemann 1973: 1034). Päris selge sel-
le etnonüümi etümoloogia ei ole, seda on seostatud verbidega
“segama” (seätu — segatud venelastega, vt Buck 1909: 3) ning
“siduma” (seotud) (*Inland* 1860: 627), samuti soome nimisõnaga
setä (lell) (Mägiste 1957: 246). Wiedemanni sõnaraamatus on
ka väljend “oh, setukene”, mis tähendas midagi põlastavat (1973:
1034). On oletatud, et setu oli pejoratiivse tähendusega deskrip-
tiivsõna (nagu “itu”, “molu”, “tobu”, “togu” jt), millest sai etno-
nüüm keeleliste ja muude iseärasuste tõttu rumalaks peetavate
naabrite tähistamiseks, nagu see Võrumaal tavaline oli (Ernits
1987: 40–41). Usutavamaina tundub Julius Mägiste teooria, mis
ulatub tagasi 1860. a *Das Inlandi* artiklini. Selle kohaselt tuleneb
eestlaste poolt setude kohta kasutatav pilkenimi sellest, et setud
eesti sõna “see” asemel ütlesid “settu”. Sellest kõneerinevusest
tuletati pilkenimi “s(j)eto”, “setokene”, “setokõnõ”, põhja pool
“setukas”.

Samalaadseid juhtumeid on teada mujaltki. Näiteks poola
keeles tähistab *tylo* masuurlast, sest masuurlased kasutavad mujal
Poolas levinud sõna *tylko* ‘ainult’ asemel sõna *tylo*. Vepsa keeles
tähendab *katso* ‘vaata’, väike rühm keskvepslasi aga ütleb *katsu* ja
on seetõttu saanud nime “katsutajad”. (Kuuldavasti kutsuvad Ees-
ti venelased eestlasi *күраты*, sest seda sõnakest tuleb eesti keeles
tihti ette.) Võrumaal Urvastes on Sangaste rahvast pilgatud nime-
ga “enge”, sest need Urvaste “ing” (‘hing’) asemel ütlevad “eng”.
Karula rahvast aga nimetasid Urvaste inimesed “kõni”, sest neil
on vähendusliide “-kõni” Urvaste “-kene” asemel (“naasekõni” —
“naasekene”). Näiteid Võrumaalt on veelgi. Seega oleks “seto-

kene" Võrumaal tüüpiline paikkondlik pilkenimi (Mägiste 1957: 248). Teised sellised pilkenimed on nüüdseks kadunud, "setu" aga kinnistus oluliste kultuuriliste ja usuliste erinevuste toel etnonüümina. J. Mägiste "setu"-etümoloogiat peab võimalikuks ka Paul Hagu (Hagu 1995b: 172). Eestlased nimetasid setusid ka venelastelt laenatud terminiga "poluvernikuteks" või "poluvertsi-kuteks" (Wiedemann 1973: 1034).

Eesti rahvuslik haritlaskond pidas setusid ajutiselt hälbinud osaks eesti rahvusest, mis õnnetu ajaloolise saatuse tõttu kauaks on vene mõju alla sattunud ning seeläbi eestlastest eraldi jäänud. Setude mahajäämus tuleb visa kultuur- ja haridustöoga likvideerida ja setud eesti rahvusele tagasi võita. Ent eraldatusel ja mahajäämusel olid ka oma positiivsed küljed: setud olid teistest eestlastest paremini alal hoidnud oma esivanemate kultuuri-pärandi. Setumaa oli nagu elav vabaõhumuuseum, seda uurides sai valgust heita kogu eesti ja soome-ugri minevikule. Mõnes mõttes olid setud rahvakultuuri uurijatele ideaalsed ürgeestlased, parim osa rahvast, selle musternäide. See ei jätnud avaldamata tagasimõju setude enesehinnangule. Samalaadsed positsioonid olid omal ajal Karjalal soome, Dalarnal rootsi ja Goralal poola rahvateadustes (vt ka Löfgren 1989: 10–11).

Kirjeldatud seisukoha prominentseim väljendaja on J. Hurt: "Setu rahvas ehk Setukezed on küll oma arvu poolest üks pizukene oza Eesti rahvast [---] aga Eesti muinasaja ja izeloomu tundmizeks on nemad väga tähtsad. Nemad on ezivanemate vanast uzust ja arvamizest, kombetest ja viizidest palju kindlamine kinni pidanud kui kõik tõized Eestlazed, tänaze päevani." (*Setukeste...* 1904: V.) Hurdale sekundeerivad paljud teised. See mõttetraditsioon elab tänaseni (vt Reissar 1996: 70; Valk 1996: 7).

Kuidas nägid sajandivahetuse eesti haritlased setusid? Luuletaja Elise Rosalie Aun (1863–1932) elas eesti asuniku lapsena Setumaal Ulitina mõisas Värskas vallas ja lahkus Setumaalt 1888. a. Hiljem on ta tegelnud ka setu folkloori kogumisega (Reissar 1996: 74). Ta kirjutab oma mälestustes: "Setud on lihtne, lapselik, hääsüdamega rahvas, kes kirjatähtegi ei tunne." "Setud on töötegemises tasased, kuid pidu ja praasniku pidamises varmad", harimatud, ebausklikud, rõõmsad ja lõbuarmastajad, puhtusepidajad (Aun 1898: 94–97). J. Hurt viibis oma kogumismatkadel kor-

duvalt Setumaal (1884, 1886, 1902, 1903). Tema arvates on setud lapselik-naiivsed, lõbusad, nalja- ja teravmeelsed, sõbralikud, külalislahked ja rahuarmastajad, pole vihapidajad, on aga ka ise-meelsed ja kangekaelsed ning joovad palju, sealhulgas eetrit, ega ole puhtusepidajad (*Petšorskije...* 1904). 1917. a Petserisse õpetajaks suunatud Daniel Palgi kirjutab, et setud on juba välimuselt eestlastest erinevad. Paljud naised kannavad veel rahvarõivaid. Erinev on käitumine, teisele inimesele lähenemine, ülalpidamine kõneluse ajal. Setu on kaval, valmis sind alati ninapidi vedama, teeb end ise rumalamaks, kui on, ja veab sind alt. Samuti näitab ta end meelega vaesema ja viletsamana, kui on (Palgi 1994: 12).

Tollased setud ei osalenud Eesti elus ega tundnud seda (Buck 1909: 42, 76; Usstaw 1908: 3). Seda tingis nende erinev ühiskondlik ja kultuuriline olukord. Liivimaa eestlaste keelt mõistsid setud raskustega (Mirotvortsev 1860: 49). Eestikeelne lugemis- oskus oli setude seas väga haruldane, see levis peamiselt eraviisiliselt ja vaevaliselt. Seetõttu ei lugenud setud eesti ajakirjandust. Vahel juhtus, et eestlastest asunikud setudele eesti ajalehti ette lugesid, seal aga tehti setunalja (Buck 1909: 34, 37, 76). Eesti haritlaskond tegi katseid setusid integreerida ja muule Eestile järele aidata. 1909. a hakati Tartus välja andma esimest Setumaa ajalehte *Petseri Postimees*. Esimene number ilmus 6. juunil, edasi kaks korda kuus. 1910. a ilmus aga vaid 7 numbrit ning leht suleti lugejate vähesuse tõttu (Reissar 1996: 92). 16. V 1912 toimus Tartu "Vanemuises" õigeusupreestri Karl (Karp) Ustavi (sünd. 1867. a Kaarepere vallas Põhja-Tartumaal) korraldatud setu õhtu.

Setud nimetasid eestlasi "maameheks", "eestlaseks", "tsuhknaks" (viimane on ilmselt venelastelt laenatud termin). Eesti keelt kutsuti "maa keeleks", endid setud eestlaseks ei pidanud (Kallas 1895: 82; Palgi 1994: 12; Truusmann 1890: 48; Hagu 1995b: 172). Eesti kohta öeldi "maa pool" — võeti näiteks maa poolt (Eestist) naine või mindi maa poole tööle (Buck 1909: 43, 70, 76). See termin tundub tõendavat setude pärinemist Eestist — "maarahvana" oldi "maa poolt" pärit.

Enesekontseptsioon

Milline oli setude enesekontseptsioon vaadeldaval perioodil? Setude eneseteadvuse seisukohalt olulisim kultuurikomponent oli tollal vene õigeusk. Seetõttu võisid nad oma usulist kuuluvust silmas pidades end ka "vinnelaseks" (venelaseks) nimetada (Reier 1922: 174; Truusmann 1890: 48), hoolimata teatud antipaatiast venelaste vastu. Ka valgevenelased identifitseerisid end sajandivahetusel sageli usu kaudu. Usku samastati rahvusega. Katoliiklust nimetati poola usuks ja paljud katoliiklastest valgevenelased pidasid end poolakaks. Samuti kutsuti õigeusku vene usuks ja õigeusklikud valgevenelased nimetasid end sageli venelaseks (*Narodõ...* 1964: 781; Stepanov 1989: 3). "Kirik oli tol ajal setude hulgas väga tähtsal kohal, see oli peaasi, sugulus eestlastega oli hoopis kõrvaline ja kauge asi. Setu pidas end eraldi venelasest, kuid veel rohkem tegi vahet eestlase ja enda vahel. Venelasega sidus teda usk, eestlasega ainult keel." (Palgi 1994: 12.) Setude usuolu iseloomulik joon oli Maarja-kultus, mis seostub ka nende identiteediga. Setud pidasid end Püha Maarja rahvaks. Nende usuolu keskuseks oleva Petseri kloostri tähtsaim ikoon on imettegev Püha Maarja ikoon, mis seisab tihedas ühenduses Kiievi koopakloostri vastava ikooniga. Kiievis käisid setud suurte hädade puhul palverännakul. Vähemalt osa setusid uskus sajandivahetusel, et nende esivanemad on tulnud Kiievist, siis kui Püha Maarja asus Setumaale elama (Loorits 1959: 29–34). Ka setude eneseteadvuses väga olulist rolli mänginud naiste rahvarõivad olid seotud Maarja-kultusega. Nimelt usuti, et Püha Maarja kandis samasuguseid rõivaid ja rätti kui setu naised. Seetõttu võeti neist loobumist väga valulikult, sest see oli patt. Tol perioodil jäid setu naised oma rahvarõivale üldiselt truuks (Loorits 1959: 30; Paas 1927: 24; *Petsõorskije...* 1904). Meeste rahvarõivad sellise tähendusega laetud polnud. Chr. H. J. Schlegel kirjutab juuba XIX saj. alguses, et setu meeste rahvarõivad lähenevad vene omadele (Viires 1959: 268). 1909. a teatab V. Buk, et setu meeste rahvarõivas on peaaegu kadunud (Buck 1909: 43) ja 1913. a kirjutab Anna Raudkats, et setu mehed on hakanud oma valget punaste kirjadega kaunist särki põlgama ja et keegi setu pois teatas, et ta ka 100 rubla eest setu rahvarõivais Petseri laadale ei

läheks. Setu mehed kandsid tollal enamasti värvilist vene särki pükste peal (Tõnnus 1991: 80). Ka Reieri järgi oli meeste välimus venelik — potisoeng ja särk pükste peal (Reier 1922: 174).

Ka peamiselt naiste poolt kantav laulutraditsioon oli setude eneseteadvuse jaoks oluline. Oma lauluvara, mis kirjaoskuse ja professionaalse kultuuri puududes oli setude peamiseks vaimseks varalaekaks, hindasid konservatiivsed setud kõrgelt. Hea lauluoskus tõstis naise väärtust ja suurendas neidude abieluväljaväaateid (*Petšorskije...* 1904). Teadlaste suur huvi setu folkloori vastu tõstis setude enesehinnangut. Setumaal kerkisid esile parimad lauljad ("lauluimäd" Miko Ode, Martina Irö, Hilana Taarka jt), kelle juures rahvaluuleuurijad korduvalt käisid ning kes ka kaugemal esinemas käisid ja seeläbi Setumaal veelgi rohkem kuulsust võitsid. Näiteks Hilana Taarka (ametlikult Darja Pisumaa, 1856–1933) käis esinemas Tartus, Tallinnas, Helsingis jm (Reisar 1996: 71). 16. V 1913. käis A. O. Väisäneniga Hilana Taarka juures A. Raudkats. Lauluema improviseeris soome külalise puhul: "On üks meil sugu Soomemaalta, on üks võsu Võnnu linnast" ja ülistas laulus soome suguvenda (Tõnnus 1991: 79). Seega oli Hilana Taarkal mingi ettekujutus soome-ugri sugulusest. Tänu reisidele ja kokkupuudetele teadlastega oli kirjaoskamatu lauluema silmaring tublisti laiem kaasaegsete setude omast. Tegemist on hea näitega uurija ja uurimise tagasimõjust uuritavale.

1848. a kirjutas Kreutzwald Pihkva eestlaste (setude) kohta, et need ütlevad: "Meie oleme maarahvas, aga kummardame vene-värki jumalat." (Kreutzwald 1953: 108.) Ka veel XX saj. algul nimetasid setud end maarahvaks (Buck 1909: 41; Usstaw 1908: 4; Rihter 1979: 105; Rihter 1996: 45), vastandades end seega talupoegadena teistele ühiskonnakihtidele, linlastele. Oma keelt kutsusid setud "maakiil" (Mägiste 1957: 170). 1860. a kirjutab *Das Inland*: "Poluvernikud ise meelsasti setu nime ei kasuta, kroonutalupoegadena nimetavad nad end "kuninga rahvas", "woola rahvas" (vene sõnast ВОЛЯ — vabadus, millega viidati asjaolule, et oldi pagenud saksa mõisnike alt vabadusse)." Lisaks nimetas osa setusid end juba XIX saj. lõpul setudeks, vastandudes seeläbi eestlastele ja venelastele ja olles samal ajal teadlikud nime mõneti põlglikust kõlast: "Sõimu sõna to üks um, a me ezi ka nii kõnelam!" Teised polnud etnonüümi "setu" veel endanime-

tusena tarvitusele võtnud ja kasutasid kindla etnilise identiteedita talupojarahvale iseloomulikke ümberütlemisi: “to om me rahva jaost”, “to kõnelas me keelt”, “to kõnelas me värki” jne (Kallas 1894: 177; Kallas 1895: 82). Samamoodi nimetasid selgepiirilise etnilise eneseteadvuseta valgevenelased end veel ilmasõdadevahelisel perioodil lihtsalt kohalikeks, siinseiks (*tutjašije*) ja oma keele kohta ütlesid, et kõnelevad kohalikku rahvakeelt (*po-naše-mu*) (Širjajev 1991: 14–15). Etnonüümiga “setu” lepitasi setused suuresti teadlaste huvi nende rahvakultuuri vastu (Rihter 1979: 105). Selle huvi valguses kõlas etnonüüm “setu” auväärset, omandas prestiiži.

Tollased setud olid valdavalt sügavalt religioossed kirjaoskamatud talupojad. Nõrk etniline identiteet jäi vaadeldaval perioodil domineeriva religioosse identiteedi varju. Setu-olemiseks tähtsamana eristusid nende arhailisest talupojakultuurist paganlusega segunenud õigeusk, naiste rahvarõivad, peamiselt naiste kantud laulutraditsioon. Keel polnud tollal etnilise märgisena, piiritõmbajana esmatähtis. Setu keele näol oli tegemist rohkete kohalike variantidega kõnekeelega, mitte normeeritud rahvusliku kirjakeelega. Keel eristas setusid niihästi venelastest kui ka eestlastest. Usk, mis oli eriti oluline, aga ka majanduslikud, kultuurilised ja ühiskondlikud olud lähendasid setusid venelastele. Et setudel oma professionaalne kultuur puudus, pidi haritud setu valima vene või eesti professionaalse kultuuri vahel. Tollal langes valik venekeelse kooli ja kirjaoskuse tõttu enamasti vene kultuuri kasuks, hariduse kaudu eestlaseks saamine oli harv erand. Teisalt hoidis ilmselt just Eesti lähedus ja eesti asunike juurdevool setusid massiliselt venestumast. Eesti ja Vene piiril võis Setumaa omapärasena püsida, ent mitte kaua. Tuli valida kas eestistumine või venestumine või luua oma professionaalne kultuur. Viimase eelduseks oluks setu kirjakeel ja emakeelne haridus, selle loomist takistas aga väike rahvaharv ja ebasoodsad olud. Eesti ja vene rahvuslus võitlesid setude pärast, nagu samal ajal Balkanil võitlesid Makedoonia slaavlaste pärast kreeka, serbia ja bulgaaria rahvuslus. Makedoonias tekkis lisaks veel oma kohalik makedoonia rahvuslus. Samuti võitlesid ukraina, slovaki ja ungari rahvuslus Taga-Karpaatia russiaanide pärast.

SETUD EESTI VABARIIGIS (1917–1944)

Nagu juba märgitud, oli eesti rahvusliku haritlaskonna sihiks Setumaa kui Eestist ajutiselt eraldatud osa Eestiga taasühendada ja setud teistele eestlastele kultuuriliselt ja majanduslikult järele aidata. Maailmasõdadevahelise Eesti Vabariigi setu-poliitika sisuks ongi selle sihi poole püüdlemine.

Setumaa tulek Eesti Vabariigi koosseisu

Juba 1912. a oli setu alade administratiivne ühendamine Eestiga Eesti Rahvameelse Eduerakonna programmis (Raun 1991: 517). Kubermangupiiride muutmine etnilisel printsiibil sai võimalikuks pärast 1917. a veebruarirevolutsiooni. 1. juulist 1917 pärineb Eesti kubermangu Ajutisele Maanõukogule adresseeritud 74 allkirjaga "Petserimaa eestlaste ehk setude palve Eestiga ühinemise asjus". Kirjas tehakse ettepanek ühendada Pihkva kubermangu Petseri, Lobotka, Panikovitsa ja Irboska vallad ühes Petseri linnaga Eestimaa. Väidetakse, et neis valdades elab üle 20 000 eestlase (sh setud), kes moodustavad üle 80% piirkonna elanikest. Nad soovivad haritud Eestiga ühineda, et oma haridus- ja majandusolukorda parandada, soovivad emakeelset kirikut, kooli, ametiasutusi. Maanõukogu hakkas asjaga tegelema (Mattisen 1993: 24–25, 127–128). Oma 31. VIII ja 1. IX numbrites pooldab Setumaa Eestiga liitumist *Postimees*, kus teatatakse, et "setud on veri eestlaste verest ja luu eestlaste luust". 14. X toimunud Maanõukogu koosolekul arutati Setumaa ühendamist ja otsustati setude palvet toetada. Vahele tuli oktoobripööre (Mattisen 1993: 24–25, 127–128). 74 setu palve taga seisid tõenäoliselt eelkõige kohalikud eesti rahvuslased (Karl Ustav jt), sh luterlikud eesti asunikud. Palvekirja edasisaatmiseks ja järgneva kirjavahetuse pidajaks volitati Petseri proviisor Alfred Meomuttel ja raamatukaupmees A. Suija (Mattisen 1993: 128), kes olid eestlased. 24. II 1918 avaldas Eesti Päästekomitee "Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele", millega Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides, kus Eesti rahvas suures enamuses põliselt asumas, iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks kuulutati. Vabariigi piiri lõplik kindlaksmääramine Lätimaa ja Vene riigi piiriäärsetes

maakotades pidi sündima rahvahääletuse teel pärast maailmasõja lõppu (Mattisen 1993: 27). Tollane vabariigi väljakuulutamine oli sümboolne akt. Järgnevatel päevadel okupeeris Saksamaa kogu Eesti, sh Setumaa 3. III 1918. Venemaa ja Saksamaa vahel sõlmitud Brest-Litovski rahuleppega läks Pihkva kreisi lääneosa (Setumaa) Saksamaa valdusse. Venemaa ütles sellest lahti (Mattisen 1993: 28). 1918. a märtsis liitsid Saksa okupatsioonivõimud setu alad Võru maakonnaga (Reissar 1996: 93; Raun, 1991: 521). Saksa Keisririigi kokkuvarisemisele järgnes Bresti rahu tühistamine Nõukogude Venemaa poolt ja Punaarmee pealetung lääne suunas. Algas Eesti Vabadussõda, mille tulemusena Setumaa reaalset Eestiga liideti. 4. VI 1919 võttis Asutav Kogu vastu ajutise põhiseaduse, mille järgi Eesti Vabariigi piiridesse kuulusid muuseas Petseri linn ühes Petseri, Irboska, Pankovitsa ja Lobotka vallaga (Mattisen 1993: 31). Eesti realseks idapiiriks kujunes rindejoon 1919. a detsembri lõpu seisuga, see kinnitati Tartu rahuga 2. II 1920. Tegemist oli sõjaliselt kujunenud, mitte etnilise piiriga.

Administratiivjaotus

Setumaast loodi Petseri maakond. Sellesse kuulusid endise Pihkva kreisi Petseri, Lobodka ja Pankjavitsa vald ning suurem osa Irboska vallast, samuti väike osa endise Ostrovi kreisi Katšanovo vallast. 1922. a toimus vallapiiride muutmine. Senise 4 vene enamusega valla asemel loodi 11 valda. Püüti luua võimalikult puhtaid setu ja vene valdu. Endisest Lobodka vallast loodi Mikitamäe (alates 16. V 1923 Mäe), Järvesuu ja Kulje (alates 1. IV 1939 Kalda) vald. Endisest Petseri vallast loodi Petseri, Satseri (alates 1. IV 1939 Saatse) ja Obinita (alates 16. V 1923 Meremäe) vald. Endisest Irboska vallast moodustati Irboska (alates 1. IV 1939 Linnuse), Senno ja Vilo vald. Endisest Pankjavitsa vallast loodi Pankjavitsa vald (alates 16. V 1923 Rootova, 1. IV 1939 Roodva) ja Laura vald (1. IV 1939 nimetati Laura vald ja sellega ühendatud osa Rootova vallast ümber Lõuna vallaks). Endisest Pankjavitsa vallast eraldati setudega asustatud Luhamaa piirkond (36,1 km²) ja ühendati Võru maakonna Misso ja Vastseliina vallaga. 1924. a loovutati Laura valla lätlastega asustatud lõunaosa (86,2 km²) Lä-

tile (Reissar 1996: 98, 101–102). Vallapiiride muutmise mõtteks oli vabastada setud vene enamuse mõju alt, luua setu enamusega vallad, kus asjaajamise keeleks oleks eesti keel.

Rahvastik

28. XII 1922 oli Petseri maakonnas 60 848 elanikku, 2013 neist Petseri linnas. Eestlasi (sh setusid) oli maakonnas 19 412 ehk 31,9% elanikest (setusid oli 24,75% maakonna elanikest). Venelasi oli 63,8%, muid rahvusi (peamiselt lätlasi) 4,3%. 77,6% Petseri maakonna eestlastest olid setud (15 058), vaid Petseri linnas oli eestlasi enam kui setusid (32,5% ja 1,2% linlastest, vastavalt 655 ja 25 inimest). Setud elasid peamiselt kuues vallas. Mikitamäe vallas oli setusid 78,7% elanikest, Järvesuu vallas 71,1%, Obinitsa vallas 64,4%, Satseri vallas 58,5%, Vilo vallas 57,2%, Petseri vallas 16,6%. Ülejäänud viies vene asustusega vallas oli setusid kokku vaid 56 (Laura vallas 1, Senno vallas 3, Kulje vallas 5, Pankjavitsa vallas 12, Irboska vallas 35) (*Rahvastik... 1924a: 31–32, 35*). Seega oli maakonna ida- ja lõunaosa asustatud venelastega.

Tabel 1

Petserimaa rahvuslik koosseis 1922. aastal

Haldusüksus	Eestlased (sh setud) %	Venelased %
Petseri linn	33,8	63,2
Irboska vald	2,2	96,2
Järvesuu vald	73,9	25,9
Kulje vald	1,0	98,8
Laura vald	6,5	68,2
Mikitamäe vald	85,4	14,4
Obinitsa vald	87,2	11,9
Rootova vald	7,3	75,2
Petseri vald	27,9	71,0
Satserinna vald	62,6	37,1
Senno vald	1,6	98,1
Vilo vald	64,8	34,6

Setude etniline identiteet

1934. a 1. märtsil elas Petseri maakonnas (koos Petseri linnaga) 64 712 inimest. Eestlasi (sh setusid) oli 33,8%, venelasi 63,5%, lätlasi 2,3%. Setusid oli maakonnas 13 438 (20,8% maakonna elanikest, 61,4% maakonna eestlastest). (*Rahvastik... 1934a: 13, 46, 96.*) Seega oli eestistamine oma mõju avaldanud, setude üldarv ja osakaal maakonna eestlaste seas oli langenud. 1934. a elas juba umbes 10% setudest väljaspool Petseri maakonda, peamiselt Võru maakonnas (Luhamaa piirkond ning Võrumaal talusid ostnud setud). Kokku oli 1934. a Eestis 14 961 setut. Petseri linnas oli 1934. a elanikke 4274, neist 54,8% eestlased (sh 119 setut ehk 2,8% linlastest) ja 40,8% venelased (Mattisen 1993: 156; *Rahvastik... 1934a: 96.*) Seega oli linnaelanike arv 1922. aastaga võrreldes kahekordistunud, peamiselt eestlaste sisserännu arvel. Valdades oli elanikkonna rahvuslik koostis järgmine (*Rahvastik... 1934a: 46, 96.*):

Tabel 2

Petserimaa valdade rahvuslik koosseis 1934. a

Haldusüksus	Elanikke	Eestl. (sh setud) %	Setud %	Venel. %
Irboska	8671	2,2	0,1	96,5
Järvesuu	3580	75,8	60,3	24,1
Kulje	4972	1,6	0,2	98,4
Laura	3602	6,3	0,03	78,9
Meremäe	5456	85,9	51,4	13,2
Mäe	3106	88,0	73,0	11,9
Petseri	7042	28,2	19,1	71,0
Rootova	4824	6,4	1,3	79,6
Saatse	3444	63,2	57,8	36,4
Senno	8860	2,9	0,2	96,4
Vilo	6881	61,2	38,5	38,2

Maakonna maarahvastikus kasvas venelaste osakaal 1922. aasta 63,8%-lt 1934. aastal 65,1%-le (Raun 1991: 528). Rahvastiku tiheduse poolest oli Petserimaa Eestis esikohal. Petseri maakonnas elas 32,2 in./km² (enim Kulje vallas — 103 in./km², vähim Vilo vallas — 18 in./km²). Eesti keskmine oli 22,9 in./km² (*Rahvastik... 1924a: 13; Reissar 1996: 122.*) Ka perekondade suuruse poolest oli Petserimaa Eestis esikohal. Keskmine perekonna

suurus Petserimaal oli 1922. a 5,7 inimest, Eestis aga 4,6 inimest (Reissar 1996: 127). Näeme, et Petserimaal domineeriv demograafiline mudel oli Eestis valitsevast erinev.

Majandus

Petserimaa elatustase oli madalaim Eestis. Suhteliselt rohkem oli Petseri maakonnas olnud Vabadussõja-aegseid purustusi. Ka oli Petseri maakond 1922. a agraarsemaid Eestis. 90,4% maakonna elanikest olid tegevad põllumajanduses, Eesti keskmine oli 58,8% (*Rahvastik...* 1924b: 17). Suure asustustiheduse juures valitses pidev maapuudus, maa ei suutnud elanikkonda ära toita. Teatavat leevendust tõi Eesti Vabariigi valitsuse otsusel aastail 1923–1927 teostatud maareform, mille käigus kogukonna- ja maad (hingemaad — 65% maast) taludeks krunditi. Seeläbi sai põllumajandus vabamalt arenema hakata, erainitsiatiiv sai suurema tegutsemisruumi. Petserimaa taludes saadi enamasti hakkama oma pere tööjõuga, palgalisi kasutati vähe (Reissar 1996: 127). Mullaviljakus Setumaal on teatavasti suhteliselt madal, maa hind oli aga suure asustustiheduse tõttu kõrgem kui mujal Eestis. Seetõttu otsid setud oma kogutud raha eest talusid ka Eestis. Eestiga võrreldes oli Petserimaal üsna hästi arenenud köögiviljakasvatust (sibul, kurk, kapsas), samuti mesindus. Oluline põllumajanduslik müügiartikkel oli Setumaal lina. 1930. aastate alguse majanduskriisi ajal langesid lina hinnad maailmaturul umbes 70%. See andis Petserimaa põllupidajatele tõsise hoobi. Karjakasvatust aga oli kehvajärjel, tõud viletsad, lehmade piimaand väike. Loomi oli Petseri maakonnas elaniku kohta vähem kui mujal Eestis, pinnaihiku kohta aga enam. Söödamaade nappuse tõttu toideti karja halvasti. Lisaelatusaladeks Petseri maakonna elanikele oli metsamarjade ja seente korjamine müügiks või käsitöö. Jätikus rändkaubitsemine (potikaubandus). Jätikuvalt käidi Eestisse sulaseks, teenijaks, hooajatöödel, samuti ehitustöödel ja karjas. Veel praegugi meenutavad mõned vanad setud kibedusega kunagisi päevi, mil pidi eestlaste juures teenijaks või karjaseks olema. Kalastus püsis endiselt rannakülade venelaste käes (Reissar 1996: 132–133, 142, 144; Mark 1957: 164–165). Tööstus oli Setumaal vähe arenenud, esines vaid väiketööstust. Vaid 2,7% Petseri

maakonna elanikest oli 1922. a tegev tööstuses (Eestis keskmiselt 15,2% elanikest). Ka kaubandus oli tagasihoidlikumalt arenenud kui Eestis keskmiselt. Petserimaal töötas 1922. a kaubanduses 1,6% elanikest, Eestis keskmiselt 4% (*Rahvastik...* 1924b: 17). Maakonna kaubanduskeskuseks oli Petseri, seal peeti ka laatu. Eesti Vabariik pööras sellele maakonnalinnale küllalt palju tähelepanu ja investeeris sinna. Petserisse ehitati luterlik kirik, Eesti Panga hoone, Kaitseliidu maja, gümnaasiumihoone, tegeldi linna haljastuse ja heakorraga.

Haridus

Setumaa hariduselus toimusid tol perioodil suured muutused, mis on vaadeldavad osana teostatud kultuurirevolutsioonist. Kool oli üks peamisi vahendeid setude lähendamisel eestlastele. Vabariigi alguspäevil oli Setumaa haridustase Eesti omast kõvasti maas. 1922. a andmeil oli koolis käinud 44,3% Petserimaa üle 10 aasta vanusest elanikkonnast (Eestis keskmiselt 87,6%). Kõrgema haridusega oli vaid 0,3% maakonna elanikest. Üle 10 aasta vanustest Petserimaa elanikest ei osanud lugeda ega kirjutada 48,9% (sh meestest 31,7% ja naistest 64%). Eestis keskmiselt oli kirjaoskamatu 5,6%, ilma Petserimaata 3,4%. (*Rahvastik...* 1924a: 35; *Rahvastik...* 1927: 18.) Seega oli kirjaoskus naiste seas 2 korda vähem levinud kui meeste seas. Põhjuseks oli eelkõige see, et naiste kirjaoskust ei peetud vajalikuks. 1934. aastaks oli olukord paranenud, ent siiski jäi Petserimaa veel tugevalt ülejäänud Eestist maha. 1934. a oli analfabeete 35,3% Petserimaa elanikest (20,2% meestest ja 48,4% naistest). Vastavad Eesti keskmised näitajad olid kokku 5%, meestest 3,5% ja naistest 6,4%. Petseri maakonna valdadest oli kirjaoskuse poolest parim olukord Petseri vallas (29,4% analfabeete), halvim Satseri vallas (42% analfabeete, naiste seas 55,7%). (*Rahvastik...* 1934a: 13.)

Petserimaa koolides hakati haridust andma emakeeles (setudele eesti kirjakeeles). Setude seas esines ka arvamust, et kui on vene usk, siis olgu ka venekeelne kool (Raun 1991: 531). 1919. a asutati Petseri Rahvahariduse Selts, mille liikmeiks olid peamiselt kohalikud eestlastest sõjaväelased ja ametnikud (Reisarsar 1996: 175). 1919./1920. õppeaastal pandi Eesti Vabariigis

maksma üldine koolikohustus. Sellele oli setude hulgas küllaltki tugev vastuseis, tütarlastele ei peetud haridust üldiselt vajalikuks. Sügisel tulid lapsed sageli hiljem kooli, sest olid karjas, kevadel mindi varem ära. Eesti võimude ja enamiku setude vaated koolile ja haridusele lahknesid oluliselt. Tegemist oli kultuurikonfliktiga, mida võib nimetada ka tsivilisatsioonide kokkupõrkeks (vrd Huntington 1995). Seega ei suudetud koolikohustust kohe ellu viia. 1920./1921. õppeaastal käis Petserimaal koolis 55% kooliealistest lastest. 1922./1923. õppeaastal oli Petserimaal 100 kooli, neist 58 vene, 3 läti ja 39 eesti õppekeelega. Õpetajaid oli 209, sh 72 eestlast, 128 venelast ja 9 lätlast. Koolis käis siis 68% kooliealistest lastest. Järgmisel õppeaastal käis koolis juba 80% kooliealistest. Valitsuse otsusega 7. IX 1920 lubati Petseri maakonna kui hariduslikult mahajäänud piirkonna õpetajatele maksta 50% suuremat palka kui mujal. See otsus leevendas kaadriprobleeme. Samas kadestasi setud õpetajate suuri palku ja seostasid neid suure maksukoormusega (Reissar 1996: 169–172). Ei usaldatud eriti Sise-Eestist saabunud õpetajaid, neid peeti setude pettajiks ja vaenlasteks ning arvati, et nende korraldatavad uuendused ajavad hukka (*Kolmas...* 1994: 16). 1920. aastatel olid kooliolud rasked, puudus oli ruumidest, mööblist, õppevahendeist. Probleeme oli ka küttega. (Reissar 1996: 170–171.)

1921. a oktoobris toimunud I Setu Kongressil arutati ka haridusprobleeme. Otsustati luua pühapäevakoolid täiskasvanute kirjaoskamatuselise likvideerimiseks ja üldise haridustaseme tõstmiseks. Peamine oli lugemise-kirjutamise õpetamine, setudele eesti, venelastele vene keeles. Pühapäevakoolid tegutsesid 1929. aastani (Reissar 1996: 170–171). Tollaste pühapäevakoolide tegevus on võrreldav samal ajal Nõukogude Venemaal toimunud kirjaoskamatuselise likvideerimisega (likbez). Samaaegselt I Setu Kongressiga toimus Tartus Emakeele Seltsi koosolek, kus arutati muuseas setu kirjakeele loomise vajadust. Räpina mees Jaan Bundberg (1922. aastast Ainelu) tegi ettepaneku toetada setusid, soetades setu murrakus kirjandust, võimaldada setudele alghariduse omandamine kodumurdes, sest põhjääestiline kirja-keel oli neile võõras. Professor Lauri Kettunen ei pooldanud laiaulatuslikke kavasisid, ent ühe setukeelse lugemiku vastu polnud tal midagi. Õpikute koostamisel tegi suurima töö ära noor

Räpina kihelkonna mees Paulopriit Voolaine (1899–1985), kes oli 1921. aastast Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna tudeng, Lauri Kettuneni õpilane. 1921. a aprillini oli ta nimeks Paul Friedrich Pedmanson. *Seto Lugõmiku* I osa ilmus Tartus 1923. a, II osa (*Kodotulõ*) 1925. a. Eriti I osa sisaldab peamiselt eesti kirjanike ja luuletajate teoste tõlkeid setu keelde. Teises osas on originaalloomingut rohkem (Hagu 1995a: 16–17; Pino 1987: 193). Setu koolides neid lugemikke kasutusele ei võetud (Hagu 1995b: 175; Mägiste 1957: 166).

1930. aastateks oli välja kujunenud funktsioneeriv koolivõrk ja ehitatud hulk uusi koolimaju. Rahva usaldus koolide ja õpetajate vastu oli tasapisi tõusnud. Vabariigi algaastate kolmeklassiliste koolide asemele asutati viie- ja kuueklassilisi.

Usuelu

1922. a oli 90,7% Petseri maakonna elanikest õigeusklikud ja 8,9% luterlased (*Rahvastik...* 1927: 30). 1934. a oli õigeusklikke 90,1% ja luterlasi 9,3% (*Rahvastik...* 1934b: 118). Eesti riigivõimu püüdeks oli eestistada Petserimaa õigeusu kirik ja kiskuda setud ära vene preestrite mõju alt. Selleks korraldati olemasolevad kogudused Petserimaal 1935. aastaks ümber rahvuslikul printsiibil. 1930. aastate keskpaigani oli vaid kolm eesti (setu) kogudust (Luhamaa, Obinitsa ja Petseri Neitsi Maarja) ning 10 segakogudust (Irboska, Kolpino, Kulje, Mõla, Pankjavitsa, Petseri 40 usukannataja, Salesje, Satserinna, Tailova ja Värskä). Vaid Pankjavitsas, Satserinnas, Tailovas ja Värskas peeti teenistust eesti ja vene keeles, ehkki ka Mõlas olid setud ülekaalus. Reformiga loodi 7 eesti (setu) kogudust ja 10 vene kogudust (Raag 1938: 32–34). Püüeldi selle poole, et setusid teenindavad preestrid valdaksid eesti/setu keelt. Petseri kloostri juures töötas preestrite seminar, kus õppejõududeks olid eesti vaimulikud (Reissar 1996: 202). Eestikeelsed jumalateenistused võimaldasid setudel paremini mõista õigeusu aluseid, selle sisu. Setu keelde tõlgiti Uus Testament (*Mii Issändä Jeesusõ Kristusõ Pühä evangeelium. Matteusõ, Markusõ, Luukasõ ja Johannõsõ kirotoõ. Setu kiilde ümbre pannu Ernst Puusepp. Keele poolõst õiõndusi tenõ P. Voolaine. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetused XIV,*

ilmumisaasta 1926), ent kasutusele seda ei võetud (Hörn 1995: 185; Pino 1987: 193).

Vene mõju kirikus taandus siiski väga visalt, 1920. aastail oli valdav osa pappidest veel umbkeelsed venelased (Jaanus 1925: 15; Paas 1927: 10–11). Alles 1930. aastail hakkasid setud tasapisi ristima oma lapsi eesti nimedega (Rihter 1996: 68). Seni olid setud ristimisel saanud õigeusu pühakute nimed. Nimede pärast oli pingeid vanu pühakunimesid pooldava kiriku ja eesti nimesid soovivate vallavalitsuste vahel. Igapäevaelus olid kasutusel setu mugandused neist nimedest. Näiteks: Jevdokia — Ode, Akulina — Kulo, Darja — Taarka, Aleksei — Ol'oksa, Jegor — Jahori, Nadežda — Naadi, Aleksandra — Alli, Natalja — Nati, Jelena — Oll'o, Dmitri — Mitra, Pjotr — Petra, Agafja — Oka, Pelageja — Palaga, Olga — Olo, Gavriil — Karil. Kiriku eestistamise kõrval oli vaadeldava perioodi iseloomulikuks jooneks "religioosse konkretismi" kiire kadumine, eriti noorema kooliharidust saanud põlvkonna seas (Loorits 1959: 5). Setumaa elu moderniseerimisega kaasnes ka teatav sekulariseerumine.

Sekulariseerimine oli osalt ametlik poliitika. Näiteks kutsumas Petseri maavalitsuse esimees F. Trahv 1932. a üles vabaneema mõttetutest traditsioonidest, kiriku autoriteedi ahelaist (Trahv 1932: 11).

Vene-setu suhted

Maailmasõdadevahelisel perioodil vähenes pidevalt vene mõju setudele. Kool muutus setudele eestikeelseks, samasse suunda liikus ka kirik. Siiski oli vene mõju setudele perioodi algul endiselt üsna tugev. Näiteks kirjutab Johannes M. Jaanus 1920. aastate I poole kohta: "Lähed kuhugi sega vallavalitsuse juurde asju õienda ja hakkad armsas maakeeles oma tulemise põhjust seletama, siis pöurutatakse kohe: "Govarite porusski!" Isegi Vilo vallas on vallavanem umbkeelne ja valla kirjatoimetus sünnib vene keeles." (Jaanus 1925: 15–16.) Eesti Vabariigi alamateks saanud venelaste ülbus setude suhtes taandus. Venelased nimetasid setusid jätkuvalt "poluvertsõ", aga ei osanud sageli enam põhjendada, miks nad seda teevad: "А не можем знать, так их уже

и наши отцы звали.”* (Paas 1927: 9.) Setu keelt venelased ei osanud. Külakirmastel hoidusid setud ja venelased eraldi, polnud erilist sõprust ega vaenu (Paas 1927: 14). Vahel tuli kirmaste järel siiski ette ka veriseid lööminguid venelaste ja setude vahel (Rihter 1961: 85). Ka setud oskasid vene keelt harva, peamiselt mehed ja olmetasandil. Isegi vene-setu segakülade setude vene keele oskus oli nõrk (Paas 1927: 12, 24). Setu naised pidasid oma rahvarõivaid endiselt paremaks ja ilusamaks, põhjendades seda sellega, et Püha Maarja kandis samasuguseid.

Segaabelusid venelaste ja setude vahel tuli ette harva. 1920. aastate keskel uuris setu-vene segaabelusid Friedrich-Eugen Paas. Petseri maakonnas, ilma linnata, tuvastas ta kohalike ametnike abiga 49 setu-vene segaperet. Enim oli neid Vilo vallas — 26, edasi Järvesuus 7, Petseri vallas 6, Satserrinnas 6, Meremäel 2, Kuljes 2. Setu-vene segaabelude levimist takistas mõlemapoolne tugev etniline eneseteadvus, samuti keeleoskamatust. Sageli takistasid vanemad noorte segaabelusid kaasavara kaudu, kaasavara oli aga tollaste abielude puhul sageli määrava tähtsusega. Segaabelu tuli kõne alla eelkõige siis, kui muidu paarilist ei leitud. Sagedamini kosisid setu mehed vene naisi kui vene mehed setu naisi, kusjuures paljud vene naised setustusid setu keskkonnas täiesti. 49 segaabelust 23 juhul oli mees setu, naine venelane, 14 juhul mees venelane, naine setu, 6 juhul pärines üks abikaasade vanematest segaabelust, 6 juhul oli mees venelane, naine eestlane. Põhjuseks oli, et setu mees oskas paremini vene keelt kui vene mees setu keelt, naised olid aga mõlemal umbkeelsed. Etniliselt puhtas külas määras segaabelust sündinud laste keele ümbruse keel, setu-vene segakülades aga vanemate kodune keel. Viimane sõltus vanemate keeleoskusest. 39 uuritud segaperest 13-l oli kodune keel vene keel, 10-l setu keel, 7-l setu ja vene keel, 7-l vene ja setu keel, 2-l eesti keel. Laste keeleks oli 13 peres setu keel, 10-l vene keel, 7-l peamiselt setu keel, 6-l peamiselt vene keel ja 3-l eesti keel (Paas 1927: 3–4, 21, 24–27, 31).

Setu külade ulatuslikku venestumist vaadeldaval perioodil ei toimunud. Venestunud setu küladest mainigem Koväslovat Vilo vallas, kus leidis veel venestunud setusid, kes oma naabrite kohta

---

*“Ei meie või teada, nõnda kutsusid neid juba meie isad.” *Toim.*

mäletasid, et nende esiisad olid setud, ja Kuusenitsa küla samas lähedal, kus varasemast oli alles veel vaid üks setu keelt oskav mees. Samas tuli ette ka vene külade setustumist. Küllatuvas Meremäe vallas on venelastele mehele läinud setu naised küla setustanud (Markus 1937: 168–170).

Teatav kokkukuuluvustunne venelastega ja sümpaatia nende vastu püsis setude seas. Ühendas neid ju venelastega õigeusk. Eesti Vabariigi alla sattudes toimusid ka nende majanduses, ühiskondlikus ja kultuurielus samasugused muudatused.

(Järgneb)

MAHTRA SÕDA

Juhan Kahk

REFORMID ON MÖÖDAPÄÄSMATUD

Balti kubermangude mõisnikud pidid 1840. aastail kurbusega tõdemata, et nende teostatud agraarreformid ei olnud andnud soovitud tulemusi. Hoolimata sellest, et talupojad olid vabaks kuulutatud, oli nende olukord veelgi halvemaks muutunud. Külades puhkesid endiselt näljahädad ja meeleheitele aetud talupojad olid valmis "keisri usku" minema või Venemaale välja rändama, et maad saada. Selgema pilguga mõisnikud hakkasid mõistma, et kõiki raskusi ei saa seletada vaid halbade ilmastikuoludega või "talupoegade rumalusega". "Need kurvad sündmused, mis hiljuti üle elada tuli ... on sedalaadi, et äratavad mõisnikel valulist arusaamist ning sunnivad tõsisele järelemõtlemisele," kirjutas 25. septembril 1841. a Carl von Lilienfeld oma märgukirjas Liivimaa maanõunike kolleegiumile. "Kõikjal esitatakse endale küsimus — kust tulid rahulolematuse ideed, kust tulid rahutused ja kuidas neist tulevikus hoiduda saab? Kui me erapooletul pilgul ja eelarvamusteta püüame välja selgitada talurahva suhteliselt üldise rahulolematuse põhjust, siis ei saa me kahjuks eitada, et selle juured ... ulatusid siiski meie talupoegade majanduslike ja riiklike oludeni: nende nõndanimetatud priiuse või õigemini lindpriiuse olukorda."

Osa mõisnikke hakkas mõistma, et olukorra parandamiseks tuleks järjekordselt asuda talupoegade koormisi riiklikult reguleerima ja anda neile mingisugune õigus maaomandile. Liivimaa reformipooldajate etteotsa tõusis parun Hamilkar von Fölkersahm, kes oma mõttekaaslastega 1842. aastal töötas välja uue talurahva-reformi põhimõtted. Nimetatud mõisnikerühm soovitas kõigepealt anda uuesti seaduse jõu 1804. aasta talurahvaseaduse koormistenormidele, et võtta talupoegadelt võimalus edaspidi kaebust

tõsta ebaseaduslikult raske teoorjuse üle. Olulisem järeleandmine oli aga see, et soovitati talumaa eraldada mõisapõldudest ja -metsadest ning lasta see talumaa peremeestel välja osta mõisnike nõutud hinnaga. Talumaade müügist saadud raha pidid mõisnikud kasutama mõisasulaste palkamiseks: sellega oleks likvideeritud talupoegadele nii vihatud teoorjus. Kuigi talumaade väljaostmine mõisnike määratud hinnaga osutus küllaltki raskeks, oli see talupoegadele siiski vastuvõetavam kui senise olukorra kestmine — nad vabanesid otsesest mõisasurvest ja muutusid seaduse silmis mõisnikega võrdseiks maaomanikeks.

Kuid Fölkersahmi plaanid leidsid algusest peale raevukat vastuseisu parun Nolckeni juhitud mõisnike enamuse poolt, kes ei tahtnud kuuldagi oma piiramatu maaomandiõiguse kärpimisest ja olid seisukohal, et teoorjus aja jooksul end siiski ka majanduslikult õigustab: talupojad peavad jääma vaid maa-töötajate seisusse ja põliselanikest maaomanike klassi tekkimine on aadlile vastuvõetamatu.

Vajadust reformide järele tunnistas aga ka tsaarivalitsus, kes 1840. aastail oli pidanud suurt vaeva nägema nälgivaisse Balti kubermangudesse vilja saatmisega ja sõjavägede rakendamiseга rahutuste lämmatamiseks. Liivimaa mõisnike järeleandlikkusele manitsema saabus 9. veebruaril 1842 Riiga sandarmeeriaülem krahv Benckendorff, kes keisri nimel teatas, et mõisnikud peavad talupoegadele järeleandmisi tegema, kuid nii, "et see ei paistaks talupoegade poolt välja trotsitud järeleandmisena". Pärast ägedaid vaidlusi nii maapäevadel kui ka valitsuskomisjonides, kus Fölkersahmi pooldajad kaldusid vähemusse jääma, pidid kohalik kindralkuberner ja tsaar ise energiliselt asjasse sekkuma. Võttes 28. veebruaril 1846 vastu Liivimaa aadlike delegatsiooni, teatas Nikolai I, et kuna aadel ise reformi ettevalmistamisega toime ei tulnud, siis "pidi valitsus ise endale selgeks tegema Liivimaa talurahva olukorra ega saanud enam tugineda ainult aadli arvamustele ja ettepanekutele". Aastal 1849 anti lõpuks välja uus Liivimaa talurahvaseadus, mis tsaarivalitsuse surve all oli koostatud põhiliselt Fölkersahmi rühmituse ettepanekute vaimus.

Balti agrarreformide võtmiseks otseselt tsaarivalitsuse kontrolli alla loodi 1846. a Peterburis Läänemere kubermangude komitee, mis koosnes kõrgemaist riigiametnikest ja kohalike rüü-

telkondade esindajaist. Selle komitee survele pidi ka Eestimaa rüütelkond valmistama ette samasisulist talurahvareformi selle kubermangu jaoks. Eestimaa mõisnikud suhtusid uude agraarreformi veel suuremate kõhklustega ja suurema sisemise vastumeel-susega kui Liivimaa mõisnike enamus. Samal ajal oli ka selles kubermangus mõisnikke, kes mõistsid järeleandmiste paratama-tust. Alexander von Grünewaldt maalis 1846. aastal maapäeva komisjonile esitatud ettekandes olukorrast õige sünge pildi: “Kas ei tõesta viimased sündmused Galiitsias (1846. a leidsid seal aset verised talurahvarahutused — J. K.) uuesti, kuidas isegi üheksa-teistkümnendal sajandil puhkevad veresaunad . . . kui mõni rahvas leiab võimaluse kätte maksta teorjuse pikaajalise rõhumise eest. Kas me võime eestlaste poolt arvestada suuremat sümpaatiat. . . ? Kas on meil puudust hõõgivatest sütest, mis ootavad vaid kõige nõrgemat tuulepuhangut, et heledate leekidena lõkkele puhkeda, ja kas me peame teiste maade eeskujust hoiatamata sellele tulele tegevusetat vaatama, kuni me seda oma jõududega enam kustutada ei suuda?”

PLAANID MUUTA AGRAARREFORME

Liivimaa talurahvareformi kavatsuski polnud veel avalikustatud, kui 1848. aastal Euroopas puhkenud revolutsioonide tõttu mee-leolud tsaarivalitsuse ringkondades järsult muutusid. Kui Nikolai I oli varem mõistnud agraarolude mõninga reformimise vajadust, siis nüüd hakkas ta manitsema ettevaatlikkusele. Tsaar kuulutas end kõigi Euroopa revolutsioonide vastaseks ja saatis oma väed Ungari ülestõusu maha suruma. Venemaa aadlikele teatas ta, et pärisorjus on küll pahe, kuid sellega ettevaatamatu tegelemine veelgi suurem pahe. Tsaar kuulutas enda Venemaa esimeseks mõisnikuks ja teatas, et mõisnikud on tema esimene politsei.

Muutusi tsaarivalitsuse positsioonides ruttasid kohe ära ka-sutama Balti rüütelkondade konservatiivsed rühmitused. Liivi-maa mõisnikud hakkasid ette valmistama talurahvaseaduse uut väljaannet, lootes selle sisu muuta nii, et maa pärieksostmist ta-lupoegade poolt võimalikult piirataks ja aeglustataks. Liivimaa aadli esindajail läks korda Läänemerekubermangudes istuvatele riigiametnikele selgeks teha, et teorjus polegi nii halb ja selle

ärakaotamisega pole vaja kiirustada. Komitee ametlikus otsuses isegi kinnitati, et "varem valitsenud ettekujutus teorendi kahjulikkusest talupoegadele osutus, nagu kinnitab aadel, kuueaastaste kogemuste põhjal ekslikuks". Uue talurahvaseaduse projekt vee-retas talupoegade maaomandi tekkele ette suuri raskusi ja isegi võrreldes 1849. a seadusega suurendas mõisnike poliitseivõimu ja kodukariõigust talupoegade suhtes.

Uue sisu saanud talurahvaseadus kiideti 1857. aastal heaks nii maapäeva kui Läänemere kubermangude komitee poolt, ja 8. märtsil 1858 kinnitas selle põhimõtted äsja troonile tõusnud uus keiser Aleksander II.

Raskemas olukorras oli Eestimaa rüütelkond, kes ei olnud veel valmis saanud Liivimaa 1849. aasta seadusele paralleelset talurahvaseadust. Alates 1849. aastast algas Eestimaa maapäevadel ja Läänemere kubermangude komitees visa võitlus selle eest, et talupoegliku maaomandi teket ja nende koormiste reguleerimist taotlevate paragrahvide toimet nõrgendada või nad hoopis seadusest välja jätta. Uusi reaktsioonilisi seisukohti püüdis teoreetiliselt põhjendada rüütelkonna pealik krahv Keyserling, väites 1855. aastal, et pole sugugi õige, "nagu peaks talupoeg loomulikult elama ainult selle maa sissetulekust millel ta elab, kuna just vastupidi, tema elu põhielemendiks on p õ l l u m a j a n d u s l i k t ö ö , üksipuha kus ta selle leiab". Talupoegadele maa müümise asemele pakuti mitmesuguseid põlisrendi vorme, lootes sellega põlistada ka teoorjust.

Kuid varsti selgus, et Läänemere kubermangude komitees istuvad ettevaatlikud riigiametnikud (eriti riigivarade minister krahv Kissel'jov) polnud nõus nii järsu kursimuutusega. Siis otsustasid Eestimaa rüütelkonna esindajad saavutada vähemalt osaliselt oma eesmärke otsese seadusevõltsimise teel.

Kui 1840. aastail asuti reformide teele, siis oli üheks peamiseks küsimuseks talupoegliku maaomandi tekke kõrval ka seni talupoegadelt nõutavate koormiste suuruse reguleerimine, sest just nende vastu olid talupojad pidevalt protestinud. Talurahvakoormiste normeerimise küsimusest ei pääsenud ka Eestimaa mõisnikud uut talurahvaseadust ette valmistades, ja sellepärast sisaldas seadus rohkeid paragrahve koormiste normeerimise kohta. Tsaari kinnitatud venekeelses ametlikus seadusetekstis sisalduv paragrahv 33

nägi ette, et kuni talurahvale eraldatud maade väljamõõtmiseni jäävad nad samasse koosseisu kui 9. juunil 1846 — see tähendab, et talupoegade käsutuses olevat maad ei tohi ära võtta. Seaduse saksakeelses tõlkes oli § 33 aga sõnastatud nii, et talude maad ei jää mitte endisesse koosseisu, vaid seisundisse. Mida mõisnikest poliitikud selle seaduse võltsimisega taotlesid, näitab selgelt § 33 eestikeelne sõnastus: “Nii kauaks, kui rajamine ja rajamärkide panemine üsna lõpetud ei ole, jääb talomaa selle seaduse sisse, kuida tema 9. Jaani-kuu päeval 1846. aastal talupoegade käes rendi ehk teo peal on olnud.” Oli sündinud omapärane metamorfoos — seaduseparagrahv, mis nägi ette, et talupoegade käes olevat maad ei tohi ära võtta, sõnastati selliseks, et talupojad peavad ka uue seaduse kehtides endist viisi teoorjust tegema.

TALUPOJAD HAKKAVAD VASTU

Uue talurahvaseaduse väljakuulutamine algas suurte segadustega. Kõigepealt lükati tsaari poolt juba 1856. aastal kinnitatud seaduse väljakuulutamise edasi seoses Krimmi sõjaga; sellega hakati uuesti tegelema alles 1858. aasta aprillis. Eestimaa Konsistoorium valmistas 20. aprillile ette nähtud piduliku väljakuulutamise jaoks ette spetsiaalse jutlusekõne, mille alguses väideti: “Mõisateud on selle uue Seaduse-raamatus maade järele välja arvatud ja mõisaherra ei või selle pärast mitte oma tahtmist mööda tegu pärida, ega ialgi üle selle aro, mis 127-ma ja 130-ma käso sees seatud on.” Mõisnikud, kes teadsid, et viidatud paragrahvides ette nähtud teonormide elluviimine § 33 osava moonutamiseга määramatuks ajaks edasi on lükatud, sattusid kohe ärevusse, uju-tasid kubermanguvalitsuse üle oma hoiatus- ja kaebekirjadega ning ehmunud kubernerri korraldusel jäeti seaduse pidulik välja-kuulutamise, millest kogudustele juba teada oli antud, hoopis ära. Loomulikult kutsusid sellised vastukäivad toimingud külades esile ärevuse. Uus seadus võeti talupoegade poolt vastu umbusu ja vaenulikkusega. Harju-, Järva- ja Virumaal töid mitmed vallatalitajad neile välja jagatud seaduseeksemplarid mõisnikele tagasi, teatades, et nad seadusest, mis osalt kohe kehtima hakkavat ja osaliselt edasi lükatakse, mitte midagi aru ei saa. Paljud talupojad aga tudeerisid seadust usinalt edasi, pöörates tähelepanu just teo-

orjust piiravaile seadusesätetele, kus näiteks abiteost enam juttu ei olnud. Uskudes, et nad uue keisri seadusega nüüd neist koor-
mistest on vabastatud, keeldusid paljud talupojad mai lõpus, kui
kätte jõudis abiteo aeg, seda tegemast.

MAHTRA SÕDA

Pahkla mõisa talupojad lõpetasid abiteo tegemise 19. mail. Nende
eeskujule järgnesid maikuu viimase kümne päeva jooksul 18 mõi-
sa talupojad Ranna-Virumaal, Ida-Järvamaal ja Lõuna-Harjumaal.

Kohalike võimude korraldusel marssis 25. mail Tallinnast väl-
ja major Laimingi ja kapten Bogutzki juhtimisel Laadoga jalaväe-
polgu IV reservpataljoni eksekutsiooni-poolpataljon, mida saatsid
ja käsutasid kubermanguvalitsuse käsundusametnik Stackelberg
ja rüütelkonna esindajana kreisisaadik Mohrenschildt. Karistus-
salk siirdus Lõuna-Harjumaale, kus vastuhakk oli kõige tuge-
vam. Saabunud mõisa, kus talupojad olid abiteo tegemise lõpe-
tanud (muude teopäevade tegemine kõikjal jätkus), kutsuti kokku
kõik talupojad ja nõuti, et nad uuesti seaduse järgi tegema
hakkaksid. Talupoegade ettekujutuse järgi sunniti neid "vana sea-
duse peale vanduma". Talupojad, kes keeldusid nõutud lubadust
andmast, lasti soldatite poolt läbi peksta.

Esimeses mõisas, kuhu karistussalk saabus, Ojasool, lubasid
talupojad tööd alustada, sest mõisnik neile oli lubanud järgmisel,
1859. aastal koormisi kergendada. Üks 28-aastane taluperemees
Hindrik Wiedermann aga keeldus seda lubadust andmast ja alistus
alles siis, kui oli soldateilt 50 hoopu saanud. Järgmistes mõisa-
tes — Orul ja Kose-Uuemõisas — toimunud ülekuulamiste pro-
tokollid põlesid Mahtras ära, kuid võimude ettekandeist ilmneb,
et seal suuremaid peksukaristusi ilmselt ei korraldatud.

Habajale jõudis karistussalk 28. mai õhtul. Ka sealse karis-
tusoperatsiooni protokoll põles ära. Hiljem üle kuulatud talupojad
kinnitasid, et "nad pole võimelised täpselt nimetama löökide arvu,
mis nad Habajal sõdurite käest said, kuid pidid saama 50 vitsahoo-
pi. Sõdurid löid väga kõvasti ja neid karistati palju tugevamini,
kui seda tavaliselt teeb haagikohtunik." Kõige kujukama pildi

saame aga Habajal toimunud julmusest Hans Tertsiusse poolt ta eluõhtul oma käega kirja pandud mälestuste järgi:

“Siis võeti kõige esiti ette kiriku võõrmünder Poe Jaan ja viidi kohtu ette. Kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis tehti valla ja pandi pingi peale kinni ja teine soldat teine pool pinki ja hakati vitstega lööma ja trummid lööma ja muusikandid mängima ja teise küla rahvas vaatas pealt ja anti viiskümmend hoop. Ja võeti pingi pealt lahti ja küsiti: kas vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis pandi jälle pingi külge kinni ja anti jälle viiskümmend hoop ja jälle võeti lahti ja jälle küsiti: kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Kus tüki külge suu jääb — see ütleb: ei vannu. Siis jäeti Jaan järele ja võeti teine ja teised vandusid kõik teise kohtukulli ees põlvili maas selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli. See inimene, kes vandus ja ei osanud kirjutada — aga sulg oli tema käes ja kuberner kirjutaja käsi tema kää ümber ja kirjutas nime ja lianime. Siis võttis [kirjutaja] oma käe ära ja tõmbas kolm risti nime otsa. . .”

• 29. mai hilisõhtul peatus rühm karistamiselt tulnud habajalasi kangru Tõnu Tiedebergi maja juures ja siin kuulis nende jutte pealt kangru teenija Miina Ermes. Kokku tulnud talupoegade nõuandel, ent ka omal algatusel ruttas Miina samal õhtul Mahtra poole, sest oli teada, et karistussalk järgmiseks sinna pidi marssima.

Mahtra talupojad olid juba varakevadest alates pidanud pingelisi läbirääkimisi nii mõisavalitseja Rosenbergi kui ka mõisnik Helffreichi ja Juuru pastori Bergiga. Talupoegade sõnaosava ja kindlameelse juhina esines vallatalitaja Hans Tertsius. Hiljem väitis mõisavalitseja Rosenberg, et Tertsius olevat isegi öelnud, et “kui 1710. aastal Eestimaa kubermang alistus venelastele, siis imperaator Peeter Suur kinnitas Eestimaa mõisnikele nende valdused 140 aastaks, see aeg lõppes nüüd ja sellepärast käsib kroonu praegu maad mõõta, et ise hakata seda valdama”. Rosenbergi kutsel ilmusid Hans Tertsius ja seitse peremeest mõisa, kus nad nõudsid abiteo ära jätmist. Mõisnik Helffreich sattus selle peale raevu ja süüdistas talupoegi, et need teda paljaks tahavad röövida. “Oleks see mõis taevast alla kukkunud,” karjus ta vihaseks Tertsiusse peale,

“siis võiks seda saada. Mina aga olen mõisa eest 66 tuhat rubla välja maksnud. . . Kes võib mul minu kuue seljast ära kiskuda.”

Rühm ärevaid talupoegi oli 30. mai hommikul kogunenud Tertsiuse tallu nõupidamisele, kuhu sõnumitega Habajalt jõudis Miina Ermes. Habajalaste käskjala saabumine õhutas veelgi talupoegade sõjakat meeleolu. Talupoegi ajas raevu see, et Mahtras polnud abiteo korras tehtavad tööd veel üldse alanud — neid taheti aga juba enne seda nendest töödest keeldumise eest läbi peksta. Miina Ermese hilisema tunnistuse järgi olid Mahtra talupojad vastanud: “Me ei woi ennam, meie otsime abbi ja kui ea ei aita, sis akkame wasta ja sõdda piddama.”

Pühapäeval, 1. juunil, kogunes Juuru kiriku juurde palju naabermõisate talupoegi. Osa oli neist sinna tulnud Tertsiuse saadatud kutse peale. Naabervaldade taluperemestest vallaametnikele rääkis Tertsius mahtralasi ähvardavast karistusest ja palus nendelt abi. Kuigi osa ettevaatlikke vallaametnikke selle peale väga ehmatas, leidis kulutulena leviv üleskutse vaimustatud vastuvõttu naabervaldade talupoegade seas. Samal õhtul ruttas Tertsius teele Liivimaale Kärusse, et sealselt köstrilt saada seaduse venekeelset eksemplari veel kord kontrollimaks, kas on õigus neil või mõisnikel. Koha peal jäid valmistuma karistussalga saabumiseks ta abilised, kelle hulgast suurimat aktiivsust näitas üles Oti Jüri Rosenmäe.

Mahtralastel polnud mingit sõjaplaani karistussalgaga võitlemiseks. Kui 2. juuni alguses igast suunast Mahtrasse naabervaldade talupoegi hakkas kogunema, püüdsid mahtralased nende tegevust kuidagi juhtida ja suunasid nad mõisa poole, kuhu olid laagrisse jäänud 31. mail kohale saabunud 80 soldatit.

Umbes kella kaheksa paiku hommikul märkas valvekorras olev allohvitser mõisale kahelt poolt lähenevaid talupoegi. Just selle aja paiku saabus kohale ka karistussalga kõrgem ülemus major Laiming. Ohvitseride käsul võtsid soldatid oma püssid ja nad rivistati kahte viirgu mõisa peahoone ette. Varsti tungis ligi tuhandemeheliseks kasvanud talupoegade mass mõisaõuele, tõrjudes teelt sõdurite eelpiketid, ja hakkas tihedalt sisse piiratud soldatitele peale suruma. Algusest peale oli talupoegade viha suunatud ohvitseride vastu. Talupojad nõudsid, et ohvitserid neile

välja antaks, mille peale nad lubasid sõdurid rahulikult minema lasta.

Major Laimingi käsul hakkasid sõdurid mõisa väravate poole välja murdma. Teomees Jüri Pertel kiskus kapten Bogutskil õlgadelt pagunid maha. Siis virutas hiiglasliku kehaehitusega Purila teomees Jüri Tork rusikahoobiga pikali major Laimingu. "Esimesest hoohest major langes," tunnistas hiljem kohtu ees ohvitser Bolotov, "anti käsk avada tuli. Talupojad jahmusid hetkeks, kuid otsekohe langesid raevukalt teivastega meie peale ja sundisid meid taganema väravate juurde." Taganevate sõdurite read löödi talupoegade poolt segamini ja nad hakkasid paaniliselt põgenema üle heinamaade. Põgenemise käigus sai kapten Bogutski surma ja umbes kümme soldatit sai haavata. Sõdurite püssitulest said surma Kaiu sulane Mihkel Pent ja pops Pären Vilson, Maidla peremees Jüri Tulp, Mahtra peremees Adra Mihkel Tein, Purila sulane Jüri Tork ja Juuru peremees Mart Metuusalem.

Võitlusele järgnevas segaduses läks põlema üks mõisa kõrvalhooneist, põles maha kogu härrastemaja ja rüüstati ning põletati maha ka viinaköök.

PAANIKA PETERBURIS JA SKANDAAL EUROOPAS

Esimesena teatas võimudele talupoegade käest pärast neilt ihu-
nuhtluse saamist ära põgenenud mõisavalitseja Rosenberg. Kuberner Grünwaldtile saabusid ka mõisnike paanilist hirmu täis kirjad, milles väideti, et Mahtra mõisa õu olevat kaetud laipade ja haavatutega. Ehmunud kuberner saatis Peterburi järgmise telegrammi: "Karistusvahendid ei aidanud, läks võitluseks Mahtra mõisas, 50 versta Tallinnast, talupoegade poolt tapetud 14 alamväelast ja 1 ohvitser, teadete järgi on ässitajad nähtavasti teenistusest vabastatud madrused. Praegu on saadetud tugevdamiseks veel 800 meest, rohkem saata ei ole võimalik, palun tungivalt anda korraldus otsekohe kuni 2000 mehe siia saatmiseks aurulaevaga."

Kuberner Grünwaldt kraapis kokku kõik kubermangus leiduvad sõdurid ja 3. juunil marssis Tallinnast välja 900 sõdurit, kes pärast ettevaatlikke haaramismanöövreid "vallutasid" 4. juu-

nil inimtühja Mahtra. Sõdureile oli antud instruksioon, et nad ei laseks ülestõusnuid lähemale kui püssilasu kaugusele, "siis tuleb neid hoiatada ja pärast seda kuulidega keskeha pihta lasta".

Tsaar Aleksander II suhtus kuberneriga palvesse saata Maht-
ra ülestõusnute mahasurumiseks sõjaväedessant laevadega Tal-
linnasse täiesti tõsiselt. Paldiskis viibiv tsaari vend suuradmi-
ral Konstantin ruttas kohe Tallinna ja andis korralduse sealt
Kroonlinna saata sõjalaev *Võborg* ja korvett *Bajan*. 3. juunil teatas
Konstantin telegrammiga tsaarile, et need laevad koos Kroonlin-
nas juba asuva *Kamtšatkaga* võivad Oranienbaumis peale võtta
sinna kiirmarsil suundunud neli pataljoni koos suurtükipatareiga.
Kuid 6. juuni keskööl saatis tsaari poolt kohapeal olukorda sel-
gitama saadetud tiibadjutant kindralmajor N. V. Issakov tsaarile
telegrammi, et talupoegade vastupanu on murtud ja "võib-olla
saab läbi dessandita Peterburist".

Suurt vastukaja leidsid Mahtra sündmused ka Euroopa ajakir-
janduses, mis sel ajal tähelepanelikult jälgis agraarreformi etteval-
mistamist Venemaal. Juba juuni lõpus ilmusid Kölni ja Augsburgi
ajalehtedes teated ülestõusust Eestimaal, kus leidvat aset "lossi-
de põletamine, aadlike tapmine, röövimised". Ülestõusu maha-
suruma olevat saadetud armeekorpus, kuid olevat oht, et ülestõu-
suga ühinevad ka mujal võitlusele tõusnud talupojad. Eestimaal
aga olevat juba tapetud 15 sõdurit ja 40 talupoega. Augsburgi
ajalehe Peterburi korrespondent teatas 29. juunil valitsusringkon-
dades valitsevaist meeleoludest: "Valitsusele need rahutused osu-
tusid mitte just kõige ebasoovitavamaks, sest aadlipartei, kes kõi-
gi võimalike vahenditega püüdis talurahvaküsimuse reguleerimist
pidurdada, on nüüd haaratud hirmust ja täiesti loobunud endisest
taktikast." Samas ajalehes avaldati 30. juunil Peterburist saadetud
korrespondents, milles on öeldud: "Peaaegu üldine veendumus ja
usk, et talurahvaküsimus lahendatakse päris ladusalt ja rahuli-
kult, on äkki asendunud silmatorkava masendusega... Teade ta-
lupoegade ülestõusust Tallinna läheduses, s.o. meie läheduses ja
nõndanimetatud haritud mõisnike juures, rabas siin nagu välg sel-
gest taevast ja tekitas vähemalt hetkeks märkimisväärse muutuse
vaadetes."

Saksa ajalehed rääkisid talurahvarahutustest Eestis varjamatu
hirmuga, ent Inglismaal Herzeni poolt välja antav revolutsiooni-

line ajaleht *Kolokol*, mida väga tähelepanelikult jälgiti valitsus-ringkondades, asus talupoegade poolele ja mõistis mõisnike ja kubernanguvalitsuse ametnike tegevuse teravalt hukka. 1858. aasta 1. oktoobri numbris avaldati *Kolokolis* artikkel "Kiri toimetajale", milles Eestis juunis puhkenud rahutusi iseloomustati kui selle ajani kõige võimsamaid Vene tsaaririigis. Artikli kirjutaja kuulutas, et talupoegadel pole mingit põhjust loota tsaari või mõisnike heatahtlikkusele. "Lootke vaid enda peale, oma käte peale," kirjutas autor, "oma käte jõu peale: teritage kirved ja asja juurde — kaotage pärisorjus, nagu tsaar ise ütles, altpoolt! Asja juurde, vennad, aitab juba ootamisest ja hädaldamisest; ammu juba ootate, aga milleni olete välja oodanud. . . " 1. detsembril naelutas *Kolokol* häbiposti balti parunid ja ametnikud, kes olid korraldanud Anija ja Kurisoo talupoegade julma karistamise.

BALTI AADLI PLAANIDE NURJUMINE

Eestimaa rüütelkonna esindajail oli korda läinud tsaarile ja kõrgelseisvaile riigiametnikele selgeks teha, et teoorjus ei olevatki talupoegadele nii ebameeldiv ja just nende kohustuste reguleerimine võib esile kutsuda nende pahameele, nii et teoorjuse normide kehtestamine tuleb edasi lükata. Nüüd aga tõusid 1858. aasta suvel võitlusele talupojad just nende normide kehtestamist nõudes. Hoolimata kõigest läks Eestimaa rüütelkonna esindajail esialgu korda välja töötada 1856. aasta seaduse täienduste projekt, mis samuti ette nägi teokoormiste reguleerimisest loobumise. Kuid oli karta, et 1858. aasta sündmuste poolt hirmutatud Riiginõukogu selle tagasi lükkab. Kuidas selle projekt käsi käis, kui ta esitati Riiginõukogule kinnitamiseks, seda kirjeldab õige draamaatilistes värvides Balti kindralkubeneri kantseleiülem Tideböhli: "23. jaanuaril 1859. aastal, sel otsustaval hetkel, kui siseminister oli juba ilmunud Talvepalee saalidesse, et küsida tsaarilt juhatusi asja arutamise korra kohta Riiginõukogus, esines ta (s.t kindralkuberner — J. K.) kategoorilise avaldusega, et sel juhul ta ei saa vastutada rahu eest provintsis ja seetõttu vältimatult a s t u b kindralkubeneri kohalt tagasi." Selline ulmatiivne ähvardus mõjus ja nii Riiginõukogu kui ka Ministrite

komitee, kus Eestimaa rüütelkondade seisukohti energiliselt kait- ses ka tsaar Aleksander II ise, kinnitasid rüütelkonna koostatud projekti — kuid seda ainult ajutiselt, s.o kolme aasta peale. Aga see jäi ka balti rüütelkondade viimaseks saavutuseks oma reakt- siooniliste plaanide elluviimisel.

Uue Liivimaa talurahvaseaduse projekti, mille iseloomu juures oleme juba peatunud, pidi arutatama Riiginõukogus 11. jaanuaril 1860. a. Et tsaar oli projekti juba 8. märtsil heaks kiitnud, siis võis oodata, et arutus osutub ainult formaalseks. Kuid 11. jaanua- ril nõudsid mõned Riiginõukogu liikmed seaduseprojekti sisulist arutamist. Selle peale ruttas seaduse arutusele esitanud seadus- tedepartemangu esimees oma käsi puhtaks pesema, teatades, et “departemang sugugi ei arutanud läbi kõiki projekti üksikasju, sest selle projekti oli juba läbi arutanud Läänemere kubermangu- de komitee, kelle otsused olid kinnitatud kõige kõrgemalt poolt”. Riiginõukogus avaldati arvamust, et sel ajal, kui Venemaal val- mistatakse ette talupoegade vabastamist maaga, ei saa anda Liivi- maa kubermangu jaoks seadust, mis võtab talupoegadelt võima- luse maad saada. Samas küsimuses esitas Riiginõukogu esimees vürst Orlov tsaarile ettekande 13. jaanuaril, milles väidetakse: “Võib juhtuda, et seadused — Venemaa talurahvaseadus ja uus Liivimaa jaoks — viiakse ellu ühel ja samal ajal, kuid koostatud on nad põhimõtete järgi, mis pole ainult suurel määral erine- vad, vaid täiesti vastandlikud. Teie imperaatorlikule kõrgusele on teada õnnetud asjaolud, mis käisid kaasas talurahvaseaduse ellu- viimisega Eestimaa kubermangus ja sundisid sealset aadlit juba 1858. aastal asuma selle muutmisele. . .”

1860. aastal kutsuti selgrootu ja kohaliku aadli soosimisega end kompromiteerinud kindralkuberner Suvorov oma ametikohalt tagasi. Riiginõukogu departemangud asusid Liivimaa taluraha- seaduse projekti hoolikale läbivaatamisele ja lõpuks kinnitati sa- mal aastal seadus sellisel kujul, et ta oluliselt kordas 1849. aasta talurahvaseaduse põhimõtteid. Kinnitades seaduse kohustas kesk- valitsus samal ajal Balti rüütelkondi lähemal ajal asuma 1) teo- orjuse ja 2) mõisa kodukari likvideerimisele ning 3) talupoegade liikumisvabaduse suurendamisele. Juba 1865. a pidi Eestimaa rüütelkond andma lubaduse likvideerida 1868. aastaks teoorjus. Et keskvoimud teoorjuse likvideerimise käiku hoolikalt kontrol-

lisid, pidigi Baltimaade kindralkuberner 25. märtsil 1868 andma korralduse teoorjuse keelamise kohta samast aastast.

Uute talurahvaseaduste ning võimude korraldustega likvideeriti vihatud teoorjus ja avati tee talupoegliku maaomandi tekkele. Nagu näeme, sai see kõik võimalikuks selle pärast, et eesti talupojad 1858. aastal raevukalt oma protesti väljendasid ja et seda õigel ajal Venemaa isevalitsejale meelde tuletati.

VENEMAAL MUUDETAKSE AGRAARPOLIITILIST KURSSI

Nagu nägime eespool, rääkis Saksa ajalehe Peterburi korrespondent, kel ilmselt oli ligipääs valitsusringkondadele, kuidas seal kuuldused Estimaal 1858. aasta suvel puhkenud rahutuste kohta kutsusid esile järsu muutuse meeleoludes.

Aleksander II oli otsustanud loobuda oma isa agraarpoliitika le iseloomulikust kõhklemisest ja viivitamisest ning kiiresti läbi viia paratamatuseks muutunud taluraha vabastamise. Tsaari loal algas ajakirjade veergudel elav mõttevahetus selle üle, kuidas seda vabastamist teostada. Ja alguses vaatasid nii mõnedki autorid suurte lootustega Balti kubermangude kogemuste poole. Bibliograaf V. I. Mežovi andmeil ilmus aastail 1857–1858 kuues vene ajakirjas üheksa artiklit, milles käsitleti talupoegade vabastamist Balti kubermangudes. Balti kubermangudes väljaantud seadustes leiti ka puudusi, kuid põhiliselt juhiti tähelepanu sellele, et seal oli korda läinud talupojad vabastada, ilma et oleks olnud laiaulatuslikke ja ägedaid talurahvarahutusi. Eriti imponeeris kõrgeile Vene riigiametnikele ja mõisnikele see, et Balti kubermangudes vabastati talupojad kindlustamata neile maaomandit. Sellise maata "Läänemere kubermangude moel" vabastamise pooldajatena astusid välja siseminister Valujev ja kõrgem riigiametnik P. Schultz. Riiginõukogu esimees vürst Orlov andis 1856. a tsaarile üle märkukirja, soovitades Venemaa talupojad vabastada "Läänemere kubermangude mooduse" järgi. Läänemerekubermangude eeskujule viitas ka Leedu kindralkuberner Nazimov oma palvekirjas tsaarile, millele vastates tsaar lubaski mõisnikel alustada mõttevahetust talupoegade vabastamise mooduste üle.

Kui 1857. aasta alguses loodi esimene valitsuskomitee talurahva vabastamise ettevalmistamiseks, soovitas selle istungil siseministri asetäitja Levšin vene talupojad vabastada Läänemere kubermangude eeskuju järgides.

Vene talupegade vabastamise ettevalmistamiseks rajati 1858. aasta 8. jaanuaril uus salakomitee, mille esimeheks sai vürst Orlov ja mille liikmeid kaasaegsed pidasid reaktsoonäärideks, kelle eesmärgiks oli reformi teostamisega venitamine.

Kuid suvel 1858 toimus Talurahvaasjade Peakomiteeks ümber nimetatud komitee tegevuses järsk murrang. Kuigi komitee formaalseks esimeheks jäi edasi Orlov, omandas kõige otsustavama mõju tsaarile lähedalseisev J. Rostovtsev. Ka tema oli olnud varem ettevaatliku liini pooldaja, kuid pärast naasmist välismaal veedetud puhkuselt suve lõpus asus ta ägedalt pooldama kiiret reformi. Rostovtsevi initsiatiivil võttis Peakomitee 26. oktoobril 1858. aastal vastu otsuse: "Asuda nende ettepanekute põhialuste läbivaatamisele, mis käsitlevad talupoegade vabastamist maaga." Tsaar kinnitas 4. detsembril Peakomitee žurnaali, milles sisaldus otsus: "Peab püüdma, et talupojad aegamööda saaksid maaomnikeks." Unustatud olid kõik ideed Läänemeremaade kasulikest kogemustest talupoegade maata vabastamisel.

Eespool oli juttu sellest "pikselöögina mõjuvast muljest", mille Peterburi valitsusringkondades kutsusid esile sõnumid rahutuste puhkemisest Eestimaal. Just 1858. a suvel kurtis siseminister Lanskoj oma ametnikule Solovjovile, et "ta ei saa ilmuda ei Riiginõukogusse ega Ministrite komiteesse, ilma et teda kohe rünnataks küsimustega nagu: kas on tõsi, et selles kubermangus algavad talurahvarahutused? või: on see tõsi, et selles ja selles kubermangus talupojad keeldusid tööd tegemast mõisnikele? või veel: on see tõsi, et sellistes ja sellistes mõisates ei ispravnik ega kuberner ei tulnud toime mässavate talupoegadega? jne." Siseministeeriumi ülevaates talurahvarahutustest Venemaal 24. novembrist 1857 kuni 1. juulini 1858 peetakse Eestimaal puhkenud rahutusi kõige võimsamaiks kogu Vene riigis — sellel perioodil toimus kogu Vene riigis ainult üks kokkupõrge talupoegade ja sõjaväe vahel ja see leidis aset Mahtras.

Rostovtsev sai ilmselt välismaal viibides kuulda Eestimaal puhkenud rahutustest, ja just sealt tsaarile saadetud kirjades hoia-

tab ta vähimategi vigade eest uute seaduste väljakuulutamisel, sest need võivad esile kutsuda ohtlikke rahutusi. Tagasi pöördunult tutvus Rostovtsev koos tsaariga viimase poolt Eestimaale saadatud tiibadjutandi Issakovi põhjaliku raportiga, milles osutati uue seaduse väljakuulutamisel tehtud vigadele ja väljendati kriitilisi seisukohti kohaliku aadli agraarpoliitika suhtes. Issakovi ettekande saatis tsaar Talurahvaasjade Peakomiteele oma resolutsiooniga: "Väga tähelepanuväärne ja väärrib seda et esitada Talurahvaasjade Peakomiteele."

Kõrgemad valitsusametnikud ja ka tsaar ise suhtusid Vene talupoegade vabastamise reformi ettevalmistamisel ilmse sümpaatiaga Läänemere kubermangudes saadud talupoegade maata vabastamise kogemusse. Kuid 1858. aasta suvel muutsid nad radikaalselt oma seisukohti — neist said talupoegade maaga vabastamise veendunud pooldajad. Eeltoodu peaks näitama, et selle juures mängisid olulist osa Eestimaal puhkenud talurahvarahutused ja nende kulmineerumine Mahtra sõjas.

Talurahvas oma ähvardava käitumisega suutis selleks ajaks võimudele selgeks teha, et tema peamiseks püüdluseks on saada oma maa omanikuks. Üleminek talupoeglikule maaomandile toimus Eestis küll talupoegadele võib-olla raskemais tingimustes, kuid energilisemalt kui Venemaa kubermangudes ja seetõttu arenesid ka põllumajandus ja külasisesed sotsiaalsed suhted siin kiiremini.

JUHAN KAHK (sünd. 1928) on õppinud aastail 1946–1951 Tartu ülikooli ajaloo-osakonnas; Leningradi ülikoolis kaitses 1954. a kandidaaditöö ja 1963. a doktoritöö Eesti agraarajaloo alal. Töötanud Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadurina 1954–1968, sealsamas direktor 1968–1973. Aastast 1969 Eesti Teaduste Akadeemia liige, 1973–1978 Akadeemia Ühiskonnateaduste osakonna akadeemiksekretär. Ajakirjas *Akadeemia* on avaldanud koos Malle Saluperega artikli "Nõiamoorid, pisuhännad ja maatargad: Tartu 1619. aasta nõiaprotsessist ja selle taustast".

LEMBIT LEPP. Romanss Hispaania politseist. (1967)

MAJANDUSLIK TEGELIKKUS — NII NAGU SEE ON JA NAGU SEDA MITTE ALATI ÕIGESTI EI MÕISTETA

Uno Mereste

Katsed rajada sotsialistlikku majandust on meie sajandil mõjutanud sadade miljonite inimeste ja tervete rahvaste elukäiku. Veel paarkümmend aastat tagasi oli võrdlemisi arvukalt kahtlejad, kas õigus on sotsialistliku majanduse võimaluste suhtes jaatavalt või eitavalt häälestatud ühiskonnateadlastel. Viimase 10–15 aasta jooksul on aga sündmuste areng maailmas tõestanud, et taotlused meelevaldselt uut ja paremat, sotsialismi- või kommunismiideel põhinevat majanduskorda rajada olid juba algusest peale määratud paratamatult ebaõnnestumisele.

Sündmused on kulgenud juba mõnda aega täiesti ühemõtteliselt nii, et nüüd võib tunduda, nagu oleks Friedrich August Hayek kirjutanud kogu oma elu ainult kõige endastmõistetavamatest majanduslikest tõdedest, mis ei vaja üldse mingit erilist selgitamist. Ent kui neid tõdesid nii iseenesestmõistetavaks pidada, siis jääb selgusetuks, mis imelikul põhjusel suur osa inimkonnast oli rohkem kui sajandi kestel pimestatud sotsialismi pealtnäha õilsatest ideedest, ehkki kõikjal, kus neid väevõimuga rakendada püüti, viisid need välja majanduslikule viletsusele, inimõiguste jalge alla tallamiseni ja massilise verise terrorini.

Friedrich August Hayeki *Hukutava upsakuse* ilmumise puhul eesti keeles.

MAJANDUS EI OLE KUNAGI OLNUD AINULT MAJANDUS

Miks siis realiseerus sotsialismiüritus nii traagiliselt, kuigi teooriast lähtudes pidanuks see kõikjal inimestele ainult sulaselget ja suurimat õnne tooma? Sellises sõnastuses kerkib see küsimus tänapäeval. Kuni inimkonna üks kõige riskantsem ja suurimaid masse haaranud eksperiment polnud veel silmanähtavalt ebaõnnestunud, ei tavatsetud seda küsimust nii esitada. Maksab vaid meenutada alles lühikest aega enne sotsialismi kraahi USAs tekkinud konvergentsiteooriat, mille põhieelduseks oli kapitalistliku ja sotsialistliku majanduse kokkukasvamine ja vastastikune(!) sisemine rikastamine. Nüüd on selge, et konvergentsiteoreetikud hindasid sotsialistliku majanduse elujõudu tugevasti üle.

Hayeki raamat *Hukutav upsakus* annab otsesema, täielikuma ja mitmekülgsema vastuse küsimusele sotsialismi ebaõnnestumise põhjustest kui ükski teine seni samal teemal kirjutatud ja eesti keeles avaldada jõutud teos. Seetõttu võib Hayeki teose tõlke ilmumist käsitada suursündmusena eestikeelses majandus- ja ühiskonnateaduslikus kirjanduses. See raamat peaks äratama meie oma kogemuste pinnalt rohkesti uusi mõtteid ja aitama majandusteooria ja -poliitika vallas senisest paremini arvestada tegelikkust just nii, nagu see on, mitte nii, nagu see mis tahes usutunnistust õigeaks pidavatele kabinetimõtlejatele tundub paistvat.

Pärast pikki aastakümneid, mille jooksul elasime ühiskonnas, kus majandusteadust püüti taandada ühelt poolt sotsialistlike-kommunistlike dogmade jutlustamisele, teiselt poolt kuivale faktoloogiale ja mehaanilistele arvutustele, demonstreerib Hayek õnnestunult, mis majandusteadus tegelikult on ja mida ta suudab. Hayeki käsitus võib olla tõsiteadusliku, kompleksse ja süsteemse suhtumise näidiseks. Temalt võib õppida, mida õigupoolest tähendab varasemate teadlaspõlvkondade juba ammu kanoniseeritud vaadete kriitiline hindamine ja missuguseid tulemusi võib saavutada nn puhta ehk spekulatiivse mõtlemise teel, kui seda arendada range järjekindlusega ja piisavalt laialdasele alusmaterjalile tuginedes. Piisavalt laialdaseks kujuneb ühiskonda või isegi kogu inimkonda hõlmavate majandusnähtuste hindamise alus aga ainult siis, kui majandust ei vaadelda omaette, vaid seostatakse

teda tema kõigis peamistes avaldustes ka moraali, keele, usundi ja üldse kultuuriga. See tähendab kõigi nende elualade ja -külgedega, mille täielikku või peaaegu täielikku elimineerimist on ekslikult pikema aja jooksul peetud asjaliku majandusteadusliku arutluse eeltingimuseks.

SOTSIALISMIIDEEDE ELUSTAMISKATSED EI LAKKA

Hayeki arutlustesse süvenemine, ehkki see ei ole kuigi hõlpus, annab palju ainet mõtlemiseks, kui tähtis on väärata sotsialistliku majanduse või selle elementide taastamise katseid. Mida kaugemale meist jääb reaalsotsialistliku majanduse kokkuvarisemine, seda aktuaalsemaks muutub selle kas või varjatudki taastamiskatsete põhjendamiseks esitatavate argumentide analüüs. Paljude teadlaste ja praktikute arvates võis sotsialismi ehitamise katse nii meil kui mujalgi maailmas pärast 1990. aastat lõplikult ja tagasi-pöördumatult läbikukkunuks tunnistada. Nüüd aga selgub iga aastaga üha enam, et see ei ole nii. Pole raske näha, kuidas sotsialismiideed on hakanud üritama taassündi.

Üks prantsuse juhtivaid kommuniste väitis juba vähem kui pool aastat pärast N. Liidu kokkuvarisemist, et see sündmus ei häiri teda vähimalgi määral. See andvat talle hoopis taas lootust igavesti aktuaalsete(!) sotsialismiideede lõpliku(!) võiduni elada! Kuni eksisteeris N. Liit, olevat selle majanduskorraldus ja eriti poliitika sotsialismi üllaid ideaale kompromiteerinud, nüüd saavat neid aga jälle täiesti puhtal kujul propageerima asuda!

Sotsialismiideede varjatud propageerimise avaldused, mille-ga esinetakse pealetükkivalt sageli, on meil näiteks kurtmine nn stagnaaja järele, millal paljusid majandusprobleeme nagu ei oleks olemaski olnud või nagu oleksid nad olnud väga õnnestunult lahendatud: kultuurimajade finantseerimiseks ei olevat raha nappinud, korterite üürid olid ainult sümboolsed, elekter ja kütus maksid tühiselt vähe jne. Sellised võrdlused esitatakse kõik äärmiselt aktuaalsete ja tänapäevaoludest inspireerituna. Kui aga tahetakse meenutada tühje poelette, üldlevinud letialust kaubandust ja musta turgu, kus kaupade eest tuli maksta mitmekordset hinda, altkäemaksude andmise-võtmise levikut, inimeste arvamuste- ja liikumisvabaduse kammitsemist, kümnete aastate pikkusi korteri-

ja autojärjekordi, korteripoliitikat, mis tagas normaalsele lähedased elamistingimused ainult vähestele, lõputud nuhkimist, vaimset terrorit, põhjusetuid arreteerimisi, massilisi küüditamisi, inimeste vangilaagritesse määnduma saatmist ja muud sellist, siis arvatakse, et nii kaugel ajalugu ei tasu enam meenutadaagi(!!!).

Küll vähem pealetükkivalt ja tüütult, ent vägagi ühemõtteliselt soodustab sotsialismiideede taassünni eelduste kasvu arvu- tu hulk teisigi ühiskondlikke nähtusi, millel ei tundu esmapilgul sellega nagu vähimatki tegu olevat. Mõnegi kuulsa teadlase ja kultuuritegelase elu ja vaateid käsitletakse nii ajakirjanduses kui kooliõpikutes pealtnäha faktiderikkalt ja objektiivselt, ent siiski ühekülgelt. Ei peeta vajalikuks valgustada kas või muuseas ka nende vaadete ekslikkust suhtumises eraomandisse, sotsialismi ideaalidesse või nõukogude võimu, niisamuti nagu neist mõne selgrootult pugejalikku käitumist kommunistlike võimurite suhtes, kohati isegi nende isiklikku osavõttu ideoloogilisest või füüsilisest genotsiidist.

Vahendades ainult positiivset informatsiooni sellest, mida arvasid, uskusid, kirjutasid ja ütlesid sotsialismist-kommunismist minevikus paljud tuntud tegelased, alates ülemaailmselt tuntud ja lõpetades meie kohalikes oludes silma paistnud isikutega, valmistatakse inimesi tahtmatult ette langema samasuguste pettekujutelmade ohvriks, mis varjutasid nende meeli omal ajal. Need, oma kitsamal erialal tulemusrikkalt töötanud ja palju hinnatavat loonud teadlased, kirjanikud, muusikud, näitlejad ja teised, peaaegu üldse mõistmata majanduse olemust, aitasid teadmatult või ka teadlikult kaasa rahva ainelist heaolu ja kultuuri laostavate, ent lõpuks ka miljonite inimeste elu nõudnud õpetuste levikule. Meil ei ole veel jõutud niisuguse avarapilgulise reaalsustajuni nagu Norras, kus Knut Hamsuni teeneid rahvuskirjanduse arendamisel karvavõrdki pisendamata on tema tegevus natsionaalsotsialistlike vaadete levitamisel ja hitlerlike okupantidega koos töötamisel hukka mõistetud.

MAJANDUSKORRA SUVALISE PAREMAKSTEGEMISE VÕIMATUS

Hayeki arusaama kohaselt on inimühiskonnale kui väga keerulisele suursüsteemile loomumane inimeste vabal koostööl ja omavahelisel konkurentsil rajanev traditsiooniline, kauaaegse ajaloolise arengu jooksul spontaanselt tekkinud, mitte mingite teoreetikute näpunäiteid järgides teadlikult selliseks kujundatud(!) majanduskord, mida ta inglise keeles nimetab *extended order*. See majanduskord, mille kohta tavaliselt kasutatakse üsna ebaõnnes- tunud nimetust "kapitalism", toimib praegu teatavate suuremate või väiksemate erinevustega maailma kõigis arenenud riikides.

See olulisel määral iseregulatsiooni printsibil toimiv majanduskord võimaldab neis reaalses oludes, milles ühiskond pa- rajasti tegelikult elab ja tegutseb, kõiki üksikute inimeste vahel hajutatud teadmisi, oskusi ja võimeid nii üksiku isiku ja tema perekonna kui ka kogu ühiskonna hüvanguks parimal võimalikul viisil ja määral ära kasutada.

"Antud oludes parimal võimalikul viisil ja määral" tähendab majanduse niisugust korraldust, millest põhimõtteliselt erinev majanduskorraldus inimeste teadmisi, oskusi ja võimeid niisama hästi ära kasutada ei võimalda, vaadeldagu seda siis kas inimese või kogu ühiskonna seisukohalt.

Spontaanselt kujunenud majanduskorda võib seetõttu mingis mõttes võrrelda mis tahes objekti tasakaaluseisundiga, millest häl- bimine võib tähendada ainult selle objekti tasakaalu kaotamist, mitte aga "veel parema ja täiuslikuma tasakaalu saavutamist", ehkki toda paremat ja täiuslikumat taotlevad inimesed võivad oma teguviisi püüda just nende sõnadega põhjendada. See näide, mis nagu kõik muudki analoogial põhinevad näited ei tõesta midagi, on siiski õpetlik selleski mõttes, et vihjab veenvalt tähtsale tõi- asjale: mis tahes ühiskondlike taotluste kohta mõeldav, räägitav või kirjutatav ja nende taotluste elluviimise tegelikud tulemused ei tarvitse ligikaudugi üksteisele vastata ega üksteisega kooskõlas olla.

Hayeki kindla veendumuse kohaselt on spontaanselt kujune- nud majanduskorra põhjalik tahtelis-suvaline parandamine või-

matu. Selle ümbertegemine kas mõne üksiku inimese või ka mitme inimese peas ideaalse majanduse kohta kujunenud ettekujutuste alusel võib seda majanduskorda ainult halvemaks muuta, juhitud tagu neis püüdlustes kui tahes headest soovidest. Suurem osa Hayeki raamatust on pühendatud selgitusele, miks see nii on, miks seda lihtsat tõde ei ole ikka veel mõistetud või miks seda on vääriti mõistetud.

Tänapäeval on avanenud uusi võimalusi kirjeldada spontaanselt kujunenud majanduskorra põhjaliku tahtelise parandamise võimatust. Oma teeneid pakub selleks nüüdisajal hulk uusi teadusi alates üldisest süsteemiteooriast ja lõpetades sünergeetika-ga. Kordamata täpselt Hayeki sõnu või tema kasutatatud näiteid, vaadelgem, kuidas peamiselt üldisele süsteemiteooriale tuginedes võib jõuda samadele põhimõtetelistele järeldustele nagu Hayek.

ÜHISKOND PALJUTASANDILISE POLÜSTRUKTUURSE SUURSÜSTEEMINA

Inimühiskond, mille kõiki eluavaldusi majandus teenib, ja ka majandus kui ühiskonna üks tähtsamaid ja suuremaid allsüsteeme, on keerulise ehitusega isetekkeliselt kujunenud paljutasandiline ja paljustruktuurne suursüsteem. Inimsüsteemide peamiseks erisuseks kõigi muude süsteemidega võrreldes on tema koosnemine inimestest — mõtlevatest, oma tegevust jälgivatest, selle asjaolusid endale teadvustavatest ja oma toiminguid teatavas ulatuses tahteliselt suunavatest elementidest. Sellega ühenduses toimib inimsüsteemis eriline teadvustatud huvide süsteem kõrvuti teadvustamata huvide süsteemiga, mida võib täheldada mis tahes ise-reguleeruvates süsteemides. Need kaks huvisüsteemi, mida võiks nimetada ka subjektiivsete ja objektiivsete huvide süsteemiks, ei lange alati ega kõiges kokku, mis seletab paljugi inimsüsteemide käitumises siiani mõistatuslikuks peetut. Kahe huvisüsteemi vastuolulisuse näiteks võib olla tõsiasi, millele vihjab ka Hayek: spontaanselt kujunenud majandussüsteemis võib leida alati nii selle üksikute elementide (inimeste) kui ka teatavate allsüsteemide (rühmade) huvide seisukohalt vaadatuna palju puudusi, ent siiski on süsteemi üldine struktuur ja struktuuriosiste vahelised suhted kontrollitult optimaalsed (antud oludes parimad) selles mõttes, et

on taganud seni ja tagavad praegugi inimkonna säilimise väga erinevates ja erinevalt muutuvates oludes, võimaldades neid olusid teatavas piiratud ulatuses ka küllaltki jõudsalt mõjustada.

Ehkki turukeskne majanduskord on tekkinud iseeneslikult, mitte mingi varem koostatud projekti või plaani järgi, trumpab see Hayeki hinnangute kohaselt nii oma tõhususe kui elujõu (sealhulgas arengupotentsi) poolest üle kui tahes geniaalse inimese või geniaalsete inimeste grupi koostatud plaani järgi luua kavatsetava või ka juba loodud korra.

Praegu aktuaalseks muutunud keskkonnaprobleemid ja kahtlused, kas inimkond ehk ei hävita end lähemas või kaugemas tulevikus, kui praegused arengutendentsid (keskkonna jätkuv saastamine, õhkkonna osoonikihi õhenemine jt) püsivad, on vihjed süsteemi puudustele, millest mõned võivad olla vägagi ohtlikud. Ühtaegu vihjavad nad ka võimalustele süsteemi teatavas piiratud ulatuses muuta, pidades siiski silmas, et need muudatused ei saa olla põhimõttelised ega fundamentaalsed, vaid ainult korrigeerivad; ehk nagu ütleb Hayek — nende muudatuste tegemisel tuleb mõistust õigesti kasutada, mitte aga upsakalt kujutleda, nagu võidaks majandust rajada täiesti uutele või senistega võrreldes isegi vastupidistele põhimõttelistele alustele (при капитализме так, а при социализме все наоборот!). Valmistudes inimese tunnetusvõimaluste piiratud süsteemiteoreetiliseks kirjeldamiseks, järgigem ühiskonna vaatlemisel lihtsuse mõttes ainult üht võimalikku struktuuriliini, mida pidi alt ülespoole liikudes võib eristada vähemalt järgmisi tasandeid: ühe inimese tasand (1), perekonna tasand (2), hõimlas- ehk sugulaskonna tasand (3), asula või linna elanikkonna tasand (4), rahvastasand (5), riigi rahvastiku tasand (6), kontinendi rahvastiku tasand (7) ja maailma rahvastiku ehk inimkonna tasand (8).

Iga inimene kuulub korraga mingitesse allsüsteemidesse ja täidab teatavaid funktsioone korraga paljude allsüsteemide struktuurides kõigil neil tasandil. Mida kõrgema tasandiga on tegemist, seda mitmekesisemate organisatsioonivormide kaudu see kuuluvus teostub ehk seda vahendatum see kuuluvus on. Kuni ollakse laps, kuulutakse ainult oma vanemate perekonda. Täiskasvanuna loob inimene oma perekonna ja kuulub siis juba kahte, enda ja oma vanemate perekonda. Riigi rahvastikku kuulub ini-

mene aga teatud rahvakihi, generatsiooni ja elukutse esindajana, teatud huvialade harrastajaskonna, asutuse või ettevõtte töötajaskonna liikmena, teatava linna või asula elanikuna jne, mis kõik esinevad omaette allsüsteemidena, mida eespool eraldi tasanditena ei ole käsitletud. Muidugi on võimalik mõnevõrra teistsugust struktuuriliini järgides eristada veel ka näiteks sõpruskonna, koolikaaslaskonna, kaastöötajaskonna, poliitilise erakonna liikmeskonna, usuühingu tasandit ja muid selliseid tasandeid. Kõigil neil arvukail tasandil toimib suur hulk eri suurusega, eri organiseeritustasandiga ja eriilmelisi süsteeme. Jäägu nende detailsem kirjeldamine siin kõrvale. Piirdugem üksnes tõdemusega, et ühiskonnas kui suursüsteemis toimivate allinimsüsteemide üldarv on väga suur ega ole täpselt kindlaksmääratav. Veel vähem lootust on täpselt kindlaks määrata kõigi nende inimsüsteemide vahelisi seoseid ja mõjustusi.

ELEMENDID JA ALLSÜSTEEMID EI TAJU SUURSÜSTEEMI OBJEKTIVSEID HUVE

Kogu inimühiskonna, niisamuti mis tahes riigi rahva ulatuses süsteemi (*resp.* rahva) elemendiks olev inimene võib midagi taotleda või taotlemata jätta, teha või tegemata jätta, nagu ta soovib. Inimsüsteemi element on seega oma toimingutes suhteliselt vaba, ehkki sel vabadusel on nii inimese bioloogilisest olemusest kui ka keskkonnast, nii loodus- kui sotsiaalkeskkonnast tingitud piirid. Igatahes on inimene vabam kui mis tahes suurusega inimsüsteem, millesse ta elemendina kuulub. Üksiku indiviidi tasandist kõrgematel tasanditel toimivad süsteemid on rahva (*resp.* ühiskonna, inimkonna) allsüsteemid, mis koosnevad kas otse inimestest või teistest madalamat järku inimsüsteemidest. Kõik inimsüsteemid on realsüsteemid selles mõttes, et nad esinevad ja toimivad just nii, nagu nad toimivad, ilma et nende olemasolu sõltuks täies ulatuses neisse kuuluvate üksikindiviidide tahtest või et nad oleksid eranditult kõigis oma üksikavaldustes inimese poolt tahteliselt muudetavad ja juhitud.

Üldisest süsteemiteooriast on teada, et kõigile terviklikele inimsüsteemidele on omane teatavate omahuvide kujunemine, mis ei kattu täielikult ei nende elementide ega allsüsteemide hu-

vide ja taotlustega. Elemendi omahuvide ja süsteemi huvide mittekokkulangevus on seda suurem ja sellest tulenevate kõrgemat järku süsteemi huvide mõistmine mõtleva elemendi seisukohalt seda raskem, mida kõrgemat järku süsteemiga on tegemist.

Lihtsustamisi võib mõõnda, et indiviid orienteerub üldjuhul võrdlemisi hästi selles, mis on temale isiklikult kasulik. Võib eeldada, et ta saab piisavalt hästi aru ka sellest, mis on majanduslikult kasulik tema perekonnale, sugulas- ja sõpruskonnale. Ent juba neiski mitte eriti kõrget järku süsteemides, milles ühe isiku osatähtsus on veel üsna suur, kahaneb tõenäosus, et ta orienteerub nende süsteemide huvide mõistmisel ja tõlgendamisel alati ja kõiges õigesti, sedamööda kuidas minnakse üle rohkem elemente (inimesi) ja nendevahelisi suhteid hõlmavale süsteemile. See tähelepanek on hästi kooskõlas üldreegliga, et mida suurema inimsüsteemiga on tegemist, seda vähem on süsteemi huvid, taotlused ja eesmärgid üksikisiku (süsteemielemendi), ent ka mis tahes grupi (allsüsteemi, sealhulgas plaanikomitee ja ministrite nõukogu) seisukohast vaadatuna adekvaatselt mõistetavad ja tõlgendatavad.

Isikliku kogemuse ja teadmiste küündimatus suurema inimsüsteemi jaoks optimaalsete või kas või isegi lihtsalt paremate lahenduste leidmisel on paratamatu. See tuleneb tõsiasiast, et süsteemi arengu optimaalsete eelduste kujunemiseks ei pea selle elemendid (*resp.* allsüsteemid) muutuma kõik ühes suunas ega võrdsel määral. Vähegi keerulisema struktuuriga süsteemi üldhuvides polegi tavaliselt mitte see, et selle kõik elemendid muutuksid ühes suunas ja ühtmoodi, vaid et selle eri elemendid ja allsüsteemid muutuksid erinevalt, eri suundades ja ka eri määral. Inimsüsteemide (nn summsüsteemide) kestmine eeldab isegi, et pidevalt lõpetaks osa süsteemielemente oma eksistentsi (sureks) ja asenduks uutega (et sünniks aina uusi lapsi), rääkimata muudest eri- või vastassuunalisustest, mida selliste süsteemide ja nende koostisosade muutumises võib täheldada.

Seetõttu ei saa väita, et inimsüsteemides oleks kõik, mis on hea elemendi seisukohalt, hea ka terviksüsteemi seisukohalt. Ja vastupidi: kõik, mis on hea terviksüsteemi seisukohalt, ei tarvitse olla hea süsteemi üksikelemendi (*resp.* allsüsteemi) seisukohalt vaadatuna või tema suhtes. Viimane tähelepanek, mida võiks nimetada ka süsteemi ja tema elementide muutuste (arengu) mit-

tekkulangevuse seaduseks, seletab ära tõsiasja, millele Hayek korduvalt viitab: sageli ei ole inimesed rahul spontaanselt kujunenud majanduskorraga, mis on nii kogu rahva kui ka nende jaoks isiklikult tegelikult kõigist realselt võimalikest majanduskordadest parim.

TEAVET SUURTE INIMSÜSTEEMIDE
MAJANDUSLIKE HUVIDE KOHTA
POLE PIISAVALT

On äraarvamatult suur hulk põhjusi, miks ühe inimese või mingi inimestest koosneva väikesüsteemi käsutuses olevast informatsioonist — olgu selleks süsteemiks siis jumaliku intuitsiooniga valitsejad ja nende nõuandjad, geniaalsed teadlased, rahvamajanduse planeerijad või mõni muu selline rühm — ei ole minevikus kunagi piisanud, ei piisa praegu ega hakka kunagi piisama suurte inimsüsteemide majanduselu optimaalseks korraldamiseks.

Küsimusele läbi üldise süsteemiteooria prisma vaadates pälvivad neist põhjustest erilist tähelepanu vähemalt kolm, mida võiks pidada esimeses lähenduses ka peamiseks.

Esiteks tuleneb see seaduspärasusest, et süsteemi arengu optimaalsed eeldused on süsteemi ühe elemendi seisukohalt seda vähem otseselt tunnetatavad, mida kõrgemat järku süsteemiga on tegemist. See üldistus tuleneb otseselt eespool kirjeldatud määramatuse kasvust suuremate ja keerulisemalt põimunud süsteemidele üleminekul.

Teiseks: suur- ja väikesüsteemide funktsioneerimise objektiivses loogikas on olulisi erinevusi. Ühe isiku loogikas, olgu isik kui tahes geniaalne, on mõjukalt esikohal tema enda, tema keskonna (klassi, rahvuse, usukaaslaste, rassi) ja temale isiklikult lähedaste inimeste elukogemustel põhinev käsitusviis, mis saab interpreteerida ainult väikesüsteemi toimimise loogikat. Kogu rahvamajandus aga on suursüsteem, mis toimib paljuski hoopis teiste reeglite kohaselt. Need reeglid, ent ka nende toime on isiku pilgu eest varjatud.

Kolmandaks teguriks, mis teeb samahästi kui võimatuks üksikul indiviidil või mingil väikerühmal kogu rahvamajanduse juh-

timisel eranditult kõigis küsimustes õigete otsuste langetamise, on inim-allüsteemide piiramatult hulk rahvamajanduses ning nende allüsteemide vaheliste seoste ülisuur arv ja keerukus. Eri inimete ja inimsüsteemide huvid ei lange kokku. Nad on kas täiesti vastandlikud või erineval, sealjuures ajas muutuv määral kooskõlastuvad või kooskõlastatavad.

Neil, ent ka mitmel teisel põhjusel sarnaneb rahvamajandus ülikeerulise bioloogilise organismiga, mille toimingutest ainult kaduvväike osa allub tema enda teadlikule juhtimisele ja mis suudab jätkuvalt püsida ainult seetõttu, et peamisi elutähtsaid protsesse temas juhitakse isereguleerimise korras ilma tema aju nimetamisväärse tahtlase vahelesegamiseta.

Möödunud sajandil oletasid mitmed tuntud mõtlejad, olles vaimustatud suurtest tulemustest, milleni inimõistus oli selleks ajaks teaduses ja tehnikas jõudnud (aurumasin, evolutsiooniteooria jms), et on ülim aeg kogu majanduskorraldus kindla kava järgi ümber konstrueerida. Arvati, et on hea, kui majanduses ei toimu midagi stiihiliselt ehk iseregulatsiooni korras ja kõik on inimese kontrolli all. Siis oleks võimalik kõike arukalt korraldada ja vältida igasuguseid eksitusi, sotsiaalseid hädasid, vaesust, kriise jne. Neile aegadele tagasi vaadates on nüüd lihtne veenduda, kui puudulikud ja lünklikud ning suures osas isegi ekslikud olid tollased teadmised majanduse ja üldse suursüsteemide kujunemise, ehituse ja toimimise kohta. Võime nüüd ainult imestada, et mõtlejad, kelle töödel rajaneb sotsialistliku majanduse ehk uuema nimega sotsialistliku plaanimajanduse idee, ei näinud ise läbi oma teadmiste piiratust ja küündimatust. See on andnud tänapäeval alust rääkida nende pimestatusest tolleaegse teaduse saavutustest. Selles vaimse pimestatuse (et mitte öelda vaimupimeduse!) olukorras loodud ideede eluvõõrus ja teostamatus on nüüd enam kui veenvalt tõestatud, ehkki maailmas on endiselt riike, kus nende ideede alusetust pole veel tunnustatud.

Tänapäeval ei tohiks korrata tollest teaduse ja tehnika suurtest saavutustest "vaimses pimestatuses olemisest" tingitud vigu. Tõestamiseks, et minevikueksitustest on midagi õpitud, on õigem kõigis teaduslikkusele pretendeerivates arutlustes lähtuda eeldusest, et olgu parajasti olemasolevad teadmised mingi tegelikkuses iseregulatsiooni printsiibil toimiva suursüsteemi kohta kui rikkali-

kud tahes, ikkagi võivad nad olla (ja tõenäoliselt ongi) piisamatud selle iseregulatsiooni asendamiseks mõistusliku juhtimisega, nii hõlpus ja lihtne, kui see hetkel ka võibki näida.

ANALOGIA BIOLOOGILISE SUURSÜSTEEMIGA SELETAB MÕNDAGI

Inimorganism jaotub paljudeks allsüsteemideks, allsüsteemide allsüsteemideks jne. Suuremast osast kõigist neist mitut järku süsteemidest, nende elementaarosistest ja nende vahelistest seostest pole meil praegu veel aimugi, ehkki omast kohast on inimese tundmise teadus väga kaugele arenenud ja me teame inimesest päris palju. Teame näiteks, et inimeses võib eristada luustikku, lihastikku, veresoonekonda, närvivõrku jne, mis on kõik omakorda vaadeldavad vastavate allsüsteemidena — luude, lihaste, veresoonte, närvide jne süsteemidena, ja veel palju-palju muud. Aga kindlasti ei piisa neist teadmistest, et kujutleda, nagu võiks või suudaks inimene eranditult kõike oma organismis toimuvat nende teadmiste abil teadlikult juhtima hakata. Eeldagem mõttelise katse korras, et tühe katseisiku organismi õnnestub muuta täies ulatuses tema enda poolt ainult tahteliselt juhitaavaks, nii et tema organismi kõigi elutähtsate funktsioonide täitmisel oleks iseregulatsioon täiesti kõrvaldatud (sealhulgas ka kõik refleksid ja instinktid, sest need osutuvad inimese füüsilise ja vaimse tervise säilitamisel sageli piisamatuks).

Eeldagem, et see katseisik on varustatud kõigi inimkonna käsutuses olevate teadmistega inimesest, kuulugu need teadmised bioloogia, füsioloogia, meditsiini või mis tahes muu teaduse valdkonda. See tähendab, et niisama, nagu terve inimene liigutab oma kätt, jalga või pead ainult siis, kui ta seda tahab või vajalikuks peab, teeks ka tema süda iga järjekordse tukse ainult siis, kui inimene seda tahab või kui ta südamele ajust tuleva käsuga vastava korralduse annab; adrenaliini eristuks verre ainult siis, kui aju ütleb: lisada verre nii-ja-nii palju adrenaliini, mida siis vastav organ ka kohe tegema hakkaks; seedemahlu eristuks makku ja soolestikku just täpselt sel ajal, sellisel hulgal ja sellises vahekorras, nagu seda või teist laadi toidu seedimiseks parajasti vaja oleks jne jne.

Eeldagem veel, et too mõtteline katseisik oleks varustatud imelise võimega hävitada kõiki tema organismi tunginud haigustekitavaid pisikuid ja viirusi, nii et aju poolt antud käskudega häviksid korraga tiisikust esile kutsuvad Kochi kepikesed, süüfilise spiroheedid, HIV-viirused ja muud pahatekitajad.

Võiks arvata, et selline inimene peaks olema pidevalt terve ja õnnelik ning elaks pööraselt kaua. Tal ei saaks ju esineda ei südame-, kopsu-, veresoone-, sugu- ega muidki haigusi, teda poleks vaja ka järelkult neist haigustest kunagi ravida jne. Tegelikult satuks see katseisik aga kohe katse alguses surmaohtu. Raske on kujutleda, mis juhtuks, kui mõni käsk jääks mõnele organile andmata? Mis juhtuks, kui mõni käsk antaks kogemata valesti? Mis saab, kui teatud organitevahelistest suhetest ja nende vastastikusest mõjust ei oma see kõigi inimkonna teadmistega varustatud katseisik üldse mingisuguseid teadmisi ja ei saagi seda valdkonda oma organismis juhtida?

Oludes, kus selliste valdkondade normaalne, kogu muu organismiga tasakaalustatud iseregulatsioon on välja lülitatud, kujuneb neis valdkondades tõenäoliselt mingi "metsik" lokaalne iseregulatsioon, mis pole kooskõlas organismi muude osiste optimaalse talitlemise huvidega. Kui suur peaks olema sellise katseisiku aju maht, et mahutada kõiki inimkonna teadmisi nende viimase detailini, nende teadmiste seast alati kiirelt vajalikud teadmised üles leida ja neid käsu korras oma organismi vastavatele osadele edasi anda?

Pole vaja tuua rohkem näiteid. Juba neistki ja nende varal tõenäoliselt tehtavatest järeldustest peaks olema selge, et selline katse oleks reaalsuses võimatu kas või ainult seetõttu, et katseisik heidaks kohe hinge. Inimese organism ei ole nii lihtne süsteem, et teda sellises korras ühest keskusest — ajust — taatele alluvate otsuste abil juhtima hakata. Madalamatel tasemetel, näiteks rakuja koetasemel, ei tule kõne allagi kõike teadvustatud korraldustega omatahti reguleerida. Inimorganismile kui terviksüsteemile on parim, kui igasugused muutused tema organismi paljudel kõrgematelgi tasemetel toimuvad nii, nagu nad praegu, miljoneid aastaid kestnud arengu järel toimuvad — iseregulatsiooni korras, ilma igakordse ajutegevuse sekkumiseta.

MAJANDUSE SÜSTEEMSE ISELOOMU EIRAMINE

Piltlik näide inimorganismist kui ülekeerukast süsteemist saab olla rahvamajandusele laiendatav muidugi ainult teatud määral, mitte kõiges ega täielikult. Siiski saab selle najal senisest selgemaks mõnigi nüanss eespool üldise süsteemiteooria alusel antud vastuses küsimusele, miks sotsialismi "ehitamise" katsed on kõikjal maailmas nii traagiliselt lõppenud.

Kuidagi teisiti nad ei saanudki lõppeda. Sotsialistliku plaani- ja käsumajanduse rajamise katse põhines peale muude ekslike järelduste ka mitmel majanduse süsteemse olemuse mõistmisel tehtud saatuslikul veal.

Meeldigu see meile või mitte, tõde on, et loodusteaduste hiilgavale arengule vaatamata on inimorganismi struktuuris ja selles toimuvates protsessides veel väga palju meile tundmatut. Ja ehkki teadus pidevalt areneb, ei jõuta arvatavasti kunagi absoluutselt kõige inimeses ja ühiskonnas toimuva, sealhulgas ka kõigi majanduslikke huve määravate asjaolude ammendava ja absoluutselt tõe tunnetamiseni. Ei tunta ka rahvamajanduse struktuuri ja kõiki selles toimuvaid talitlusi nii täielikult, et võiks pidada võimalikuks neid kõiki arukalt kontrollima ja juhtima hakata. Uusimad tulemused inimaju uurimise alal on andnud uurijatele põhjust väita, et kõik meie senised teadmised inimese ajast on osutunud tühiselt väheseks, võrreldes sellega, mida me ajast võiksime teada või peaksime teadma. Sealjuures on tekkinud kahtlusi, kas pole aju mitte üks neid objekte, mille kohta uute teadmiste lisandudes lootused jõuda kord ajutegevuse täieliku detailse tundmiseni vähenevad, mitte ei suurene.

Rahvamajandusega on enam-vähem samuti. Kunagi täiesti läbinähtavaks peetuna paljastab rahvamajandus ennast jätkuvalt üha keerukama objektina. Täiesti lootusetu on majandust plaanida ühest keskusest; kunagi ei jätkuks selleks piisavalt infot, kunagi ei jõutaks seda küllaldase asjatundlikkuse ja kiirusega töödelda.

KUI ÜLDINE SÜSTEEMITEORIA TEKKINUKS SADA AASTAT VAREM?

Kõik need näited ei lisa midagi oluliselt uut Hayeki väidetele inimkonna pika ajaloo jooksul spontaanselt kujunenud majanduskorra põhjaliku muutmise ja sel teel põhimõtteliselt paremaks tegemise võimatuse kohta. Küll aga tõestab see, et mitmete uusimate teaduste, eriti aga süsteemiteooria ja küberneetika, ent ka sünergeetika mõistesüsteemi ja lähenemisviiside rakendamine annab võimaluse Hayeki eitavat suhtumist ja tema poolt sotsialistliku käsu- ja plaanimajanduse vastu esitatud argumente täiendada või vähemalt illustreerida.

Võib püstitada hüpoteesi, et kui üldine süsteemiteooria ja küberneetika mõistestik ja peamised tulemused oleksid sadakond aastat varem jõudnud muutuda teadusliku mõtlemisviisi üldtunnustatud koostisosaks, poleks ehk marksistlik sotsialistliku majanduse rajamise idee leidnud Euroopa möödunud sajandi sotsiaaldemokraatlikes parteides nii laialdast poolehoidu, nagu see neil aastail leidis. Rahvusvahelistel foorumitel, kus eelmise sajandi lõpu eel ja käesoleva alguskümneandel prevaleeris idee inim-mõistuse abil kogu majandus senisest paremini korraldada, kõik majandusprotsessid tahtelise juhtimise alla võtta jne, oleks olnud võimalik neile kavatsustele palju veenvamalt vastu vaielda. Pole sugugi võimatu, et sel juhul poleks pärast Esimese maailmasõja lõppu seostunud nii paljude inimeste unistused paremast elust ideega luua senise majanduskorraga paljuski loomult vastupidine sotsialistlik majanduskord. Venemaal poleks siis hakatud verise vägivallega sotsialistlikku plaani- ja käsumajandust rajama. Kui jätta kõrvale kõik sotsialismi "ehitamisega" seotud sõjalised ja suurriiklik-poliitilised kaalutlused, millel oli kogu selles inimkonna suures eksiseikluses oma osa, siis polnud ju kogu sotsialistliku majanduskorra rajamine midagi muud kui mõne möödunud sajandi eluvõõra mõtleja peas küpsenud kavade teokstegemise katse.

Plaanide rakendamise võimalikkust tõestati osava retoorikaga, laialdaste ajalookäsitlustega ja kabinetifilosoofia uperpallidega (eituse eitamise reegel!), ilma et oleks pööratud tähelepanu tegelikult toimiva majanduse struktuuri ja funktsioneerimise vähegi üksikasjalikumale tundmise vajadusele. Usuti pimesi, et ma-

andust tuntakse juba kõigis selle üksikasjades ja et kõik, mida teatakse, annab piisava aluse eeldada, et seda on ülilihtne ühest keskusest inimeste tahtmist mööda arukalt juhtida ja tagada sellega kõigi seni ühiskonna elukorralduses täheldatud ebakohtade vältimine. Niisugune arusaamine majandusest ja suhtumine selle tahtelise ümberkujundamise võimalusse andis Hayekile aluse kõnelda puhuti sotsiaaldarvinismi, puhuti konstruktiivse ratsionalismi laostavast mõjust inimkonna enesekriitikavõimele.

Teesi ümbritseva maailma oma suva järgi kujundamise võimastusest ei saa muidugi absolutiseerida. Mingis piiratud ulatuses ja mingil erilisel viisil on inimene oma tahtelise tegevusega suuteline majandusele, peaaesjalikult küll mõnedele majanduse külgedele ja selle üksikutele tulemustele, mõju avaldama. Nagu iga inimene on suuteline teatavate pingutustega oma organismi seisundit teatavas ulatuses muutma, võib ka majanduses mõndagi tahtelist ette võtta ja sellega teatavaid ajas ja ruumis piiratud tulemusi saavutada. Majandust põhimõtteliselt täiesti teistsuguseks muuta käib aga inimesele üle jõu, rakendagu ta selleks otstarbeks mis tahes vahendeid ja meetodeid.

Mõne kitsama ülesande lahendamisel soovitud tulemusi taanud saavutuste ületähtsustamine — usk, et samasugusel teel on võimalik kogu majandus mingil uuel, senise elukorraldusega vastupidiste printsiipide alusel ümber korraldada — on ilmselt üks olulisemaid enesepettusi, mis sillutasid teed ebaõnnestumisele määratud katse tegemisele kogu majandus põhjalikult teistsuguseks — sotsialistlikuks või kommunistlikuks kujundada.

TIHTI ON EKSITUSED PEIDETUD SÕNADE TÄHENDUSSE

Hayeki analüütilist mõtlemist iseloomustab kasutatava terminoloogia tunnetusliku tähtsuse erandlikult erk tajumine ja seetõttu eriti kriitiline suhtumine kesksete majanduslike mõistete keelelistesse ekvivalentidesse — oskussõnadesse. Paljud teised silmapaistvad majandusteadlased peavad kasutatavate terminite kirjakuju ja selles peegelduvat sisemõistet vastavate teaduslike mõistete suhtes üsna tähtsusetuks. Hayeki arvates ei peegeldu oskus-

sõnas aga mitte ainult iga vastava nähtuse kujunemislugu, vaid mingil küllaltki tähtsal määral ka tema olemus.

Sõna on Hayeki järgi tegevusjuhis. Kui tegevuse all mõista mõttetegevust, siis ei vaja see määratlus seletamist. Inimese igale liigutusele või toimingule eelneb enamasti teatav mõttetegevus ning see laieneb inimtegevusele üldse. Ei ole sugugi ükskõik, missuguseid sõnu majandusest ja selle üksikilmingutest rääkides-kirjutades kasutatakse, sest "nagu tarkus on sageli peidetud sõnade tähendusse, nii on seda ka eksitus". Seda tõestab ta arutlustega sõna "ühiskond" kuritarvitamisest. Nõukogude sotsialismiteoorias kasutati seda sõna ülisageli ja mitmes tähenduses nagu paljusid muidki sõnu. See võis tähendada eri kohtades kasutatuna peaaegu kõike: kas mingit hoomamatut jumalikku kõikvõimsat otsustus-kogu või siis mitte midagi ehk mõistelist vaakumit. Viimases tähenduses paljastas selle sõna mõtte (või mõttetuse!) *perestroika* ajal levinud ja väga populaarseks saanud küsimus "Kui midagi on ühiskonna oma, kelle oma ta siis on?".

Majanduslike protsesside mõistmise seisukohalt keskse termini "eraomand" asemel paneb ta ette kasutada terminit "eraldi omand" või "eraldatud omand", mis annab tema järgi selle mõiste sisu edasi palju paremini, ilma ideoloogilise värvinguta. Terminit "kapitalism" kui majanduskorra nimetust peab ta selle sõna laialdasele levikule vaatamata ebaõnnestunuks. Oma raamatu sissejuhatust alustab ta tähelepanuväärse määranguga, et "meie tsivilisatsioon ei sõltu mitte ainult oma päritolu, vaid ka püsijamajäämise mõttes sellest, mida täpsust taotledes saab nimetada üksnes *extended order* — seega siis majanduskorrast, mida üldisemalt, ehkki mõneti eksitavalt kutsutakse kapitalismiks".

Tõlkija ette kerkis keeruline küsimus: kuidas peaks kõlama tolle üldlevinud majanduskorra hayeklik nimetus eesti keeles, mis oleks igas mõttes täpsem kui "kapitalism"? Tekstianalüüs näitab, et selles tähenduses, mis Hayek sõnaühendile *extended order* omistab, võiks selle tähendussisu eesti keeles küllaltki täpselt edasi anda mitme erineva sõnaühendiga: "koostööl ja konkurentsil põhinev majanduskord" või lühemalt "koostöö- ja konkurentsikord", "spontaanselt tekkinud majanduskord", "turu keskne majanduskord" või "turumajanduskord" jne.

Need võimalikud tõlkevasted annavad mõnes mõttes tõesti paremini edasi praegu arenenud riikides toimiva ja üldiselt kapitalistlikuks nimetatava majanduse iseloomu kui sõna "kapitalism", mille kohatusele praegu maailmas levinud majanduskorra nimetusena on ammugi tähelepanu juhtinud õige mitmed majandusteadlased. Käesolevate ridade kirjutaja on kasutanud "kapitalismi" asemel mõnel erijuhul samadel põhjustel ligikaudu samas tähenduses terminit "normaalmajandus" (vt *Aktuaalne majandusleksikon*, Tallinn, 1994, lk 98).

Hayeki keeleartlusi jälgides ja nende arutluste eestikeelset tõlget lugedes ei saa muidugi unustada, et ta lähtub kõiges inglise keelest ja kõik tema hinnangud ja järeldused käivad inglise, mitte eesti keele kohta. Keeled, nagu teada, ei ole sünkroonsed. See kehtib eriti sõnadega tähistatavate mõistenüansside ja stiilivarjundite, sealhulgas ka nende pragmaatika kohta. Kui Hayek arutleb näiteks, et saksa *Marktwirtschaft*'i eeskujul tuletatud "turumajandus" ei sobi kuigi hästi selle objekti märkimiseks, mida sellega märkida tahetakse, siis peab ta silmas vastavat inglise sõna *economy* ja sellega seostuvaid assotsiatsioone inglise keelt emakeelena ja võib-olla isegi ainsa keelena kõneleva inimese vastuvõtuaparatuuris.

Eesti keele kohta Hayeki tehtud märkused sõna "turumajanduse" sobimatusest ei käi. Kas või selle põhisõna "majandus" pärast, mis on oma ühetähenduslikkusega üks eesti keele rikusi võrreldes paljude teiste keeltega, sealhulgas inglise, saksa ja vene keelega, kus samasugust täiesti ühetähenduslikku sõna ei ole. *Economi(ca)*, *Wirtschaft*, *хозяйство* või *экономика* on kõik koormatud neis keeltes veel paljude teiste tähendustega ja selliste ideoloogiliste varjunditega, mida meie keeles ei tunta.

SÕNATÄHENDUSTE INFLATSIION

Hayeki taotlust püüda keskse tähtsusega majanduslike mõistete kohta kasutada nende sisu võimalikult adekvaatselt ja ideoloogiliste moonutusteta edasi andvaid termineid ei saa mõista kui lihtsalt temale isiklikult omast käsitluslaadi. Sellel on oluline tähtsus mis tahes vaadete, eriti aga ühiskonnateaduslike teooriate levikul.

Tänapäeval on seda semiootika raames käsitlenud pragmaatika, mis uurib märkide, sealhulgas eriti keelemärkide (sõnade) ja inimtasandil toimivate veendumuste, uskumuste, eelarvamuste ja muude inimlike suhtumuste vahekorda ja omavahelisi mõjustusi. Ei ole mingit kahtlust, et kaua kestnud püüdluste tõttu majandusteadust ideologiseerida on sellised sõnad omandanud peale oma tähenduse neist peaaegu lahutamatu või väga raskelt lahutatava ideoloogilis-poliitilise allteksti ehk allreferentsi, mis järgib neid nagu vari.

Hoolimata sellest, missugused kellegi poliitilised vaated on praegu, moodustavad nüüdis-Eestis kõik või vähemalt enamik keskeas olevaid inimesi oma kasvatuses poolest täiesti amorfse inimhulga, kes on allunud pikaajalisele sihikindlale, väga hästi läbimõeldud poliitilis-ideoloogilisele mõjustamisele. Meenutagem vaid tohutut hulka tunde, mille kestel peaaegu kõik praegused keskealised on pidanud õppima kõigis koolides ja õpiringides nn punaseid aineid, lugema iga päev kommunismi "ehitamist" ja kommunistlikku moraali propageerivaid ajalehti ja kuulama-vaatama sellevaimulisi raadio- ja televisioonisaateid. Kõikjal mitmesugustes eri vormides tehtud otsese ja kaudse mõjustustöö eesmärk oli saavutada, et kui inimene kuuleb sõna "kapitalism", siis kangastub talle kohe midagi rahvavaenulikkude, hoolimatul ja julmal inimeste "ekspluateerimisel" põhinevat, oma aja äraelanut ja aegamisi väljasurevat. Kasvatustööga taheti luua inimestes eelsättumus, et sellist ühiskonna- ja majanduskorda ei saa keegi pooldada, eriti mitte noored ja edumeelselt meelestatud inimesed, või et selle korra pooldamine on ranget karistamist vääriv kuritegu või siis ohtlik vaimuhaigus, millesse nakatumine eeldab inimese paigutamist vanglat meenutavasse hullumajja. Niisamuti taotleti, et sõnaga "sotsialism" seostuks inimeste teadvuses midagi kapitalismist palju paremat, uut ja õilsat, inimsõbralikku ja taotlemisväärset.

Need mõjutamisaotlused ei kandnud otseselt mingit vilja. Kui tekkis võimalus sotsialismist loobuda, siis kasutati see kohe ära, nagu ei oleks kuulnudki, et Marxi õpetuste kohaselt pidi kapitalism asenduma sotsialismiga, mitte vastupidi. Aastate ja aastakümnete pikkuse mõjutustöö kaudne mõju on aga suurem kui seda oleks arvata võinud. Seda mõju ei tee olematuks hästituntud

tõsiasiad, et üheski sotsialistliku majandusega riigis pole kunagi suudetud tagada rahva sellist ainelist heaolu, mis oleks olnud võrreldav üldise või keskmise heaolutasemega nn kapitalistlikes riikides ja et sotsialismi "ehitamisega" kaasas käinud massimõrvad, kidutamised ja genotsiid ei ole kuidagi seostatavad millegi õilsa või inimsõbralikuga. Sest sõnadesse peidetud eksihinnangud ei toimi teadmiste tasemel ega teadmiste kaudu, vaid kujundavad inimeste sättumusi alateadvusest lähtuvate impulsside mõjul. Sõnad, mille tähendus on ideoloogiliselt saastatud, suunavad mõtte-tegevust ja käitumist vääristunud järeldustele tihtipeale salamisi, nii et mõtlejad seda ise ei märkagi.

Hayeki tähelepanekuid mööda on inglise keel, eeskätt selle poliitiline ja majandusalane sõnavara, ideoloogiliste mõjustuste tagajärjel mürgitatud. Ta toob selle kohta veenvaid näiteid. Ometi pole inglise keelealale kunagi ulatunud nii massiline ja intensiivne marksistlik-leninistlik ajupesu, nagu tehti kõigile rahvastele endises N. Liidus ja nn sotsialismileeri kuulunud Ida-Euroopa maades!

Tarbetu on küsida: mida arvata inglise keelega võrreldes näiteks eesti keele ehk täpsemalt eestikeelsete sõnade tähenduse ideoloogilisest mürgitatuses? Ilmselt on see väga suur ja mõjustab väga olulisel määral veel kaua meie mõtlemist ja mingil määral ka selle tulemusi.

Mida selle vastu teha, on omaette probleem. Esimeses lähenduses on aga teatavat abi juba sellestki, kui sellist mürgitust arvestada ja seda arutlustulemuste hindamisel silmas pidada.

INIMESTE VABADUSE JA SÕNATÄHENDUSTE SEOS

Sõnatähenduste inflatsioon oli sotsialistliku majanduskorra rajamise ideoloogide poolt osalt tahtlikult kavandatud, suuremas osas aga kord juba alustatud suunas liikudes isetekkeliselt kujunenud.

Selles enamasti juhtimatult, ent järjekindlalt ühes suunas kulgenud protsessis ei kaotanud oma algset tähendust mitte ainult keskse tähtsusega sotsiaalsed kategooriad nagu vabadus, demokraatia, suveräänsus jt, vaid ka argimõisted, alates ametinimetustest nagu agronoom ja insener, ning lõpetades selliseid üldinim-

likke mõisteid nagu au, sõprus, kuritegu, altkäemaks, kohustus, vastutus, karistus, omand ja õiglus tähistavate sõnamärkidega.

Kui meie ühiskond vaevleb praegu, pärast sotsialismiikkest vabanemist paljude varem tundmatute või ainult harva ja väga kitsal alal esinenud sotsiaalsete pahede kütkes; kui isegi kohtud ei oska enam aru saada, mis on korruptsioon, mis mitte, mis on altkäemaksu andmine, mis mitte, mis on kellegi au haavamine, mis mitte — siis on kogu selles inimeste teadvuses tekkinud virvarris oma osa sõnatähenduste inflatsioonil ja see osa pole sugugi väike. Aastakümned, mil loosungi all “Nõukogude kohus on karm ja õiglane!” saadeti Siberi vangilaagritesse kümneid tuhandeid mitte milleski süüdi olevaid inimesi, ei ole möödunud ei neist, kes sellist õiglast kohut pidasid, ega neistki, kelle üle kohut peeti või kes seda abitult kõrvalt jälgisid, ilma nende teadvusesse muserdavaid jälgi jätmata.

Nõukogude võimu ajal keelega, sealhulgas majandusteadusliku oskuskeelega toimunu seost sotsiaalse vabaduse ja inimõigustega tõestab suurepäraselt Konfutsiuse ütlus, mille Hayek on võtnud oma teose seitsmenda, keelt käsitleva peatüki motoks: “Kui sõnad kaotavad oma tähenduse, kaotavad inimesed oma vabaduse.” Teame kõik, et need sõnad läksid täide ja et just nii see juhtus. Ilmselt ei olnud see midagi uut inimkonna ajaloos, kui juba Vana-Hiina filosoof seda tähele pani ja vajalikuks pidas oma teoste kaudu inimestele meenutada.

Tänapäeval on aktuaalne küsida: kuidas anda inimestele tagasi nende vabadus? Sellele saab vastata, piirdudes Konfutsiuse eeskujul ainult sõnamaailmaga: et inimestele nende vabadus tagasi anda, tuleb anda tagasi sõnadele nende tähendus või võtta kasutusele uued sõnad, mis pole oma tähendust veel päriselt kaotanud!

Puhuti on otstarbekam esimene, puhuti teine. Soovitades uusi termineid “eraldi omand” ja “turukeskne majanduskord”, kasutab Hayek neist teist lahendusviisi. Kas see nende sõnade puhul oleks ka eesti keeles vajalik, jäägu siin pikemalt arutlemata. Allakirjutanu on arvamusel, et “eraomand” ja “turumajandus” on terminena eesti keeles üldiseks kasutamiseks siiski paremad. Hayeki autorikeeles ja tema vaadetest arusaamise tagamisel on neil uutel moodustistel muidugi oma koht, nagu seda tõlkija Raivo Rammus

on osanud ka hästi kasutada. See ei tähenda aga, et peaksime eesti keeles viimati mainitud sõnadest edaspidi loobuma.

Sõnavara saab uuendada ainult üksiksõnuti. Kogu ideoloogiliselt saastatud ehk mürgitatud keelt, nagu ütleb Hayek, uue keele vastu ümber vahetada ei saa. See tähendab, et tuleb rakendada esimest moodust — kasutada küll samu sõnu, ent pidada järjekindlalt silmas nende moonutamata tähendust, s.o seda tähendust, mis neil oli enne “sotsialismi laiahaardelise ehitamise algust”. Nii on talitanud Hayek näiteks sõnaga “ühiskond” (*society*) ja selle tuletistega (“ühiskondlik”, “sotsiaalne”).

PÄRAST SOTSIALISMIÜRITUSE KAPITAALSET PÕHJAKÕRBEMIST

Hayeki elutöö seisnes sotsialistliku plaani- ja käsumajanduse idee ekslikkuse ja selle vahendusel turumajanduslikes, eramajanduslikes ehk nn kapitalistlikes oludes saavutatavatest paremate rahvamajanduslike tulemuste saavutamise võimatuse tõestamises. Ta töötas oludes, milles paljud maailma tuntumad ühiskonna- ja majandusteadlased ei pidanud sotsialistlikku majandussüsteemi mitte ainult võimalikuks, vaid ka küllalt tõhusaks, rääkimata N. Liidust, mis propageeris ennast kui “võitnud sotsialismi kodumaad”, pettis nii oma rahvast kui maailma avalikkust, nagu oleks kõiki viisaastakuplaane hiilgavalt täidetud ja riigi majanduslik olukord suurepärase, ning saavutas ühe propagandavõidu teise järel.

II maailmasõja järel üha laienenud nn “sotsialistlike riikide pere” ehk “sotsialistlik maailmasüsteem” ja mitme majandusharu ettevõtete natsionaliseerimine isegi mittesotsialistlikes riikides oli keskkond, milles eraomandit eitava ja kõikehõlmavale rangetele plaanilisusele rajatud sotsialistliku majanduse perspektiivtust oli väga raske tõestada. Selles olustikus oli arusaadav, et Hayek keskendus tähtsaimale — normaalselt arenenud turumajanduse põhimõtteliselt täiesti teistsuguse ja seejuures palju tõhusama ümberkorraldamise võimatuse käsitlemisele. Seejuures on aga Hayekist ka valesti aru saadud, nagu eitaks ta üldse inimese mõistuslikke eeldusi majanduses midagi ümber korraldada ja muuta. Rõhutatakse, mida ta tegelikult öelda on tahtnud ja

tabab, on Hayek korduvalt tagasi tulnud mõtte juurde, et tema teoreetilised arutlused ei ole sihitud õigesti kasutatud mõistuse võimaluste vastu majanduskorda uuendada ja täiustada. Õigesti kasutatud mõistusena mõistab ta niisugust mõistust, mis “möö-nab iseenda piiratus”, piirdub ainult võimaliku taotlemisega ega ürita võimatut — uue majandussüsteemi rajamist täiesti teistsu-gustele, kabinetivaikuses väljahautud printsiipidele, nimetatagu neid majanduse uute alusprintsiipide väljahaudujaid utopistideks, teadusliku sotsialismi teoreetikuteks, teadusliku kommunismi või marksismi-leninismi klassikuiks.

Pärast sotsialismiürituse kokkuvarisemist on majandusteaduse ja -poliitika aktuaalprobleemistiku raskuskese nihkunud teisale. Peamise tähtsuse on omandanud probleem, missuguses ulatuses pidada inimese mõistusest inspireeritud tahtelist vahelesegamist isereguleerimise põhimõttel funktsioneerivasse rahvamajandusse õigustatuks, s.o selliseks, et majanduse tõhusus selle tagajärjel kasvaks ja inimkonna edasine eksisteerimine ei oleks ohustatud.

Hayek sellele küsimusele ühemõttelist vastust ei anna. Prob-lem, mida tema oma *Hukutavas upsakuses* lahendada püüdis, oli asetatud teisiti. Tema teoreetilised vaated aga on nii praegu kui edaspidigi aktuaalsed, sest nad piiritlevad väga täpselt üht äärmust, millesse mitte kunagi, mitte kusagil ega mingil juhul ei tohiks enam kalduda.

Tallinn, jaanuar 1998

UNO MERESTE (sünd. 1928. a), lõpetas 1950. a TPI majandustea-duskonna, majandusteaduste doktor 1972. a. Tallinna Tehnikaülikooli statistika professor ja Riigikogu liige. Avaldanud uurimusi statistika üldteooriast, majanduslikust analüüsist ning demograafiast. *Akadee-mias* on ilmunud tema artiklid “Majanduse kolm mõõdet” (1989, nr 5, lk 979–998, 1095, 1100–1101), “Kas enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia” (1994, nr 5, lk 1004–1024) ja “Piik seadus-loomele sotsiolingvistika vaatevinklist” (1996, nr 1, lk 3–39).

EMPIRISM, SEMANTIKA JA ONTOLOOGIA

Rudolf Carnap

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

1. ABSTRAKTSETE ENTITEETIDE PROBLEEM

Empiristid on üldiselt üsna kahtleval seisukohal ükskõik milliste abstraktsete entiteetide suhtes, nagu omadused, klassid, suhted, arvud, propositsioonid jne. Tavaliselt pooldavad nad nominaliste tunduvalt rohkem kui realiste (keskaegses tähenduses). Nad püüavad niipalju kui võimalik vältida igasugust osutamist abstraktsetele entiteetidele ning piirduvad sellega, mida teinekord nimetatakse nominalistlikuks keeleks, s.t keelega, mis ei sisalda sellist osutamist. Kuid teatud teaduslikes kontekstides tundub selle vältimine olevat peaaegu võimatu. Matemaatika puhul püüavad mõned empiristid leida väljapääsu, koheldes kogu matemaatikat nii, nagu oleks see pelk arvutamine, formaalne süsteem, millele pole pakutud ega saagi pakkuda mingit tõlgendust. Seega väidetakse,

---

Empiricism, Semantics, and Ontology. — *Revue Internationale de Philosophie*. Vol. 4. 1950, pp. 20–40. Reprinted in R. Carnap. *Meaning and Necessity*. 2nd ed. Chicago: The University of Chicago Press, 1956, pp. 205–221.

©The University of Chicago 1956

Avaldame kirjastuse nõusolekul.

Olen teinud siinsesse versiooni mõned pisimuudatused formuleeringuis, mille sisuks on, et nüüd kasutatakse sõna “raamistik” ainult keeleväljendite süsteemi puhul, mitte aga küsimuse all olevate entiteetide süsteemi korral. *Autori märkus [1956].*

et matemaatik ei räägi arvudest, funktsioonidest ega lõpmatutest klassidest, vaid üksnes tähenduseta sümbolitest ja valemitest, millega manipuleeritakse etteantud formaalsete reeglite järgi. Füüsikas on kahtlustatavate entiteetide kõrvalejätmine keerulisem, sest füüsika keel tegeleb aruannete ja ennustuste vahendamise ja seetõttu ei saa seda lihtsalt arvutamiseks pidada. Füüsik, kes suhtub abstraktsetesse entiteetidesse kahtlusega, võib ehk püüda kuulutada teatavat osa füüsika keelest tõlgendamata jäänuks ja tõlgendamatuks, nimelt seda osa, mis osutab reaalarvudele kui aegruumi koordinaatidele või kui füüsikaliste suuruste väärtustele, funktsioonidele, piirväärtustele jne. Tõenäolisemalt kõneleb ta neist asjust küll nagu iga teinegi, kuid teeb seda kripeldava südametunnistusega, just nagu see, kes oma igapäevaelus sisemise näpistuse saatel paneb toime nii mõnegi teo, mis ei ole kooskõlas kõrgete moraali põhimõtetega, mida ta pühapäeviti tunnistab. Viimasel ajal on abstraktsete entiteetide probleem taas päevakorda tõusnud seoses semantikaga, tähendus- ja tõeteooriaga. Mõned semantikud ütlevad, et teatud väljendid tähistavad teatud entiteete ja nende tähistatavate entiteetide sekka ei arva nad mitte üksnes konkreetseid materiaalseid esemeid, vaid ka abstraktseid entiteete, nt predikaatide poolt tähistatavaid omadusi ja lausete poolt tähistatavaid propositsioone.¹ Teised vaidlevad sellele protseduurile otsustavalt vastu kui empirismi põhiprintsiipide rikkumisele ning tagasiminekuks platonliku metafüüsilise ontoloogia juurde.

Selle artikli eesmärk on selle vastuolulise küsimuse selgitamine. Kõigepealt arutatakse üldjoontes abstraktsetele entiteetidele osutava keele tunnustamise loomust ja järeldusi; näidatakse, et sellise keele kasutamine ei tähenda platonliku ontoloogia omaksvõttu, vaid sobib suurepäraselt ühte empirismi ning rangelt teadusliku mõtlemisega. Seejärel arutatakse eriküsimust abstraktsete entiteetide rollist semantikas. Loodetavasti osutub sellele teema lahtiseletamine kasulikuks neile, kes sooviksid aktsepteerida abstraktseid entiteete oma töös matemaatika, füüsika, semantika või ükskõik missuguses muus vallas; see võib neil aidata üle saada nominalistlikest süümepiinadest.

---

¹Termineid "lause" ja "väide" [*statement*] kasutatakse siinkohal sünonüümselt, deklaratiivsete (indikatiivsete, propositsionaalsete) lausete tähenduses.

2. KEELELISED RAAMISTIKUD

Kas on olemas omadused, klassid, arvud, propositsioonid? Selleks et täpsemalt mõista nende ja nendega seotud probleemide loomust, tuleb eelkõige tunnustada fundamentaalset erinevust entiteetide olemasolu või reaalsust puudutavate kaht liiki küsimuste vahel. Kui keegi soovib oma keeles rääkida uut liiki entiteetidest, peab ta võtma kasutusele uute rääkimisviiside süsteemi, mis allub uutele reeglitele; me nimetame selle protseduuri keelelise *raamistiku* loomiseks kõnealuste uute entiteetide jaoks. Ja nüüd tuleb meil eristada kaht liiki olemasoluküsimusi: esiteks küsimused teatud uut tüüpi entiteetide olemasolust *raamistiku sees*; nimetagem neid *sisemisteks küsimusteks*; ja teiseks, *entiteetide süsteemi kui terviku* enese olemasolu või reaalsust puudutavad küsimused, mida nimetatakse *väljasteks küsimusteks*. Sisemised küsimused ja võimalikud vastused neile formuleeritakse uute väljendusvormide abil. Vastuseid võib leida kas puhtloogiliste meetodite või empiiriliste meetodite abil, olenevalt sellest, kas raamistik on loogiline või faktiline. Väline küsimus on problemaatilise iseloomuga ja vajab lähemat vaatlust.

Asjade maailm. Vaadeldgem näiteks lihtsaimat entiteetide liiki, millega igapäevakeel tegeleb: vaadeldavate asjade ja sündmuste ajalis-ruumiliselt korrastatud süsteemi. Kui oleme kord omaks võtnud asjade keele koos selle asjade raamistikuga, võime tõstatada sisemisi küsimusi ja neile vastata, nt: "Kas minu kirjutuslaual on tükk valget paberit?", "Kas kuningas Arthur oli tõepoolest olemas?", "Kas üks sarvikud ja kentaurid on reaalsed või üksnes kujuteldavad?" ja nii edasi. Neile küsimustele tuleb vastata empiiriliste uuringute abil. Vaatluste tulemusi hinnatakse vastavalt teatud reeglitele kas võimalikke vastuseid puuduvat tõendusmaterjali kinnitavaks või sellele vastu rääkivaks. (Tavaliselt leiab see hinnanguandmine muidugi aset pigem harjumusest kui meelega ette võetud ratsionaalse protseduurina. Ratsionaalse rekonstruktsiooni puhul on aga võimalik hinnangu andmiseks paika panna eksplitsiitsed reeglid. See on üks puhta epistemoloogia peamisi ülesandeid, erinevalt psühholoogilisest epistemoloogiast.) Neis sisemistes küsimustes kohatav reaalsuse mõiste on empiiriline, teaduslik, mittemetafüüsiline mõiste. Millegi tunnus-

tamine reaalse asja või sündmusena tähendab, et seda õnnestub tuua sisse asjade süsteemi mingi konkreetse ajalise-ruumilise asukohaga, nii et see sobib kokku teiste asjadega, mida vastavalt raamistiku reeglitele tunnistatakse reaalsena.

Neist küsimustest peame eristama välist küsimust asjade maailma enese reaalsusest. Erinevalt varasematest küsimustest ei tõstatata seda küsimust ei inimene tänavalt ega teadlased, vaid ainult filosoofid. Realistid annavad sellele jaatava vastuse, subjektiivsed idealistid eitava ning see vastuolu on kestnud sajandeid, ilma et seda oleks lahendatud. Ja seda ei saagi lahendada, sest see on vääralt raamitud. Reaalne olemine teaduslikus mõttes tähendab kuulumist süsteemi elementide hulka; seega ei saa seda mõistet tähenduslikult rakendada süsteemi enda puhul. Need, kes tõstatavad küsimuse asjade maailma enese reaalsusest, ei pea ehk silmas mitte teoreetilist küsimust, millele nende formuleering näib vihjavat, vaid pigem praktilist küsimust, meie keele struktuuri puudutava praktilise otsuse küsimust. Me peame valima, kas kõnealuse raamistiku väljendusvorme aktsepteerida ja kasutada või mitte.

Selle konkreetse näite puhul ei ole tavaliselt teadlikku valikut, sest me kõik oleme asjade keele enesestmõistetavusena aktsepteerinud juba varases elueas. Siiski võime seda pidada otsuse küsimuseks järgmises tähenduses: me oleme vabad valima, kas kasutada asjade keelt edasi või mitte; viimasel juhul võiksime piirduda meeleandmete ja teiste "fenomeniliste" entiteetide keelega või konstrueerida harjumuspärasele asjade keelele mõne teistsuguse struktuuriga alternatiivi ja lõpuks võiksime ka loobuda rääkimast. Kui keegi otsustab aktsepteerida asjade keelt, ei saa olla vastuväiteid ütlusele, et ta on aktsepteerinud asjade maailma. Kuid seda ei tule tõlgendada nii, nagu tähendaks see, et ta aktsepteerib *uskumust*, et asjade maailm on reaalne; sellist uskumust, väidet või eeldust pole olemas, sest tegemist pole teoreetilise küsimusega. Asjade maailma aktsepteerimine ei tähenda enam kui teatava keelekuju aktsepteerimist, teisisõnu, väidete formuleerimise ja nende proovilepanemise, aktsepteerimise või tagasilükkamise reeglite aktsepteerimist. Asjade keele aktsepteerimine viib tehtud vaatluste põhjal ka teatavate väidete aktsepteerimiseni, uskumiseni ja väitmiseni. Kuid tees asjade maailma reaalsusest ei saa kuuluda nende väidete hulka, sest seda ei saa

formuleerida asjade keeles ja tundub, et ka mitte üheski teises teoreetilises keeles.

Otsust aktsepteerida asjade keelt, kuigi see ise ei ole loomult kognitiivne, mõjutab tavaliselt siiski teoreetiline teadmine nagu ka iga muud keeleliste või teiste reeglite aktsepteerimist puudutavat teadlikku otsust. Eesmärgid, milleks keele kasutamine on mõeldud, näiteks faktiteadmiste edastamise eesmärk, määravad ka selle, millised tegurid on selle otsuse puhul olulised. Asjade keele kasutamise tõhusus, viljakus ning lihtsus võivad olla otsustavate tegurite seas. Ning neid kvaliteete puudutavad küsimused on tõepoolest teoreetilise loomuga. Ent neid küsimusi ei saa samastada realismi küsimusega. Need pole mitte jah-ei-küsimused, vaid astmeküsimused. Asjade keel selle tavapärasel kujul toimib enamiku igapäevaelu eesmärkide puhul tõepoolest kõrge tõhususastmega. See on tõsiasi, mis põhineb meie kogemuste sisul. Ent oleks vääri kirjeldada seda olukorda, öeldes: "Asjade keele tõhususe fakt on asjade maailma reaalsust kinnitav tõend"; pigem tuleks meil selle asemel öelda: "See fakt muudab soovitavaks asjade keele aktsepteerimise."

Arvude süsteem. Näiteks süsteemi kohta, mis on loomult pigem loogiline kui faktiline, võtkem naturaalarvude süsteem. Raamistik selle süsteemi jaoks kehtestatakse, tuues keelde sisse uusi väljendeid sobivate reeglitega: (1) arvsõnad nagu "viis" ja lausekujud nagu "laual on viis raamatut"; (2) üldterm "arv" uute entiteetide jaoks ning lausekujud nagu "viis on arv"; (3) väljendid arvude omaduste (nt "paaritu", "alg-"), suhete (nt "suurem kui") ja funktsioonide (nt "pluss") ning lausevormide nagu "kaks pluss kolm on viis" jaoks; (4) arvulised muutujad ("m", "n" jne) ja kvantorid universaalsete lausete ("iga n puhul. . .") ning eksistentsilause (nt "on olemas selline n, et. . .") jaoks ühes harjumuspäraste tuletusreeglitega.

Ka siin leidub sisemisi küsimusi, näiteks: "Kas on olemas alg-arvu, mis on suurem kui sada?". Kuid siin ei leita vastused mitte vaatlustele tugineva empiirilise uurimistöö, vaid uute väljendite kohta käival reeglitel põhineva loogilise analüüsi abil. Seetõttu on siinsed vastused analüütilised, s.t loogiliselt tõesed.

Milles seisneb arvude olemasolu või reaalsust puudutava filosoofilise küsimuse loomus? Hakatuseks on olemas sisemine

küsimus, mida saab koos jaatava vastusega formuleerida uute terminite abil, näiteks "On olemas arvud" või eksplitsiitsemalt, "On olemas selline n , et n on arv". See väide tuleneb analüütilisest väitest "viis on arv" ja on seetõttu ka ise analüütiline. Veelgi enam, ta on üpris triviaalne (vastukaaluks sellisele väitele nagu "On olemas algarv, mis on suurem kui miljon", mis on samuti analüütiline, kuid triviaalsusest kaugel), sest see väide ei ütle muud, kui et uus süsteem ei ole tühi; kuid seda on vahetult näha reeglist, mis väidab, et sõnad nagu "viis" võivad asendada uusi muutujaid. Seega ei väidaks keegi, kes mõtleb küsimust "Kas on olemas arve?" sisemises tähenduses, et vastus sellele on eitav, ega kaaluks tõsiselt seda võimalust. See muudab usutavaks oletuse, et need filosoofid, kes käsitlevad küsimust arvude olemasolust tõsise filosoofilise probleemina ning pakuvad kummagi seisukoha kaitseks välja pikki väitlusi, ei pea silmas sisemist küsimust. Tõepoolest, kui me neilt küsiksim: "Kas te peate silmas küsimust, kas arvude raamistik, *kui* me seda aktsepteeriksime, osutuks tühjaks või mitte?", vastaksid nad tõenäoliselt: "Sugugi mitte; peame silmas küsimust, mis *eelneb* uue raamistiku aktsepteerimisele." Nad võiksid püüda seletada, mida nad mõtlevad, öeldes, et see on küsimus arvude ontoloogilisest staatusest; küsimus, kas arvudel on teatud metafüüsiline tunnus, mida nimetatakse reaalsuseks (kuid teatud ideaalne reaalsus, mis erineb asjade maailma materiaalsest reaalsusest) või subsistentsiks või "iseseisvate entiteetide" staatuseks. Õnnetuseks pole need filosoofid seni veel formuleerinud oma küsimust tavalise teadusliku keele abil. Seetõttu tuleb meil langetada otsus, et neil pole õnnestunud mingit kognitiivset sisu anda ei välisele küsimusele ega selle võimalikele vastustele. Juhul kui nad ei paku välja selget kognitiivset tõlgendust, ja seni, kui nad seda ei tee, on õigustatud meie kahtlus, et nende küsimus on pseudoküsimus, s.t küsimus, mis kujult on maskeeritud teoreetiliseks küsimuseks, kuigi ta tegelikult seda ei ole; käesoleval juhul on tegemist praktilise probleemiga, kas hõlmata keelde neid uusi keelelisi vorme, mis moodustavad arvude raamistiku, või mitte.

Propositsioonide süsteem. Uued muutujad " p ", " q " jne tuuakse sisse reegli abil, mille kohaselt seda sorti muutujat võib asendada mis tahes (deklaratiivne) lause; see hõlmab lisaks algse asjade keele lausetele ka kõiki ükskõik milliste muutujatega üldlauseid,

mis võivad olla keelde sisse toodud. Lisaks võetakse kasutusele üldterm "propositsioon". " p on propositsioon" definitsioon võiks olla " p või mitte- p " (või ükskõik milline muu lausekuju, mis annab tulemuseks üksnes analüütilisi lauseid). Seetõttu on analüütiline iga lause, millel on kuju "... on propositsioon" (milles punktiiri kohal võib seista ükskõik milline lause). See kehtib näiteks sellise lause puhul:

(a) "Chicago on suur on propositsioon".

(Jätame siinkohal kõrvale tõiga, et inglise keele grammatika reeglid ei nõua teise lause aluseks mitte lauset, vaid et-kõrvallauset; tähendab, (a) asemel peaksime ütlema "Et Chicago on suur, on propositsioon".) Võib tunnustada predikaate, mille argumendi väljendid on laused; need predikaadid võivad olla kas ekstensionaalsed (nt tavapärased tõefunktsionaalsed sidosõnad) või mitte (nt modaalsed predikaadid nagu "võimalik", "paratamatu" jne). Uute muutujate abil saab moodustada üldlauseid, nt

(b) "Iga p puhul, kas p või mitte- p ";

(c) "Leidub p , nii et p pole paratamatu ja mitte- p pole paratamatu";

(d) "Leidub p , nii et p on propositsioon".

(c) ja (d) on sisemised olemasoluväited. Väide "On olemas propositsioonid" võib olla mõeldud tähenduses (d); sel juhul on see analüütiline (sest tuleneb (a)-st) ning isegi triviaalne. Kui aga see väide on mõeldud välises tähenduses, on see mittekognitiivne.

On oluline märgata, et reeglite süsteemist propositsioonilise raamistiku keeleliste väljendite jaoks (millest siinkohal on põgusalt viidatud vaid paarile reeglile) piisab raamistiku sisetoomiseks. Igasugused edasised selgitused propositsioonide loomuse kohta (s.t viidatud raamistiku elemendid, muutujate " p ", " q " väärtused jne) ei ole teoreetiliselt vajalikud, sest kui need on õiged, tulenevad nad reeglitest. Näiteks, kas propositsioonid on mentaalsed sündmused (nagu Russelli teoorias)? Pilk reeglitele näitab, et ei ole, sest muidu oleks eksistentsiväidetele kuju: "Kui kõnealuse isiku mentaalne seisund vastab sellistele ja sellistele tingimustele, siis on olemas p , nii et..." Fakt, et eksistentsiväidetes (nagu (c), (d) jne) ei esine viiteid mentaalsetele tingimustele, näitab, et propositsioonid ei ole mentaalsed entiteedid. Lisaks peab väide kee-

leliste entiteetide (nt väljendite, väljendiklasside jne) olemasolust sisaldama osutust mingile keelele. See, et siin esitatud eksistent-siväidetes sellist osutust ei ole, näitab, et propositsioonid ei ole keelelised entiteetidid. See, et neis väidetes ei esine osutust subjektile (vaatlejale või teadjale) — ei ole midagi sellesarnast: “On olemas p , mis on paratamatu hr X jaoks” —, näitab, et propositsioonid (ja nende omadused, nagu paratamatus jne) ei ole subjektiivsed. Kuigi rangelt võttes pole mingid sellised iseloomustused vajalikud, võivad nad siiski osutada praktiliselt kasulikuks. Kui nad antakse, ei tule neid mõista süsteemi koostisosadena, vaid lihtsalt ääremärkustena, mille eesmärgiks on anda lugejale kasulikke vihjeid või hõlbustavaid pildilisi assotsiatsioone, mis võivad tal nende väljendite kasutamise selgeksõppimise teha lihtsamaks, kui teeks pelk reeglite süsteem. Selline iseloomustus on analoogiline süsteemiväliste seletustega, mida füüsik teinekord algajale annab. Füüsik võib näiteks soovitada gaasiaatomeid ette kujutada väikeste keradena, mis tohutu kiirusega ringi tormavad, või elektromagnetvälja ja selle võnkumisi kvaasielastsete pingete ja vibratsioonidena eetris. Tegelikult aga sisaldub kõik, mida aatomeid või välja kohta täpselt saab öelda, implitsiitselt kõnealuste teooriate füüsikaseadustes.²

---

²Oma raamatus *Meaning and Necessity* (Carnap 1947) töötasin välja semantilise meetodi, mis peab propositsioone entiteetideks, mida tähistavad laused (konkreetsemalt, lausete intensioonideks). Et hõlbustada süstemaatilise väljatöötamise mõistmist, lisasin mõned mitteformaalsed, süsteemivälised seletused propositsioonide loomuse kohta. Ütlesin, et terminit “propositsioon” “ei kasutata ei keelelise väljendi ega subjektiivse, mentaalse juhtumuse kohta, vaid pigem millegi objektiivse kohta, mis võib, aga ei tarvitse olla looduses kehastatud. . . . Me rakendame terminit “propositsioon” ükskõik milliste teatud loogilisse tüüpi kuuluvate entiteetide puhul, nimelt nende puhul, mida võib väljendada (deklaratiivsete) lausetega mõnes keeles” (lk 27). Pärast üksikasjalisemat arutelu propositsioonide ja faktide suhte ning väärade propositsioonide olemuse üle lisasin ma: “Eelnenud märkuste eesmärk on olnud hõlbustada meie propositsioonidekontseptsiooni mõistmist. Kui aga lugeja peaks leidma, et need seletused on pigem segadusseviivad kui selgitavad või osutavad isegi aktsepteerimatuks, võib ta need ka kõrvale jätta” (lk 31) (see tähendab, jätta tähelepanuta need süsteemivälised seletused, mitte kogu teooria propositsioonidest kui lausete intensioo-

Asjade omaduste süsteem. Asjade keelde kuuluvad sellised sõnad nagu "punane", "köva", "kivi", "maja" jne, mida kasutatakse selle kirjeldamiseks, millised asjad on. Siinkohal võime sisse tuua uued muutujad, näiteks "f", "g" jne, mida saab nende sõnadega asendada, ning lisaks üldtermi "omadus". Kehtestatakse uued reeglid, mis lubavad lauseid nagu "Punane on omadus", "Punane on värv", "Neil kahel paberitükil on vähemalt üks ühine värv" (s.t "On olemas f, nii et f on värv, ja..."). Viimane lause on sisemine väide. See on empiirilise, faktuaalse loomusega. Ent välisel väitel, filosoofilisel väitel omaduste reaalsuse kohta — universaalide reaalsuse teesi erijuhtumil — ei ole kognitiivset sisu.

Täisarvude ja ratsionaalarvude süsteemid. Keelde, mis sisaldab naturaalarvude raamistikku, võime sisse tuua kõigepealt (positiivsed ja negatiivsed) täisarvud kui naturaalarvude vahelised suhted ja siis ratsionaalarvud kui täisarvude vahelised suhted. Sellega kaasneb uut tüüpi muutujate, neid asendavate väljendite ning üldtermide "täisarv" ja "ratsionaalarv" kasutuselevõtt.

Reaalarvude süsteem. Ratsionaalarvude baasil võib kasutusele võtta reaalarvud kui erilist tüüpi ratsionaalarvude klassid (segmentid) (vastavalt Dedekindi ja Frege poolt väljatöötatud meetodile). Ka siin tuuakse sisse uut tüüpi muutujad, neid asendavad väljendid (nt " $\sqrt{2}$ ") ja üldterm "reaalarv".

Ajalis-ruumiline koordinaatsüsteem füüsika jaoks. Uued entiteetid on aegruumi punktid. Igaüks neist on korrastatud nelik neljast reaalarvust, mida nimetatakse selle koordinaatideks ja mis koosnevad kolmest ruumi- ja ühest ajakoordinaadist. Aegruumi punkti või -piirkonna füüsikalist olekut kirjeldatakse kas kvalitatiivsete predikaatide abil (nt "kuum") või omistades sellele ar-

---

nidest, nagu üks arvustaja sellest aru sai). Sellele hoiatusele vaatamata tundub, et mõned lugejad, keda need seletused segadusse viisid, ei jätnud neid tähelepanuta, vaid arvasid, et neile vastu vaieldes on neil võimalik teooria ümber lükata. See on analoogiline asjasse pühendamatu tegutsemisega, kes (õigesti) kritiseerides pilti eestrist või teisi füüsika-teooriate visualiseerimisvõimalusi, arvavad, et on need teooriad ümber lükanud. Ehk aitavad mõttekäigud käesolevas kirjatöös aidata selgitada ühelt poolt keelereeglite süsteemi rolli entiteetide raamistiku sissetoomisel ning teiselt poolt entiteetide loomust puudutavate süsteemiväliste seletuste rolli.

vusid füüsikaliste suuruste väärtustena (nt mass, temperatuur jms). Samm asjade süsteemilt (mis ei sisalda aegruumipunkte, vaid üksnes ulatusega objekte, mille vahel on ruumilised ja ajalised suhted) füüsikalise koordinaatsüsteemini on taas otsustamise asi. Selle, et me valime teatud kindlad, ehkki iseenesest mitte teoreetilised tunnused, sunnib meile peale teoreetiline teadmine, olgu see loogiline või faktiline. Näiteks koordinaatideks pigem reaalarvude kui täis- või ratsionaalarvude valimist ei mõjuta kuigivõrd kogemuse faktid, vaid peamiselt matemaatilise lihtsuse kaalutlused. Piirdumine ratsionaalkoordinaatidega ei oleks vastuolus mis tahes eksperimentaalse teadmisega, mis meil on, sest igasuguse mõõtmise tulemuseks on ratsionaalarv. Ent see välistaks tavageomeetria kasutamise (mis ütleb näiteks, et sellise ruudu diagonaalil, mille küljepikkus on 1, on irratsionaalne väärtus $\sqrt{2}$) ja tooks seega kaasa suuri komplikatsioone. Teisalt soovib tava-vaatlus tugevasti meie otsust kasutada pigem kolme kui kahte või nelja ruumikoordinaati, ehkki ei sunni seda meile peale. Kui teatud nähtusi, mida väidetavalt täheldatakse spiritistlikel seanssidel, näiteks kinnipitseritud kastist väljaveerevat kuuli, kinnitatakse ilma igasugust kahtlusevarju alles jätmata, tunduks ehk soovitatav nelja ruumikoordinaadi kasutamine. Sisemised küsimused on siin üldiselt empiirilised küsimused, millele saab vastata empiiriliste uurimuste abil. Teisalt on välised küsimused füüsikalise ruumi ja füüsikalise aja reaalsuse kohta pseudoküsimused. Küsimus nagu: "Kas (tõepoolest) on olemas aegruumipunktid?" on mitmeti mõistetav. See võib olla mõeldud sisemise küsimusena; jaatav vastus on siis mõistagi analüütiline ja triviaalne. Või võib see olla mõeldud välises tähenduses: "Kas toome oma keelde sisse sellised ja sellised vormid?"; sel juhul pole see teoreetiline, vaid praktiline küsimus, pigem otsustamise kui väitmise asi, ning seega oleks väljapakutud formuleering eksitav. Või lõpuks võib see olla mõeldud järgmises tähenduses: "Kas meie kogemused on sellised, et kõnealuste keeleliste vormide kasutamine osutub otstarbekaks ja kasulikuks?" See on teoreetiline küsimus faktilise, empiirilise loomusega. Ent see puudutab küsimust määrast, seetõttu ei oleks formuleering kujul "reaalne või mitte?" adekvaatne.

3. MIDA TÄHENDAB ENTITEETIDE LIIGI AKTSEPTEERIMINE?

Võtkem nüüd kokku uute entiteetide liigi sissetoomist hõlmavate olukordade olemuslikud karakteristikud, mis on ühised mitmesugustele eespool visandatud näidetele.

Uute entiteetide liigi aktsepteerimist esindab keeles uute väljendivormide raamistiku sissetoomine, mida tuleb kasutada vastavalt uuele reeglitekogumile. Kõnealusesse liiki kuuluvatel konkreetsetel entiteetidel võivad olla uued nimed; ent mõned sellised nimed juba esinevad keeles enne uue raamistiku sissetoomist. (Nõnda sisaldab näiteks asjade keel kahtlemata seda tüüpi sõnu nagu "sinine" ja "maja", enne kui tuuakse sisse omaduste raamistik; ja võib sisaldada selliseid sõnu nagu "kümme" lausetes kujuga "Mul on kümme sõrme", enne kui tuuakse sisse arvude raamistik.) Viimane fakt näitab, et kõnealusesse tüüpi kuuluvate konstantide — mida pärast uue raamistiku sissetoomist peetakse uut liiki entiteetide nimedeks — esinemine ei ole kindel märk uut liiki entiteetide aktsepteerimisest. Seetõttu ei tule sellist konstantide sissetoomist pidada olemuslikuks sammuks raamistiku sissetoomisel. Olemuslikud on pigem kaks järgmist sammu. Esiteks, mingi üldtermi, kõrgemat järku predikaadi sissetoomine uut liiki entiteetide jaoks, mis võimaldab meil iga konkreetse entiteedi puhul öelda, et ta kuulub sellesse liiki (nt "Punane on *omadus*", "Viis on *arv*"). Teiseks, uut tüüpi muutujate kasutuselevõtt. Uued entiteetid on nende muutujate väärtused; muutujaid saab asendada konstantidega (ja suletud liitväljenditega, kui neid leidub).³ Muutujate abiga saab formuleerida uusi entiteete puudutavaid üldisi lauseid.

Kui keeles on kasutusele võetud uued vormid, on võimalik nende abil formuleerida sisemisi küsimusi ja võimalikke vastuseid

---

³W. V. Quine oli esimene, kes mõistis muutujate sissetoomise tähtsust entiteetide aktsepteerimise näitajana. "Ontoloogia, milleks inimese keelekasutus teda kohustab, sisaldab lihtsalt objekte, mida ta kohtleb . . . oma muutujate väärtuste piirkonda jäävatena" (vt Quine 1943: 118; vrd ka Quine 1939 ja Quine 1947).

neile. Seda sorti küsimus võib olla kas empiiriline või loogiline; vastavalt on tõene vastus kas faktiliselt tõene või analüütiline.

Sisemistest küsimustest tuleb meil selgesti eristada väliseid küsimusi, s.t filosoofilisi küsimusi uute entiteetide terviksüsteemi olemasolu või reaalsuse kohta. Paljud filosoofid peavad seda sorti küsimusi ontoloogilisteks küsimusteks, mida tuleb tõstatada ja millele vastata *enne* uute keelevormide sissetoomist. Viimaste sissetoomine on nende uskumust mööda legitiimne üksnes siis, kui seda saab õigustada ontoloogilise intuitsiooni abil, mis annab küsimusele reaalsusest jaatava vastuse. Vastandina sellele vaatele võtame seisukoha, et uute rääkimisviiside sissetoomine ei vaja mingit teoreetilist õigustust, kuna ta ei implitseeri ühtki väidet reaalsusest. Võime siiski rääkida (ja olemegi seda teinud) "uute entiteetide aktsepteerimisest", sest see kõnevorm on harjumuspärane; kuid tuleb meeles pidada, et see fraas ei tähenda meie jaoks midagi muud kui uue raamistiku, s.t uute keeleliste vormide aktsepteerimist. Eelkõige ei tule neid tõlgendada osutavana mõnele oletusele, uskumusele või väitele "nende entiteetide reaalsuse" kohta. Sellist väidet ei ole. Oletatav väide entiteetide süsteemi reaalsuse kohta on ilma kognitiivse sisuta pseudoväide. Mõistagi puutume siinkohal kokku ühe olulise küsimusega, kuid see on praktiline, mitte teoreetiline küsimus. See on küsimus sellest, kas uusi keelelisi vorme aktsepteerida või mitte. Aktsepteerimise puhul ei saa otsustada, kas ta on tõene või väär, sest see pole väide. Saab ainult otsustada, kas ta on enam või vähem otstarbekas, viljakas, soodus eesmärgi saavutamiseks, milleks keel on ette nähtud. Seda sorti hinnangud annavad motivatsiooni otsusele entiteetide liigi aktsepteerimise või tagasilükkamise kohta.⁴

Seega on selge, et ei tule arvata, nagu implitseeriks keelelise raamistiku aktsepteerimine kõnealuste entiteetide reaalsust puudutava metafüüsilise doktriini. Mulle tundub, et just selle olulise eristuse tähelepanuta jätmise tõttu kleebivadki mõned tänapäeva nominalistid abstraktsetesse tüüpidesse kuuluvate muutujate

---

⁴Siinsele väga lähedase seisukoha neis küsimustes leiab üksikasjalikest aruteludest kirjutises Feigl 1950.

võimaldamisele külge "platonismi" sildi.⁵ See on pehmelt öeldes äärmiselt eksitav terminoloogia. See toob kaasa absurdse tagajärje, et igäihe positsiooni, kes aktsepteerib füüsika keelt selle reaalarvuliste muutujatega (kui kommunikatsioonikeelt, mitte ainult arvutust), nimetatakse platonistlikuks, isegi kui ta on range empirist, kes hülgab platonliku metafüüsika.

Siinkohal võib lisada põgusa ajaloolise märkuse. Meie poolt välisteks küsimusteks kutsutud küsimuste mittekognitiivset iseloomu taipas ja rõhutas juba Viini ring Moritz Schlicki juhtimisel, rühm, kust sai alguse loogilise empirismi liikumine. Ludwig Wittgensteini ideede mõju all lükkas see ring pseudoväidetena kõrvale nii teesi välismaailma reaalsusest kui teesi selle irrealaalsusest (vt Carnap 1928; Schlick 1932); sama toimus nii universaalide (meie praeguses terminoloogias abstraktsete entiteetide) reaalsuse teesiga kui nominalistliku teesiga, et need pole reaalsed ja et nende väidetavad nimed ei ole mitte millegi nimed, vaid lihtsalt *flatus vocis*. (On ilmne, et pseudoväite näiline eitamine peab samuti olema pseudoväide.) Seetõttu ei ole korrektne liigitada Viini ringi liikmeid nominalistide hulka, nagu mõnikord tehakse. Ent kui vaadata enamiku nominalistide metafüüsikavastast ja teadust pooldavat põhisuhtumist (ja sama kehtib ka paljude materialistide ja realistide kohta kaasaegses tähenduses), jättes kõrvale nende kohatised pseudoteoreetilised formuleeringud, võib muidugi

---

⁵Bernays 1935; W. V. Quine, vt märkust 3 ja hiljutist artiklit Quine 1948. Quine ei tunnista eristust, mida ma ülalpool rõhutan, sest tema üldise kontseptsiooni järgi puuduvad järsud piirjooned loogilise ja faktitõe vahel, tähenduseküsimuste ja faktiküsimuste vahel, keelestruktuuri aktsepteerimise ja selles keeles formuleeritud väite aktsepteerimise vahel. Seda kontseptsiooni, mis tundub tavapärasest mõttelaadist tugevasti kõrvale kalduvat, seletatakse lahti tema artiklis Quine 1951. Kui Quine klassifitseerib minu (Frege ja Russellist tuletatud) logistslikku matemaatikakontseptsiooni "platonliku realismina" (1948: 33), ei mõelda selle all (ta enese andmetel) mitte seda, et ta omistab mulle nõustumist Platoni metafüüsilise universaalideõpetusega, vaid see osutab pelgalt sellele, et ma aktsepteerin matemaatika keelt, mis sisaldab kõrgema tasandi muutujaid. Pidades silmas põhihoiakut, mida võib omaks võtta, valides keelevormi (Quine'i terminoloogias "ontoloogiat", mis mulle näib eksitavana), tundub, et oleme nüüd ühel meelel: "ilmne nõuanne on sallivus ning eksperimentaalne vaim" (Quine 1948: 38).

õigusega öelda, et Viini ring oli palju lähemal neile filosoofidele kui nende oponentidele.

4. ABSTRAKTSED ENTITEEDID SEMANTIKAS

Abstraktsete entiteetide legitiimsuse ja staatuse probleem on viimasel ajal taas viinud vastuoluliste arvamusteni semantika üle. Semantilises tähendusanalüüsis öeldakse sageli, et teatud väljendid keeles tähistavad (või nimetavad) teatud keeleväliseid entiteete (või viitavad või osutavad neile)⁶. Niikaua kui füüsikalisi asju või sündmusi (nt Chicagot või Caesari surma) peetakse tähistatavaks (tähistatavateks entiteetideks), ei teki tõsiseid kahtlusi. Ent eriti mõningate empiristide poolt on tõstatatud tugevaid vastuväiteid abstraktsetele entiteetidele kui tähistatavatele, nt järgmist tüüpi semantilistele väidetele:

- (1) "Sõna 'punane' tähistab üht asjade omadust";
- (2) "Sõna 'värv' tähistab asjade omaduste omadust";
- (3) "Sõna 'viis' tähistab üht arvu";
- (4) "Sõna 'paaritu' tähistab arvude omadust";
- (5) "Lause 'Chicago on suur' tähistab propositsiooni".

Need, kes selliseid väiteid kritiseerivad, ei lükka muidugi tagasi kõnealuste väljendite, nt "punane" või "viis" kasutamist; ka ei eitaks nad, et need väljendid on tähenduslikud. Ent tähenduslik olemine, ütleksid nad, ei ole sama mis tähenduse omamine tähistatava entiteedi tähenduses. Nad lükkavad tagasi uskumuse, mille implitsiitset eeldamist nad nende semantiliste väidete puhul näevad, et iga kõnealust tüüpi väljendi (omadussõnad nagu "punane"; arvsõnad nagu "viis" jne) jaoks on olemas kindel reaalne entiteet,

---

⁶Vt Carnap 1942; Carnap 1947. Eristus, mida olen viimati mainitud teoses teinud nimesuhte meetodi ning intensiooni ja ekstensiooni meetodi vahel, ei ole meie praeguse arutelu seisukohast oluline. Terminit "tähistamine" [*designation*] kasutatakse siinses artiklis neutraalselt; seda võib mõista osutavana nii nimesuhtele, intensioonisuhtele, ekstensioonisuhtele kui ükskõik millisele muule sellesarnasele suhtele, mida kasutatakse teiste semantiliste meetodite puhul.

millega see väljend seisab tähistamissuhtes. See uskumus jäetakse kõrvale kui empirismi või teadusliku mõtlemise põhiprintsiipidega kokkusobimatu. Sellele kleebitakse külge halvustavaid silte nagu "platonlik realism", "hüpostatiseerimine" või "'Fido'-Fido põhimõte". Viimase nime andis Gilbert Ryle (Ryle 1949) kritiseeritavale uskumusele, mis tema arvates tekib naiivsest analoogia tuletamisest: just nagu on olemas entiteet, mida ma hästi tunnen, nt minu koer Fido, keda tähistab nimi "Fido", peab iga tähendusliku väljendi kohta olema kindel entiteet, millega see on tähistamis- või nimetamissuhtes, s.t suhtes, mida kehastab "Fido"-Fido. Kritiseeritav uskumus on seega hüpostatiseerimine, s.t selliste väljendite kohtlemine nimedena, mis ei ole nimed. Samas kui "Fido" on nimi, öeldakse, et sellised väljendid nagu "punane", "viis" jne ei ole nimed, ei tähista mitte midagi.

Meie eelnenud mõttearendused raamistike aktsepteerimise kohta võimaldavad meil nüüd selgitada olukorda abstraktsete entiteetide suhtes tähistatavatena. Võtkem näiteks väide:

(a) "'Viis' tähistab arvu".

Selle väite formuleering eeldab, et meie keel K sisaldab väljendivorme, mida me oleme nimetanud arvude raamistikuks, eriti arvu muutujaid ja tildetermi "arv". Kui K sisaldab neid vorme, on järgnev analüütiline väide keeles K :

(b) "Viis on arv".

Edasi, selleks, et väidet (a) võimalikuks muuta, peab K tähistamise semantilise suhte jaoks sisaldama väljendit nagu "tähistab" või "on ... nimi". Kui selle termini jaoks kehtestatakse sobivad reeglid, on analüütiline ka järgnev väide:

(c) "'Viis' tähistab viit".

(Üldiselt rääkides on iga väljend kujul "'...' tähistab ...'" analüütiline väide, tingimusel, et term "'...' on konstant aktsepteeritud raamistikus. Kui viimane tingimus pole täidetud, ei ole see väljend väide.) Et (a) tuleneb (c)-st ja (b)-st, on ka (a) analüütiline.

Seega on selge, et *kui* keegi aktsepteerib arvude raamistikku, siis peab ta tunnustama (c)-d ja (b)-d ja järelikult ka (a)-d tõeste väidetena. Üldiselt kõneldes, kui keegi aktsepteerib mõnd kindlat liiki entiteetide raamistikku, on ta sunnitud tunnustama selles-

se kuuluvaid entiteete võimalike tähistatavatena. Seega taandub teatud tüüpi entiteetide või üldse abstraktsete entiteetide tähistatavatena tunnustatavuse küsimus nende entiteetide keelelise raamistiku aktsepteeritavuse küsimusele. Niihästi nominalistlikud kriitikud, kes keelduvad väljenditele nagu "punane", "viis" jne andma tähistaja või nime staatust, sest nad eitavad abstraktsete entiteetide olemasolu, kui skeptikud, kes väljendavad selle olemasolu suhtes kahtlust ja nõuavad selle jaoks tõendeid, kohtlevad olemasolu küsimust teoreetilise küsimusena. Mõistagi ei pea nad silmas sisemist küsimust; jaatav vastus *sellele* küsimusele on analüütiline ja triviaalne ning, nagu nägime, kahtlusteks või eitamiseks liiga enesestmõistetav. Pigem puudutavad nende kahtlused entiteetide süsteemi ennast; järelikult peavad nad silmas välist küsimust. Nad usuvad, et üksnes pärast seda, kui on kindlaks tehtud, et kõnealustesse liikidesse kuuluvate entiteetide süsteem on tõepoolest olemas, on õigustatud selle raamistiku aktsepteerimine meie poolt meie keelde nende keeleliste vormide juurdetoomise kaudu. Ent oleme näinud, et väline küsimus ei ole teoreetiline küsimus, vaid pigem praktiline küsimus sellest, kas neid keelelisi vorme aktsepteerida või mitte. See aktsepteerimine ei vaja teoreetilist õigustust (välja arvatud otstarbekuse ja viljakuse osas), sest ei implitseeri uskumust ega väidet. Ryle ütleb, et "Fido"-Fido printsiip on "groteskne teooria". Groteskne või mitte, aga Ryle eksib seda teooriaks nimetades. Pigem on tegemist praktilise otsusega aktsepteerida teatud raamistikke. Võib-olla on Ryle'il ajalooliselt õigus nende osas, keda ta nimetab selle printsiibi varasemateks esindajateks, nimelt John Stuart Milli, Frege ja Russelli osas. Kui need filosoofid pidasid entiteetide süsteemi aktsepteerimist teooriaks, väiteks, langesid nad sama vana metafüüsilise segaduse ohvriks. Kuid kahtlemata on vale arvata, et *minu* semantilise meetodi hulka kuulub usk abstraktsete entiteetide reaalsusesse, sest ma jätan seda sorti teesi kõrvale kui metafüüsilise pseudoväite.

Need, kes kritiseerivad abstraktsete entiteetide kasutamist semantikas, jätavad tähele panemata fundamentaalse erinevuse entiteetide süsteemi aktsepteerimise ja sisemise väite vahel, nt väite, et on olemas elevantid või elektronid või miljonist suuremad algarvud. Kes iganes esitab sisemise väite, on kindlasti kohus-

tatud seda õigustama, pakkudes tõendeid — empiirilisi tõendeid elektronide puhul, loogilist tõestust algarvude puhul. Teoreetilise õigustuse nõuet, mis on korrektne sisemiste väidete korral, rakendatakse teinekord vääralt entiteetide süsteemi aktsepteerimisele. Seega nõuab näiteks Ernest Nagel (Nagel 1948) “tõendeid, mis on relevantset õigustatult jaatamiseks, et on olemas sellised entiteetid nagu infinitesimaalid või propositsioonid”. Ta iseloomustab neil juhtudel nõutavat tõendusmaterjali — erinevalt empiirilistest tõenditest elektronide puhul — kui “laias tähenduses loogilist ja dialektilist”. Rohkem ei anta mingeid vihjeid selle kohta, mida võiks pidada relevantseiks tõendeiks. Mõned nominalistid peavad abstraktsete entiteetide aktsepteerimist oma-moodi ebausuks või müüdiks, mis asustab maailma väljamõeldud või vähemalt kahtlaste entiteetidega, mis on analoogiline usuga kentauridesse või demonitesse. See näkitab taas juba mainitud segadust, sest ebausik või müüt on väär (või kahtlane) sisemine väide.

Võtkem näiteks naturaalarvud kardinaalarvudena, s.t. niisuguses kontekstis nagu “Siin on kolm raamatut”. Arvude raamistiku keelelisi vorme, sh muutujaid ja üldtermi “arv” kasutatakse meie ühises suhtluskeeles üldiselt ning nende kasutamise kohta on kerge formuleerida eksplitsiitseid reegleid. Seega on selle raamistiku loogilised omadused piisavalt selged (samas kui paljud sisemised küsimused, s.t. aritmeetilised küsimused, jäävad mõistagi ikka lah-tiseks). Sellele vaatamata on arvude süsteemi ontoloogilise reaalsuse välist küsimust puudutav vastuolu endiselt alles. Oletagem, et üks filosoof ütleb: “Ma usun, et arvud on olemas reaalsete entiteetidena. See annab mulle õiguse kasutada numbrilise raamistiku keelelisi vorme ja esitada semantilisi väiteid arvude kui numbrite tähistatavate kohta”. Tema nominalistlik oponent vastab: “Sa eksid; arve pole olemas. Numbreid võib tähenduslike väljenditena siiski kasutada. Kuid nad ei ole nimed, ei ole entiteete, mida nad tähistaksid. Seetõttu ei tohi kasutada sõna “arv” ja arvulisi muutujaid (kui ei leita võimalust nende sissetoomiseks lihtsalt lühendusvahenditena, nende tõlkimiseks nominalistlikku asjade keelde).” Mulle ei tule pähe ühtegi võimalikku tõendit, mida mõlemad filosoofid võiksid relevantseks pidada ja mis seetõttu, kui see tõepoolest päevavalgele tuleks, selle vastuolu lahendaks või

vähemalt muudaks ühe vastandlikest teesidest tõenäolisemaks kui teise. (Arvude tõlgendamine klassidena või teist järku omadusena Frege-Russelli meetodi järgi ei lahendaks mõistagi vastuolu, sest esimene filosoof jaataks klasside või teist järku omaduste olemasolu ning teine eitaks seda.) Seetõttu tunnen end olevat kohustatud pidama välist küsimust pseudoküsimuseks seni, kui vastuolu mõlemad osapooled annavad sellele küsimusele ühise tõlgenduse kognitiivse küsimusena; sellega kaasneks viide võimalikele tõenditele, mida mõlemad pooled peavad asjassepuutuvaks.

Mitmes teaduse valdkonnas ja semantikas on levinud abstraktsete entiteetide aktsepteerimise üks konkreetne väärtõlgendus, mis vajab selgitamist. Mõningad varased briti empiristid (nt Berkeley ja Hume) eitasid abstraktsete entiteetide olemasolu, toetudes sellele, et vahetu kogemus pakub meile üksnes partikulaare, mitte universaale, nt seda punast värvilaiku, mitte Punasust või Väarvi-Üldse; seda isekülgselt kolmnurka, mitte Isekülgselt Kolmnurksust või Kolmnurksust-Üldse. Reaalsuse viimsete koostisosadena saab aktsepteerida ainult entiteete, mis kuuluvad mõnda tüüpi, mille kohta on võimalik leida näiteid vahetust kogemusest. Seega saab selle mõtteviisi kohaselt abstraktsete entiteetide olemasolu väita ainult siis, kui saaks tõestada kas seda, et mõned abstraktset entiteetid kuuluvad antusse, või seda, et abstraktseid entiteete saab defineerida selliste entiteeditüüpide kaudu, mis on antud. Et need empiristid meeleanndmete vallast abstraktseid entiteete ei leidnud, nad kas eitasid nende olemasolu või tegid asjatu katse defineerida universaale partikulaaride kaudu. Mõned kaasaegsed filosoofid, eriti inglise filosoofid, kes järgivad Bertrand Russelli*, mõtlevad üldjoontes samamoodi. Nad rõhutavad eristust andmete (see, mis on teadvuses vahetult antud, nt meeleanndmed, vahetult möödunud kogemused jne) ning neile andmetele tuginevate konstruktsioonide vahel. Olemasolu või reaalsus omistatakse üksnes andmetele; konstruktsioonid ei ole reaalsed entiteetid; vastavad keelelised väljendid on üksnes kõnekujundid, mis tegelikult midagi ei tähista (meenutades nominalistide *flatus vocis*'t). Seda üldkontseptsiooni me siin ei kritisee-

---

*Carnap peab siin silmas ilmselt eelkõige Alfred J. Ayerit (1910–1989). *Toim.*

ri. (Niivõrd, kui see on printsiip teatud entiteetide aktsepteerimiseks ja teiste mitteaktsepteerimiseks, siis jättes kõrvale mis tahes ontoloogilised, fenomenalistlikud ja nominalistlikud pseudoväited, ei saa sellele olla mingeid teoreetilisi vastuväiteid.) Aga kui see kontseptsioon viib välja seisukohani, et teised filosoofid või teadlased, kes abstraktseid entiteete aktsepteerivad, väidavad või implitseerivad seega nende esinemist vahetute andmetena, siis tuleb selline seisukoht väärtõlgendusena tagasi lükata. Osutused aegruumi punktidele, elektromagnetväljale või elektronidele füüsikas, reaal- või kompleksarvudele ja nende funktsioonidele matemaatikas, erutuvuspotentsiaalile või alateadvuslikele kompleksidele psühholoogias, inflatsioonisuundumusele majandusteaduses ja muule sellisele ei implitseeri väidet, et seda liiki entiteetid esinevad vahetute andmetena. Ja sama kehtib osutamise kohta abstraktsetele entiteetidele tähistatavaina semantikas. Osa inglise filosoofide kriitikast, mis on suunatud selliste osutamiste pihta, jätab mulje, et arvatavasti äsjaviidatud väärtõlgenduse tõttu ei süüdistata nad semantikuid niivõrd viletsas metafüüsikas (nagu seda teeksid mõned nominalistid) kui viletsas psühholoogias. Seda, et nad ei pea abstraktseid entiteete hõlmavat semantilist meetodit mitte üksnes kahtlaseks ja võib-olla valeks, vaid ka silmatorkavalt absurdseks, naeruväärseks ja groteskseks ning et nad näitavad selle meetodi ees üles märgatavat õudus- ja nõrdimustunnet, saab võib-olla seletada kirjeldatud tüüpi väärtõlgendusega. Tegelikult ei väida ega implitseeri semantik muidugi vähimalgi määral, nagu saaks abstraktseid entiteete, millele ta osutab kas aistingu või teatud liiki ratsionaalse intuitsiooni abil vahetult antuna kogeda. Seda sorti väide oleks tõepoolest ülimalt kahtlane psühholoogia. Psühholoogiline küsimus, millised entiteetid esinevad vahetute andmetena ja millised mitte, on semantika jaoks täiesti asjassepuutumatu, nagu ka füüsika, matemaatika, majandusteaduse jne jaoks, kui rääkida eelmainitud näidetest.⁷

⁷Wilfrid Sellars (vt Sellars 1949: 502f) analüüsib selgesti "semantikateooria tähistussuhte kogemusele kohalolemise rekonstruktsiooniks pidamise" eksituse lähtekohti.

5. KOKKUVÕTE

Nende jaoks, kes tahavad semantilisi meetodeid edasi arendada või kasutada, ei ole otsustavaks küsimuseks väidetav ontoloogiline küsimus abstraktsete entiteetide olemasolust, vaid pigem küsimus, kas abstraktsete keeleliste vormide kasutamine või tehnilistes terminites, muutujate kasutamine, mis ületavad asjade (või fenomeniliste andmete) jaoks ettenähtut, on otstarbekas ja viljakas eesmärkidel, mille saavutamiseks semantilisi analüüse tehakse, nimelt suhtluskeelte, eriti teaduskeelte analüüsis, tõlgendamisel, selgitamisel või konstrueerimisel. Seda küsimust ei otsustata siinkohal ära ega võeta isegi arutusele. Tegemist ei ole lihtsalt jaatuse või eitusega, vaid määra küsimusega. Nende filosoofide seas, kes on teinud semantilisi analüüse ja mõelnud selle töö jaoks sobivatele töövahenditele, alates Platonist ja Aristotelesest ja, tehnilisemalt ning tänapäeva loogika baasil, C. S. Pierce'ist ja Frege, aktsepteeris valdav enamik abstraktseid entiteete. Muidugi ei tõesta see veel midagi. Lõpuks on semantika tehnilises mõttes ikka veel oma arengu algstaadiumis ning me peame valmis olema võimalikeks fundamentaalseteks muutusteks selle meetodites. Mõõngem seetõttu, et nominalistlikel kriitikutel võib ka õigus olla. Ent kui see on nii, tuleb neil välja pakkuda paremaid argumente, kui nad seni on pakkunud. Ontoloogilisele intuitsioonile apelleerimisel ei ole palju kaalu. Kriitikud peavad näitama, et on võimalik konstrueerida semantilist meetodit, mis väldib igasugust osutamist abstraktsetele entiteetidele ning saavutab lihtsamate vahenditega sisuliselt samasuguseid tulemusi, nagu teised meetodid.

Abstraktsete keeleliste vormide aktsepteerimise või kõrvalejätmise nagu ka ükskõik milliste teiste keeleliste vormide aktsepteerimise või kõrvalejätmise ükskõik millises teadusharus otsustab lõplikult nende tõhusus töövahenditena, saavutatud tulemuste suhe vajaminevate jõupingutuste hulga ja keerukusega. Panna teatud keelelistele vormidele peale dogmaatiline keeld, selle asemel et nende edukust või kõlbmatust praktilises kasutuses katsetada, on rohkem kui asjatu; see on lausa kahjulik, sest võib tõkestada teaduslikku progressi. Teaduse ajalugu tunneb näiteid sellistest keeldudest, mis toetuvad religioossetest, mütoloogilistest, metafüüsilistest või muudest irratsionaalsetest allikatest pärit

eelarvamustele ja mis lühemat või pikemat aega edasiminekut aeglustasid. Võtkem õppust ajaloo õppetundidest. Andkem neile, kes töötavad ükskõik millises konkreetses uurimisvallas, vabadus kasutada ükskõik milliseid väljendusvorme, mis neile kasulikuna tunduvad; varem või hiljem toob selles valdkonnas tehtud töö kaasa nende vormide kõrvaldamise, millel ei ole kasulikku funktsiooni. *Olgem ettevaatlikud väidete esitamisel ja kriitilised nende uurimisel, ent tolerantsed keeleliste vormide lubamisel.*

Kirjandus

- Bernays, Paul 1935. Sur le platonisme dans les mathématiques. — *L'Enseignement mathématique*. Vol. 34, p. 52–69
- Carnap, Rudolf 1928. *Scheinprobleme in der Philosophie: das Fremdpsychische und der Realismusstreit*. Berlin: Weltkreis
- Carnap, Rudolf 1942. *Introduction to Semantics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Carnap, Rudolf 1947. *Meaning and Necessity*. Chicago: University of Chicago Press
- Feigl, Herbert 1950. Existential Hypotheses. — *Philosophy of Science*. Vol. 17, pp. 35–62
- Nagel, Ernest 1948. Review of *Meaning and Necessity*. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 45, pp. 467–472
- Quine, Willard Van Orman 1939. Designation and Existence. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 36, pp. 701–709
- Quine, Willard Van Orman 1943. Notes on Existence and Necessity. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 40, pp. 113–127
- Quine, Willard Van Orman 1947. On Universals. — *Journal of Symbolic Logic*. Vol. 12, pp. 74–84
- Quine, Willard Van Orman 1948. On What There Is. — *Review of Metaphysics*. Vol. 2, pp. 21–38
- Quine, Willard Van Orman 1951. Semantics and Abstract Objects. — *Contributions to the Analysis and Synthesis of Knowledge. Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*. Vol. 80
- Ryle, Gilbert 1949. Review of *Meaning and Necessity*. — *Philosophy*. Vol. 24, pp. 69–76
- Schlick, Moritz 1932. Positivismus und Realismus. — *Erkenntnis*. Bd. 3, S. 1–31
- Sellars, Wilfrid 1949. Acquaintance and Description Again. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 46, pp. 496–504

RUDOLF CARNAP (1891–1970), saksa-ameerika filosoof, alates 1920. aastate keskelt loogiliste positivistide Viini ringi tähtsamaid esindajaid. Õppis Jenas ja Freiburgis. 1926–1931 töötas Viinis, 1931–1935 oli professor Prahlas, alates 1936 USAs, algul Chicagos, 1952–1954 Princetonis, 1954–1961 Los Angeleses. Oli mõjukaim filosoof, kes ühendas empirismi Frege ja Russelli uue loogikaga. Tema töödes on kõige paremini esil loogilise positivismi (empirismi) saavutused, ent ka raskused. Alustas fenomenalistlikult positsioonilt, jõudis 1930. aastail füüsikalismi ja teaduste ühtsuse pooldamiseni. Hiljem tegeles eelkõige matemaatika- ja teaduskeele süntaksi ja semantikaga. Kogu oma karjääri kestel oli seisukohal, et metafüüsilised probleemid on pseudo-probleemid.

Tähtsamaid teoseid: *Der logische Aufbau der Welt* (1928); *Logische Syntax der Sprache* (1934); *Introduction to Semantics* (1942); *Meaning and Necessity* (1947); *The Logical Foundations of Probability* (1950); *Introduction to Symbolic Logic and Its Applications* (1958) ja *Philosophical Foundations of Physics: An Introduction to the Philosophy of Science* (1966).

CARNAP JA LOOGILINE TÕDE

Willard Van Orman Quine

Tõlkinud Triinu Pakk

I

Kanti küsimusest "Kuidas on võimalikud aprioorsed sünteetilised otsustused?" võrsus *Puhta mõistuse kriitika*. Küsimusest ning selle vastusest hoolimata kahtlesid aga Mill ja teised endiselt, kas sääraseid otsustused on üldse võimalikud. Lõpuks, taandades aritmeetika loogikale, põrustas Frege ühel hoobil mõningad Kanti kõige selgema tähendusega näited, mis pärinesid aritmeetikast (või nii see vähemalt näis; aga vt §II). See sundis pöörama

---

Carnap and Logical Truth. — W. V. O. Quine. *The Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, 1976 (1st ed. 1966), pp. 107–132.

Copyright ©1966, 1976 by the President and Fellows of Harvard College

Täname Madis Kõivu abi eest artikli toimetamisel.

Artikkel on kirjutatud 1954. aasta hakul P. A. Schilppi toimetatud *The Philosophy of Rudolf Carnap* (La Salle, Ill.: Open Court, 1963) jaoks toimetaja tellimisel. Itaaliakeelses tõlkes ilmus see 1957 *Rivista di Filosofia's*, ja veidi vähem kui poole ulatuses valitud katkendeid avaldas ka Sidney Hooki toimetatud *American Philosophers at Work* (New York: Criterion, 1956). Inglise keeles ilmus essee esmakordselt tervikuna *Synthèse'i* Carnapi juubeliväljaandes (Volume 12, 1960), mis hiljem raamatuna uuesti välja anti: B. H. Kaze-mier, D. Vuysje (eds.). *Logic and Language* (Dordrecht: D. Reidel Publishing Co., 1962). [Autor.]

tähelepanu vähem tendentslikule ja ka loogiliselt eelnevale küsimusele “Kuidas on võimalik loogiline tõsikindlus?” Just viimati mainitud küsimus sai oluliseks aluseks empirismivormile, mida me seostame kahe sõja vahelise Viiniga — liikumisele, mis algas Wittgensteini *Tractatus*’est ning saavutas küpsuse Carnapi töödes.

Mill oli teise küsimuse puhul asunud seisukohal, et loogika ning matemaatika põhinevad empiirilistel üldistustel, kuigi pealiskaudsel vaatlusel paistab vastupidi. Kergesti võis tunduda, nagu ei hindaks säärane doktriin vääriliselt ilmseid väliseid erinevusi ühelt poolt deduktiivsete teaduste — loogika ning matemaatika — ja teiselt poolt empiiriliste teaduste vahel selle väljendi tavalises mõttes. Mis veel halvem — doktriin vähendas ka loogika ja matemaatika tõsikindlust; kuid Mill ei pruukinud olla mees, keda säherdune tagajärg ülemäära häirinuks. Vahest oli klassikaline matemaatika tol ajal tõesti pisut lähemal kogemusele kui praegu; vähemalt hulgateooria spekulatsioonidesse mähkunud ning mis tahes võimalikust kogemusest ääretult kaugel seisvat lõpmatusega tegelevat osa ei olnud tema ajal veel uuritud. Ja nimelt nende viimaseaegsete matemaatiliste ekstravagantsuste vastu on hiljem häält tõstnud Viini ringi mittekuuluvad empiirikud (vt Bridgman 1934) — üsna samamoodi, nagu Viini ja teiste paikade empiirikud on häält tõstnud metafüüsika vastu.

Kuidas oleks siis aga empiirikuga, kes möönab küll loogika ja kogu matemaatika tõsikindlust, ent heidab metafüüsika nime all täielikult kõrvale kõik ülejäänud mitteempiirilised teooriad? Viinlased lahendasid selle hella probleemi keelest lähtuvalt. Metafüüsikal puudus tähendus keele väärkasutuse tõttu; loogika oli tõsikindel tautoloogilise keeekasutuse tõttu.

Vastusena küsimusele “Kuidas on võimalik loogiline tõsikindlus?” ei puudu loogilise tõe keelelisel doktriinil oma võlu. Ei ole ju kahtlust, et üldjuhul on tõe oluliseks determineerijaks pelk sõnakasutus. Isegi nii faktiline lause nagu “Brutus tappis Caesari” ei võlgne oma tõesust mitte üksnes kõnealusele tapatööle, vaid samavõrra ka selle komponentideks olevate sõnade kasutusele just niisugusel viisil. Miks ei peaks siis olema võimalik väita, et samateemaline loogiline lause, näiteks “Brutus tappis Caesari või ei tapnud Caesarit” võlgneb oma tõesuse eest tänu *ainuüksi* tõi-gale, et me kasutame oma sõnu (käesoleval juhul “või” ja “ei”)

just nii, nagu kasutame? — sest selle lause tõesuses ei olene sugugi tapmisest endast.

Mõistagi ei taha ma öelda, et loogiliselt tõene lause on kontingentne tõde sõnakasutuse kohta, vaid et see on lause, mis üksnes keelest lähtuvalt automaatselt tõeseks osutub, kuna aga lause “Brutus tappis Caesari” muutub tõeseks ainult tegelikust tapmisest sõltuvalt.

Loogilise tõe keeleline doktriin paistab veelgi usutavam, kui mõtiskleda alternatiivsete loogikate probleemi üle. Kujutlegem, et keegi pakub välja ja hakkab kasutama kooskõlalist loogilist süsteemi, mille printsiibid on meie omale vastupidised. Loomulikult on meil siis vabadus ütelda, et ta üksnes kasutab tuttavaid partikleid “ja”, “kõik” või muud sellised meie jaoks tundmatus tähenduses ja et seetõttu ei olegi tegemist mingi vastandlikkusega. Muidugi võib sellegipoolest esineda tõsine vastastikuse tõlgitavuse luhtumine, kui mõningate meie loogiliste partikkelite käitumist ei osutu võimalikuks anda parafraside abil edasi tema süsteemist või vastupidi. Kui aga selles mõttes tõlkimine tema süsteemist meie omasse on võimalik, hakkame üpris kindlasti nurisema (näiteks) tuttavate partikkelite “ja” ning “kõik” meelevaldse kasutuse üle seal, kus meie võinuks eksiminekuud vältida, kasutades nii-ja-niisugust muud tuttavat sõnastust. See mõttekäik peaks toetama arvamust, et loogikatõdedel on sisu ainult sedavõrd, kui nad annavad tähenduse loogilistele sõnadele.

Peaaegu sama probleemi võiks esitada ka karikatuuriga ühele Lévy-Bruhli doktriinile, mille järgi eksisteerib eelloogilisi rahvaid, kes aktsepteerivad tõena teatavaid lihtsaid vasturääkivusi. Eeldagem — kahtlemata liigselt lihtsustades —, et see õpetus väidab, nagu aktsepteeriksid need pärismaalased tõena teatavat lauset kujul “*p* ja mitte *p*”. Või pigem — et mitte lihtsustamisega liiale minna —, et nad aktsepteerivad tõena teatavat metslaslauset kujul “*q* ka bu *q*”, mida võiks meie keelde tõlkida kujul “*p* ja mitte *p*”. Ent kui täpne see tõlge ikkagi on, ja millist meetodit võis leksikograaf kasutada? Kui üldse mingi tõend saab vaidlustada leksikograafi otsust kasutada “ka” ja “bu” vastetena sõnu “ja” ning “mitte”, on selleks kahtlemata eeskätt pärismaalaste veendumus, et “*q* ka bu *q*” on tõene. Jääb vaid nentida, et doktriin eelloogiliste rahvaste olemasolust on tähendusetu: eelloogilisuus on tunnus,

mille sokutasid pildile viletsad tõlkijad. See näitab veel kord, kui lahutamatud on loogikatõed loogilise sõnavara tähendustest.

Niisiis näeme, et loogilise tõe keelelise doktriini loomulikkuse kaitseks võib üht kui teist ütelda. Aga enne, kui me oma arutlusega edasi läheme, tuleb selgemalt määratleda teema.

II

Pidamata silmas ühtegi epistemoloogilist doktriini, olgu siis keelelist või muud, võime määrata termini "loogikatõde" kavatsetud mahu laiema termini "tõde" raames järgmisel viisil. Esmalt eeldagem, et on teada (kui mitte muidu, siis vähemalt loendamise kaudu), milliseid sõnu tuleks nimetada loogilisteks sõnadeks: tüüpilised näited on "või", "ei", "kui", "siis", "ja", "kõik", "iga", "ainult", "mõned". Loogikatõed oleksid sel juhul säärased tõesed laused, mis sisaldavad ainult loogilisi sõnu *olemuslikult*. See tähendab, et igasuguseid muid sõnu, mis võivad küll samamoodi esineda loogikatões (näiteks "Brutus", "tapma" ja "Caesar" lauses "Brutus tappis Caesari või ei tapnud Caesarit"), võib suvaliselt vaheldada, tekitamata sellega veel väärust.¹

Olgugi et ülaltoodud selgitus on formuleeritud keele kaudu, ei vihja see iseenesest, et loogilised tõed võlgneksid oma tõesuse keelele. Seni oleme hakkama saanud üksnes klassi piiritlemisega, *per accidens*, kui soovite. Edasi väidab loogilise tõe keeleline doktriin, olles epistemoloogiline õpetus, et loogikatõed on tõesed

---

¹Põhimõtteliselt on see formuleering viidud Bar-Hilleli (1950) poolt tagasi saja kahekümne viie aasta taha, Bolzanoni. Pandagu aga tähele, et formuleering täidab oma ülesande vaid juhul, kui ülaltoodud fraasi "võib suvaliselt vaheldada" mõistetakse kehtivana sõnade vaheldamise kohta mitte ainult üksaaval, vaid ka kahe- või rohkemakaupa korraga. Näiteks lauset "Kui mõned inimesed on inglid, siis mõned loomad on inglid" võib muuta vääruseks, asendades ühekorraga sõnad "inimesed" ja "inglid", ent mitte juhul, kui asendatakse üksnes sõna "inglid" või "inimesed" või "loomad" (eeldades, et ingleid pole olemas). Selle tähelepaneku ja näite eest olen tänu võlgu John R. Myhillile, kes omakorda mõnab teatavat võlgnevust Benson Matesi ees. — Suurema osa sellest joonalusest lisasin ma mais 1955, aasta pärast seda, kui ülejäänud osa esseest oli ära antud.

ainuüksi loogiliste sõnade kavatsetud tähenduste või kavatsetud kasutuse tõttu. Ilmne on, et kui loogikatõed on tõesed ainuüksi tänu keelele, siis tulevad ainsa asjassepuutuva osana keelest kõne alla loogilised sõnad; kuivõrd nad on ainsad, mis esinevad olemuslikult.

Elementaarloogika hõlmab praegusajal levinud süstematiseeringu kohaselt tõefunktsiooni teooriat, kvantifitseerimise teooriat ning identsusteooriat. Tema loogiline sõnavara, nagu seda tehnilistel eesmärkidel tavaliselt edasi antakse, koosneb tõefunktsiooni märkidest (mis vastavad sõnadele “või”, “ja”, “ei” jne), kvantoreist ja nende muutujatest, ning märgist “=”.

Loogika edasine osa on hulgateooria, mis nõuab, et ta kvantifitseerimismuutujate väärtuste seas oleksid ka klassid. Hulgateoorias vajame lisaks elementaarloogika märkidele ainult üht: nimelt “ $\in$ ”, “kuulub hulka”. Ülejäänud märgid, mida tavaliselt mugavuse huvides küll kasutatakse, saab hästituntud viisil elimineerida.

Kõnealuse dihhotoomia puhul ei võta ma arvesse metateooriat ehk loogilist süntaksit põhjusel, et see kas tegeleb loogikaväliste eriobjektidega nagu märgistusväljendid [*notational expressions*] või — kui need väljendid asendatakse aritmetiseerimise teel arvudega* — on arvuteooria kaudu hulgateooriale taandatav.

Siinkohal ei kavatse ma üle vaadata olulisi lahknevusi elementaarloogika ja hulgateooria vahel, välja arvatud alljärgnev. Iga elementaarloogika tõde on ilmne (tähendagu see siis mida tahes) või vähemalt teatavate üksikult vaadelduna ilmsete tuletuskäikude abil ilmseks muudetav. Teisiti on lood hulgateooriaga, vähemalt selle praeguses arengujärgus. Ma ei viita siinkohal Gödeli mittetäielikkuse printsiibile, vaid millelegi kohe silma torkavale. Hulgateooria on rippunud intuitsiooni lõa otsas sestpeale kui Cantor avastas kõrgemat järku lõpmatused; hulgateooria paradokside kaalu lisandudes see lõõg lõpuks katkes. Praeguseks on juba pi-

---

**Aritmetiseerimine* ehk *Gödeli numeratsioon* — protsess, mille puhul seotakse loogilise süsteemi iga valemiga üks kindel arv. See on olemuslik samm *metamatemaatika* eesmärkideni jõudmiseks, nimelt saab nii viisi muuta süsteemi tõestused ise matemaatilisteks objektideks. *Toim.*

kemat aega moes võrdlev hulgateooria; sest niipalju kui teada, ei ole ükski kooskõlaline hulgateooria ühtaegu adekvaatne saavutamaks hulgateooriale püstitatud eesmärgi ja samas võimeline esitama ilmselt tõestest printsiipidest lähtuvate ilmsete arutluskäikude abil saadud põhjendusi. Selle asemel me arendame üht või teist hulgateooriat ilmsete arutluskäikude ehk elementaarloogika abil, lähtudes mitteilmsetest alprintsipiidest, mis on paika pandud — kas jäädavalt või ajutiseks — millegi väga konventsioonitaolise abil.

Kokkuvõttes on lahknevused elementaarloogika ja hulgateooria vahel nii fundamentaalsed, et “loogika” nimetuse võiks väga vabalt reserveerida esimesele neist (kuigi mina seda ei tee), hulgateooriast aga kõnelda kui matemaatikast selle sõna loogikat väljajätvas tähenduses. Selle joone omaks võtmine tähendaks lihtsalt “ ϵ ” ilmajätmist loogilise sõna staatusest. Säärasel juhul ei tuleks Frege aritmeetikatuletus enam arvesse tuletusena loogikast, sest tema kasutas hulgateooriat. Igal juhul peaksime olema valmis tõdemata, et loogilise tõe keeleline doktriin peab paika elementaarloogikas, kuid mitte hulgateoorias; või vastupidi. Peaasjalikult aga, kui “loogika” all pidada silmas elementaarloogikat, ei tõrju Frege töö kõrvale (nagu Frege ise arvas, vt Frege 1884: §§87f, §109) Kanti valmisolekut näha loogikat analüütilisena ning aritmeetikat sünteetilisena. Ja Kanti jaoks ei hõlmanud loogika kindlasti mitte hulgateooriat.

III

Kui meil tekib kellegagi lahkavamus mõne lause tõesuse osas, võib sageli juhtuda, et vastast on võimalik veenda, tuletades vasta va lause teistest lausetest, mida ta aktsepteerib, tema jaoks aktsepteeritavate arutluskäikude rea abil. Lahkarvamus, mida sel teel lahendada ei saa, nimetan ma *deduktiivselt lahendamatuks*. Kui me nüüd püüame koolutada loogilise tõe keelelist doktriini millekski eksperimentaalse väite taoliseks, võiks esimene lähendus vahest kõlada nõnda: *Deduktiivselt lahendamatu lahkavamus mõne loogilise tõe osas annab tunnistust hälvetest sõnade kasutuses (või tähenduses)*. See sõnastus ei ole veel eksperimentaalne, sest üks jaatitava suhte kirjeldamisel pruugitud termin, nimelt

“kasutus” (või “täendus”) vajab hädasti sõltumatut kriteeriumi. Kummatigi näib see formuleering oma piirides päris asjalik; niisiis läheme edasi, ajamata taga suuremat peensust, enne kui see vajalikuks osutub.

Võib näha, kuidas juba elementaarloogika ilmsus või potentsiaalne ilmsus seab ületamatu tõkke meie püüdele omistada elementaarloogilise tõe keelelisele doktriinile mingitki eksperimentaalset tähendust. Kui üldse miski, siis just deduktiivselt lahendamatu mittenõustumine elementaarloogilise tõega *peaks* olema arvestatavaks tõendiks kõrvalekalletest tähenduse osas — kuid ainult seetõttu, et mittenõustumine loogilise truismiga on kõige äärmuslikumat sorti mittenõustumine üldse.

Nagu algajat algebras, nii ähvardab ka filosoofi pidevalt oht avastada, et parajasti käsilolev lahenduskäik taandub tulemusele “ $0 = 0$ ”. Selline oht ähvardab elementaarloogilise tõe keelelist teooriat. Näib ju nüüd, et see teooria ei implitseeri midagi enam, kui juba öeldud asjaoluga, et elementaarloogika on ilmne või lahutatav ilmseteks arutluskäikudeks.

Ka §I-s etteoodud kaalutlused, mis pidid demonstreerima keelelise doktriini loomulikkust, osutuvad meie praeguselt seisukohalt vaadatuna kehtetuks. Esiteks mainisime, et alternatiivloogikad on praktikas eristamatud pelgast muutusest loogiliste sõnade kasutuses. Teiseks näitasime, et võimatu on vahet teha ebaloogiliste ja halvasti tõlgitud kultuuride vahel. Kuid mõlemad eelmainitud asjaolud on adekvaatselt seletatavad juba loogiliste printsiipide ilmsuse abil, ilma et tuleks otsida abi loogilise tõe keeleliselt doktriinilt. Ei saa ju olla kindlamat tõendit muutusest sõnakasutuses kui varem ilmsena paistnu eitamine ega kindlamat tõendit tõlke kehvusest kui asjaolu, et see muudab siirad jaatused ilmseteks valedeks.

Veel oli §I-s juttu sellest, et tõeste lausete tõesus sõltub üldjuhul peale käsitletava valdkonna tunnusjoonte veel ka keelelistest tunnusjoontest; ja et loogilised tõesed sobituvad sellesse pilti kenasti kui piirjuhtumid, mille puhul sõltuvus teema tunnusjoontest on null. Vaadeldagem aga loogilist tõe “Kõik on endaga identne” ehk “ $(x) (x = x)$ ”. Muidugi võib öelda, et selle tõesus ei sõltu mitte teema, vaid keelelistest tunnustest (eeskätt märgi “=” kasutusest); teisalt võib aga sama hästi öelda, et see sõltub teema — kõi-

ge — ühest ilmsest tunnusjoonest: identsusest iseendaga. Meie praegused arutlused kipuvad näitama, et vahet ei ole.

Ebamääraselt psühholoogilist sõna "ilmne" olen ma kasutanud mittetehniliselt, omistamata sellele seletavat väärtust. Tahan lihtsalt mõista anda, et ka elementaarloogilise tõe keeleline doktriin isegi ei alusta seletuse andmist. Ma ei taha väita, et keeleline doktriin oleks väär ja mõni teine, reaalsuse ilmseid omadusi lõplikult ja seletamatult valgustav doktriin tõene, vaid lihtsalt, et kahel säärasel pseudodoktriinil ei ole tegelikult mingit vahet.

Jätkem nüüd elementaarloogika kõrvale ning vaadakem, kuidas käib keelelise doktriini käsi hulgateooriale rakendatuna. Nagu §II-s juba mainitud, võime "€" lugeda ainsaks hulgateooria märgiks, mis tuleks lisada elementaarloogika omadele. Seega kõlaks käesoleva alajaotuse alguses kursiivis esitatud keelelise doktriini versioon hulgateooriale rakendatuna järgmiselt: Mis tahes deduktiivselt lahendamatu lahkarvamus mõne hulgateooria tõe osas isikute vahel, kes elementaarloogika osas on kokkuleppele jõudnud, annab tunnistust hälbest märgi "€" kasutuses (või tähenduses).

See väide ei ole päris samasugune triviaalsus, nagu selleks osutus paralleeltees elementaarloogika kohta. Tõsi küll, eksperimentaalset tähendust tal oma praegusel kujul ei ole, lihtsalt eraldiseisva kriteeriumi eelmainitud puudumise tõttu kasutuse või tähenduse hindamiseks. Siiski näib ta alljärgneva arutluskäigu põhjal päris mõistlikuna.

Mis tahes vastuvõetav tõend sõnade kasutuse või tähenduse kohta peab kahtlemata peituma kas vaadeldavates asjaoludes, millel neid sõnu lausutakse (kui kõne all on konkreetse terminid, mis osutavad vaadeldavaile indiviididele), või neid sõnu sisaldavate lausete jaatamises ja eitamises. Märgi "€" suhtes on relevantne üksnes teine võimalus. Seega peab igasugune tõendusmaterjal hälvete kohta märgi "€" kasutuses või tähenduses peituma lahkarvumustes märki "€" sisaldavate lausete suhtes. Mõistagi ei taha ma sellega öelda, et lahkarvamus ükskõik millise märki "€" sisaldava lause üle annaks tunnistust hälbest "€" kasutuses või tähenduses. Esmalt peame eeldama, et uuritav rääkija on meiega ühel nõul muude kõnealustes lausetes sisalduvate sõnade tähenduse osas. Ja võib vabalt juhtuda, et isegi lausetest, mis sisaldavad üksnes "€" ning sõnu, mille tähenduse osas ta meiega nõustub,

jääb järele üksnes teatav valitud liik S , mis on nii fundamentaalsed, et ta ei saa neid vaidlustada, ilma et paljastaks hälvet märgi "ε" kasutuses või tähenduses. Üsna kindlalt võib aga eeldada, et S hõlmab ka mõningaid (kui mitte kõiki) lauseid, mis ei sisalda *midagi* peale "ε" ning elementaarloogiliste partiklite; sest just säärastest lausetest, kui nad on tõesed, koosneb (puhas ehk mitterakenduslik) hulgateooria. Kuid raske oleks kujutleda, kuidas suhtuda hulgateooria tõdedesse teisiti kui demokraatlikult. Ekspositioonis võime ju valida mõned neist tõdedest niinimetatud postulaatideks ja siis ülejäänud neist tuletada, aga see on subjektiivne, suva järgi varieeritav, esitusse kuuluv ja üldse mitte hulgateoreetiline vahetegemine. Märgile "ε" antud tähendust me ei muuda kahe lehekülje vahel, millest esimesel näitame, et mingi kindel tõde on elementaarloogika abil tuletatav teisest tõest, ja teisel demonstreerime otse vastupidist. Säärase demokraatliku suhtumise korral sunnib küllaldase aluse seadus meid lõpuks lugema S -i hõlmavaks *kõiki* lauseid, mis sisaldavad üksnes "ε" ning elementaarloogilisi partikleid. Siit järgneb, et igauks, kes on meiega ühel nõul elementaarloogika osas ning lahendamatul lahtarvamusel hulgateooria osas, hõlbib märgi "ε" kasutusest või tähendusest — ja see oligi teesiks.

Püüdes anda loogilise tõe keelelisele doktriinile sisu, oleme seni leidnud, et elementaarloogilise tõe kohta ei lausu see doktriin midagi lausumisväärset, hulgateooria tõe rakendatuna aitab aga kaasa märgile "ε" omistatava tähenduse muidu üpris uduse mõistmise arukale osaliselegi tihendamisele.

IV

Loogilise tõe keelelist doktriini väljendatakse mõnikord väitega, et seda sorti tõed on tõesed keelelise kokkuleppe põhjal. Kui nii, siis ei ole need kokkulepped üldjuhul kindlasti mitte eksplitsiitsed. Enne Carnapi aega olid üsna vähesed inimesed üldse näinud konventsiooni, millest võinuks võrsuda elementaarloogilisi tõdesid. Seda asjaolu ei saa ka lihtsalt meie eelkäijate lohakuse arvele kirjutada. Isegi ideaaljuhul on ju põhimõtteliselt võimatu tuletada kõige elementaarsematki osa loogikast ainuüksi ette kindlaks määratud konventsioonide eksplitsiitse rakendamise teel. Raskusi

valmistab siin Lewis Carrollilt tuntud "vigane regress" [*vicious regress*], mida olen pikemalt käsitlenud mujal (Quine 1936, lõpuosas). Lühidalt on küsimus selles, et kuna loogilisi tõdesid on lõpmata palju, tuleb need esitada pigem üldiste konventsioonidenä kui ühekaupa; ja seega on loogikat vaja juba hakatuseks, metateoorias, rakendamaks üldisi konventsioone üksikjuhtudele.

"Võttes keelelise konventsiooni mõistelt kavatsuse [*deliberateness*] ning eksplitsiitsuse omadused," kurtsin ma eelnimetatud töös edasi, "riskime röövida sellelt vähimagi seletava jõu ja taandada ta sisutuks nimesildiks." Näib, et nimetades elementaarloogikat tõseks konventsiooni alusel, lisaksime loogilise tõe keelelisele doktriinile, mis elementaarloogikale rakendatuna juba niigi on hakanud tunduma üpris tühja kujundina, kõigest veel ühe metafoori (vrd §III).

Hulgateooria puhul on asjad aga mõlemas suhtes teisiti. Hulgateooriale rakendatuna paistis keeleline doktriin vähem sisutu (vrd §III); veel enam, hulgateoorias tunduvad asjad paljus käivatki just kokkuleppe kohaselt selle sõna kõige tavalisemas tähenduses (vrd §II). Matemaatikafilosoofias võib konventsionalism juba kasvõi hulgateooria tõttu tõsiselt tähelepanu nõuda. Ajalooliselt andsid konventsionalismile matemaatikafilosoofias hoogu siiski pigem mitteeukleidilised geomeetriad ning abstraktsed algebrad — ilma et neil selleks erilist põhjust olnuks. Ülevaade sellest olukorrast võiks meie edasistele eesmärkidele kasuks tulla. Hulgateooriast räägime edasi §V-s.

Alguses oli Eukleidese geomeetria — kogum tõdesid vormi ning tühjuse kohta; ja need tõed ei rajanenud konventsioonil (välja arvatud selles mõttes, nagu konventsionalist võiks, raskustest mööda hiilides, nimetada konventsionaalseks kõike matemaatikasse puutuvat). Praktikas dedutseeriti need tõed niinimetatud postulaatidest (kaasa arvatud aksioomid; ma ei hakka neid eristama); ja kõigi eukleidilise geomeetria tõdede seast mõnede tõdede valimine postulaatide rolli toimus tõepoolset kokkuleppe teel. See ei ole aga *tõde* kokkuleppelisus. Tõed olid olemas; konventsioone kasutati üksnes nende jagamisel lähtealusteks (parajasti käsiloleva ekspositsiooni huvides) ja neist tuletatavateks järeldusteks.

Mitteeukleidilised geomeetriad said alguse kunstlikust kõrvalkaldumisest Eukleidese postulaatidest, ilma et (alguses) oleks

mõeldudki nende tõsisele tõlgendamisele. Säärased hälbimised olid kahekordselt kokkuleppelised: Eukleidese postulaadid kujutasid endast konventsionaalset valikut geomeetriatõdede seast, millest omakorda suvaliselt ehk kokkuleppeliselt tuletati kõrvalekalded. Ent ikka veel ei olnud kusagil kokkuleppelist tõde, sest tõde polnud üldse.

Mõne mitteeuclidilise geomeetria raames mängides võib mõnusasti teha näo, nagu oleksid kõik teoreemid interpreteeritud ja tõesed; kuid isegi säherdune konventsionaalne teesklus ei ole tõde konventsiooni põhjal. Sest tegelikult ei ole see üldse tõde: ja kokkuleppeliselt teeseldakse siin ainult seda, et teoreemid on tõesed mittekonventsiooni alusel.

Aja jooksul on mitteeuclidilistele geomeetriatele antud tõsised interpreteeringud. See tähendab, et on leitud võimalusi seni lahti seletamata terminite tõlgendamiseks viisil, mis lubab identifitseerida alguses kokkuleppeliselt valitud mittelausete kogumit mõningate ehedate tõdedega — mis eeldatavalt ei ole kokkuleppelised tõed. Interpreteeritud mitteeuclidilise geomeetria staatus ei erine põhimõtteliselt sugugi euclidilise geomeetria algsest staatusast, millest oli juttu eespool.

Pärast mitteeuclidiliste geomeetria sündi läksid interpreteerimata süsteemid suisa moodi. See mood aitas alust panna järjest formaalsemale matemaatikakäsitlusele ning sai omakorda sellest tuult tiibadesse. Meetodid pidid muutuma üha formaalsemaks, et kompenseerida intuitsiooni abitust interpreteerimata süsteemide puhul. Teisalt aga toimis interpreteerimatus küll kohmaka, kuid kasuliku vahendina (kuni hakati tunnustama Frege süntaktilist lähenemist) saavutamaks intuitsioonist rikkumatut formaalset rangust.

Kalduvus vaadelda mitteeuclidilisi geomeetriaid tõesena konventsiooni alusel laienes tõlgendamata süsteemidele üldiselt ning kandus siis üle kõigile matemaatilistele süsteemidele. Kujunes koguni välja tendents lugeda kõiki matemaatilisi süsteeme, kuivõrd need olid matemaatilised, mitteinterpreteerituks. See tendents on seletatav formaalsuse suurenemisega ja tõlgendamatu-se kui formaliseerimise heuristilise abivahendi ärakasutamise-ga. Lõpuks, püüdes niiviisi igasugustest tõlgendustest kuivakspigistatud matemaatikast siiski veel iva leida, otsiti abi ehmatavast

vassingust ning hakati matemaatikat samastama üksnes elementaarloogikaga, mis viib interpreteerimata postulaatidelt interpreteerimata teoreemidele (vt Quine 1936: §I). Ehmatavaks teeb loo see, et nii jäävad aritmeetika kui tõlgendatud arvuteooria, analüüs kui tõlgendatud funktsiooniteooria ning geomeetria kui tõlgendatud ruumiteooria sootuks matemaatikast välja.

Matemaatika olemuslik taandamine loogikale Frege, Whiteheadi ning Russelli poolt on muidugi hoopis teine asi. See ei ole mitte taandamine elementaarloogikale, vaid hulgateooriale; ja taandamise objektiks on tõeline, tõlgendatud matemaatika alates aritmeetikast.

V

Jätkem siis need segadused kõrvale ning tulgem tagasi hulgateooria juurde. Hulgateooriat uuritakse kui tõlgendatud matemaatikat, nii nagu seda on aritmeetika ning analüüs; just hulgateooriale on need matemaatikaharud taandatavad. Hulgateoorias arutletakse teatavate immateriaalsete entiteetide üle, olgu reaalselt eksisteerivate või ekslikult postuleeritute, nimelt hulkade ehk klasside üle. Ja püüdes langetada otsustusi neid objekte käsitlevate lausete tegeliku tõesuse või vääruse kohta tabame end langemas millessegi väga konventsioonitaolisse selle sõna tavalises, mitte-metafoorses tähenduses. Leiame end tegemas suvalisi valikuid ning esitamas neid, üritamata lisada mingit õigustust peale elegantsuse või mugavuse. Need postulaatideks nimetatud valikud ja nende (elementaarloogika abil saadud) loogilised tulemused on tõesed kuni järgmise valikuni.

Niisiis on meil tegemist juhtumiga, kus postuleerimist võib päris põhjendatult lugeda kokkuleppelise tõe konstitueerimiseks. Ent §IV-s nägime, kuidas matemaatikafilosoofiat võib laostada eeldus, et postulaadid alati seda rolli mängivad. Kuivõrd me soovime epistemologiseerida, mitte just matematiseerida, võiksime jagada postuleerimise alljärgnevalt. Tõlgendamata postulaadid, kuivõrd nad meile enam huvi ei paku, jätkem kõrvale; tõlgendatute seas aga võib eristada *legislatiivset* ja *diskursiivset* postuleerimist. Legislatiivne postuleerimine kehtestab tõde kokkuleppe alusel ja näib olevat kaasaegses hulgateoorias usutavalt näitlikus-

tatud. Diskursiivne postuleerimine aga teisalt esitab pelki valikuid [*selections*] eelnevalt olemas olnud tõdede kogumist, valides sealt mõned alusena teiste, olgu siis juba tuntud või tundmatute tõdede tuletamiseks. Diskursiivne postuleerimine ei fikseeri mitte tõde, vaid kõigest mõnd konkreetset tõdede järjestust, olgu pedagoogilistel eesmärkidel või vahest loogiliste suhete uurimiseks (pidades loogilise all silmas elementaarloogikat). Loomulikult on igasugune postuleerimine konventsionaalne; kuid üksnes legislatiivne postuleerimine viitab tegelikult *tõele* konventsiooni põhjal.

Kasvõi ainult ta selgepiirilisuse tõttu oleks hea tunnistada veel üht juhtumit, kus konventsioon võib mängu tulla: nimelt vana-de märgistuste hülgamisel uute kasuks, ilma et sellega kaasneks muutusi teoorias, nagu öeldakse. Uut märgistust sisaldavad tõed on konventsionaalne transkriptsioon lausetest, mis on tõesed sõltumata kõnesolevast konventsioonist. Nende tõesus oleneb osalt keelest, aga lõpuks kehtis see ka "Brutus tappis Caesari" puhul (vrd §I). Nad sünnivad mõne uue märgi kokkuleppelise kasutuselevõtu teel ning saavad tõeseks selle märgi kokkuleppelise defineerimise ning kõige selle tagajärjel, mis vastavad laused vana märgistuses tõeseks tegi.

Definitsioon selle sõna sobivalt kitsas tähenduses on konventsioon selle sõna sobivalt kitsas tähenduses. Ent fraasi "tõene definitsiooni alusel" tuleks suhtuda ettevaatlikult: rangeimas kasutuses viitab see mõne elementaarloogilise tõe transkriptsioonile definitsiooni abil. Kas säärane lause aga on tõene konventsiooni põhjal, sõltub juba sellest, kas loogilisi tõdesid endid peetakse tõeseks konventsiooni põhjal või mitte. Isegi tavaline võrdus ehk *definiens'*i ning *definiendum'*i bikonditsionaalseos on mõne eelneva loogilise tõe kujul " $x = x$ " või " $p \equiv p$ " definitsiooniline transkriptsioon.

Definitsioon sõna tavalises tähenduses ei ole nii kitsalt piiritletud ja meie praeguste eesmärkide tarbeks tuleb see, nagu postuleeriminegi, jagada legislatiivseks ning diskursiivseks. Legislatiivne definitsioon toob kasutusele märgistuse, mida varem pole tarvitatud või on tarvitatud üksnes lahkuminevalt ettepanud praktikast või muuhulgas lahkuminevalt, nii et segaduste lõpetamiseks läheb vaja kokkulepet. Diskursiivne definitsioon aga esitab lihtsalt

juba tuttavate ja kasutatavate märgistuste vahelisi eelnevalt eksisteerinud vahetatavus- või samaekstensioonilisussuhteid. Tihti on säärase tegevuse eesmärgiks näidata, kuidas mõnd keele valitud osa saab panna mõne suurema osa teenistusse. Teine sagedane kasutusala on keeleõpetus.

Ainult legislatiivne defineerimine, mitte aga diskursiivne defineerimine ega diskursiivne postuleerimine, annab konventsionaalse panuse lausete tõesusse. Legislatiivne postuleerimine aga võimaldab lõpuks saada kokkuleppelist tõde segamatult.

Järjest enam hakkab sõna "definiitsioon" tähendama formaalsetes süsteemides esinevaid definiitsioonivalemeid, millest annab märku mõni süsteemiväline märk nagu näiteks " $=_{df}$ ". Sääraseid definiitsioone on kõige targem käsitada kui kaht süsteemi, kaht märgistust omavahel suhestavaid, millest üht hinnatakse selle ökonoomse sõnavara, teist aga lühiduse või väljendusviisi tuttavlikkuse pärast (vt Quine 1951a: 26f). Sel moel tarvitavad definiitsioonid võivad olla oma algupäralt nii legislatiivsed kui ka diskursiivsed. Praktikas seda vahet ei näidata, ja targem ongi: sest see on vahe ainult konkreetsete defineerimisaktide vahel ega muuda definiitsiooni kui kestva vastastikuse tõlkimise kanali olemust.

Eristus diskursiivse ja legislatiivse vahel osutab seega nii postuleerimise kui defineerimise puhul aktile, mitte selle kestvale tulemusele. Seda sellepärast, et alternatiivi puududes me tõlgendame kokkuleppelise tõe mõistet üpris tähttäheliselt ja lihtsameelselt. Niimoodi käsitatuna on konventsionaalsus mööduv omadus, mis on küll oluline teaduse liikuva eesliinil, kuid kasutu rindejoone taga asuvate lausete klassifitseerimisel. See on sündmuste, mitte lausete tunnusjoon.

Kas ei võiks me aga siiski projitseerida derivatiivset tunnust lausetele endile ja seega öelda, et lause on tõene konventsiooni alusel igavesti, kui ta esmalt on tunnustatud tõeseks kokkuleppe teel? Ei; sest kui seda tõsiselt teha, siis satume kõige tänamatumat sorti ajalooliste oletuste küüsi. Legislatiivne postuleerimine annab tõdesid, mis integreeruvad tõdede korpusesse; nende päritolu kunstlikkus ei püsi lokaliseeritud kvaliteedina, vaid sulandub korpusse. Kui mõni hilisem tõlgendaja need omal ajal legislatiivselt postuleeritud tõed uuesti postulaatideks valib, ei tähenda see mi-

dagi: ta tegeleb üksnes diskursiivse postuleerimisega. Sama hästi võiks ta valida oma postulaadid korpuse muudest osadest — ja teebki nii, kui arvab seda teenivat oma esituse eesmärke.

VI

Ühel heal päeval võib hulgateooria, mis on praegu nii takerdunud legislatiivsesse postuleerimisse, jõuda teatud normideni — võib-olla koguni mõningase ilmsuseni — ja kaotada vähimagi jälje konventsioonidest oma ajaloos. Samamoodi võinuks kunagi olla aeg, mil kavatsuslikult konventsionaalse hälbena millestki varasemast sai alguse meie elementaarloogika, selle asemel et kujuneda peamiselt planeerimata vormi- ning rõhunihete teel ja juhuslike märgistuseuuenduste varal, nagu see tegelikult toimus.

Tänapäeval tõesti ongi teisitimõtlevaid loogikuid isegi elementaartasandil, kes panevad ette kõrvalekaldeid välistatud kolmanda seadusest. Nii võrd, kui need hälbed on mõeldud tõsiseks kasutamiseks ja mitte lihtsalt interpreteerimata süsteemidena, on nad sama selged näited legislatiivsest postuleerimisest kui hulgateooria omad. Sest siin nagu hulgateooriaski esitatakse jälle meelevaldne valik, mida ei püütagi õigustada (kujuteldavasti) teisiti kui mugavusega.

Toodud näide elementaarloogikast ei räägi vastu ühelegi meie tehtud järeldusele. §§I ja III järgi tuleks lahknemise välistatud kolmanda seadusest vaadelda kui tõendit “või” ja “ei” täiendatud kasutusest. (Seda arvamust toetasime §III-s, kuigi leidsime ta olevat kõlbmatu tõendiks loogilise tõe keelelise doktriini kasuks.) Hälbivale loogikule on sõnad “või” ja “ei” tundmatud, või õigemini tundmatuks muudetud; ja tema otsused neile ettepanud kontekstide tõeväärtuse kohta võivad seega olla just sama ehedalt kavatsusliku konventsiooni küsimus kui kreatiivse hulgateoreetiku otsused “ $\in$ ” kontekstide kohta.

Need kaks juhtumit on tõesti väga sarnased. Nii nagu lahknemine “või” ja “ei” klassikalisest loogikast annab tunnistust “või” ja “ei” revideeritud tarvitusest, võib ka lahkarvamusi hulgateoreetikute vahel, nagu §III-s pikemalt näidatud, põhjendatult lugeda “ $\in$ ” revideeritud kasutuse tulemuseks. Iga säärane revideeritud

tarvitus on selgelt kokkuleppe küsimus ja avaldatav legistatiivse postuleerimise teel.

Jäime jänni, püüdes anda sisu eeskätt elementaarloogilise tõe keelelisele doktriinile ehk doktriinile, mille kohaselt üldtuntud loogikatõed on tõesed konventsiooni alusel. Kokkuleppelise tõe mõistes eneses leidsime teatava iva, kuid ainult rakendatuna tõeks tunnistamise protsessile, nimelt legistatiivsele postuleerimisele, ja mitte legistatiivselt postuleeritud lause kestva ning olulise omadusena. Jooksvaid sündmusi vaadeldes täheldame legistatiivset postuleerimist hulgateoorias ja elementaarsemal tasandil ka seoses välistatud kolmanda seadusega.

Ja kas ei näe me sedasama pidevalt loodusteaduse enda teoreetilistes hüpoteesides? Igatahes oli see, mis hulgateooria puhul paistis lõhnavat konventsiooni järele (§V), "kavatsuslik valik, mis esitatakse, üritamata lisada mingit õigustust peale elegantsuse või sobivuse"; ja millisele loodusteaduse teoreetilisele hüpoteesile ei võiks omistada samasugust iseloomu? Sest kindlasti ei saa ühegi teoreetilise hüpoteesi õigustus hüpoteesi esitamise hetkel seisneda milleski enamas kui elegants või sobivus, mille hüpotees annab hõlmavale seaduste ja andmete hulgate. Kuidas siis peame piiritlema legistatiivse postuleerimise kategooriat, hõlmamata sellesse iga uut teadusliku hüpoteesi püstitamise akti?

Nüüd võib näida, et loodusteaduse tavaliste hüpoteeside jaoks päästab olukorra teatav kaudne, kuid lõpptulemuslik konfrontatsioon empiiriliste andmetega. Ent konfrontatsioon võib jääda väikeseks; ja vastupidi — säherdusele vähesele konfrontatsioonile kogemusliku maailmaga võivad pretendeerida ka puhas matemaatika ning elementaarloogika. Näilik erinevus johtub siin suuresti erialapiiride ülemäärasest rõhutamisest. Ei hõlma ju eneseküllane ja kogemuslikult kontrollitav teooria tegelikult mitte üksnes oma erinevaid nii-öelda loodusteaduslikke teoreetilisi hüpoteese, vaid ka osi loogikast ja matemaatikast, mida ta kasutab. Seepärast ei mõista ma, kuidas on võimalik tõmmata piiri konventsioonijärgset tõe andvate ja mitte andvate hüpoteeside vahele, kui me mitte ei liigita esimesse kategooriasse *kõiki* hüpoteese, välja arvatud vahest need, mida on elementaarloogika abil võimalik tuletada Carnapi niinimetatud protokoll-lausetest või nende varal kummutada. See versioon on aga ebameeldivalt suures sõltuvuses

protokoll-lausetega vaieldavast mõistest ning pealegi kaugelt liiga palju kattev, et kellelegi kõlvata.

Näib, et meie hädad aina kasvavad. Püüdsime mõista konventsiooni rolli aprioorses teadmises. Nüüd hakkab ähmastuma ja laiuli valguma juba aprioorse ning empiirilise vaheline eristus ise, vähemalt eristusena lausetega vahel. (Mõistagi võib see ikka veel kehtida eristusena kellegi poolt mõne lause aktsepteerimise asjaolude vahel, kuid mõlemad asjaolud võivad toimida kõikjal.)

VII

Millised ka oleksid meie raskused relevantsete eristuste tegemisel, tuleb mõnda, et loogika ning matemaatika näivad tõesti olevat ülejäänud teadusharudest kvalitatiivselt erinevad. Kahtlemata eiravad loogika ning matemaatika silmatorkava kõrkusega igasuguseid üleskutsesid vaatlusele ja eksperimendile. Et neil seega midagi välist vaadata ei ole, vaatlevad loogik ja matemaatik tähelepanelikult märgistust ja eksplitsiitseid märgistustoiminguid: väljendeid, terme, asendust, transpositsiooni, murdude taandamist ja kaotamist ning muud selletaolist. Loogikute ja matemaatikute selline süüvimine süntaksisse (nagu Carnap seda nimetab) on kestnud läbi aegade; ent meie päevil on see muutunud järjest otsivamaks ning eksplitsiitsemaks ja pannud aluse, nagu nägime, loogilise ning matemaatilise tõe keelelisele filosoofiale.

Teisalt on needsamad formaalsed arengud tänapäeva loogikas kummalisel kombel näidanud, kuidas lahutada matemaatika (välja arvatud elementaarloogika) igasugustest erilistest märgistuslikest kaalutlustest, mis ei oleks sama relevantset kaalusteaduse jaoks. Tahan sellega öelda, et matemaatikat võib käsitleda (niivõrd kui teda üldse käsitleda saab) aksiomatiseerimise teel, pealtnäha täpselt samuti, nagu iga hüpoteeside süsteemi teistes teadusharudes; ja elementaarloogika osaks jääb siis teoreemide tuletamine.

Esitades kõrvu L-reeglite ehk tähenduspostulaatidega oma P-reeglid, tunnistas Carnap eelnenust tulenevat sugulust matemaatika ning süstematiseeritud loodusteaduse vahel. Sellegipoolest ei vaadelnud ta P-reegleid kui vahendit analüütiliste, see tähendab

puhtalt keele varal tõeste lausete saamiseks. Selle vahetegemise õigustamine ongi olnud meie peamiseks mureks neil lehekülgedel — ja seni oleme leidnud vähe rõõmustavat.

Logical Syntax'is määratles Carnap seda probleemi kui liigierinuse leidmise küsimust P-reeglite (või nende abil määratletud tõdede) ja L-reeglite (või nende abil määratletud L-tõdede ehk analüütiliste lausete) vahel. Veel enam — ta pakkus välja ka leidliku lahenduse (Carnap 1934a: §50). Tegelikult iseloomustas ta loogilist (ja sealhulgas ka matemaatilist) sõnavara kui suurimat sõnavara, mille puhul (1) on olemas lauseid, mis koosnevad ainult sellest sõnavarast, ja (2) kõigi säärase lausete tõesuse või vääruse üle saab otsustada puhtsüntaktilise tingimuse varal — see tähendab tingimuse, mis kõneleb üksnes märkide ahelast*. Seejärel piiritles ta L-tõed, mis hõlmavad üksnes loogilist sõnavara olemuslikult.²

Selle kriteeriumi kohaselt jäid P-reeglite abil antud tõed eeldatavalt loogilise tõe kategooriast välja, sest kuigi neid täpsustavad reeglid on formaalselt sõnastatud, on asjaomast sõnavara võimalik kombineerida ka teisiti, saamaks lauseid, mille tõeväärtused ei ole määratud ühegi reeglistiku järgi, mis on ette formaalselt sõnastatav.

Siinkohal võib vastu vaielda (ennetades Carnapi järgmist pääseteed, mida kohe seletan), et (1)-l ning (2)-l rajanev kriteerium ei teeni oma eesmärki. Kaalugem alustuseks kõigi lausete üldkogumit, mida väljendatakse puhtalt sõnavara raames, mida Carnap (või kes iganes) võiks pidada loogiliseks (või matemaatiliseks). Kooskõlas (2)-ga eeldagem, et selle üldkogumi jaotus tõesteks ja vääradeks on sooritatav puhtsüntaktiliselt. Kindlasti ei saaks ühe loogikavälise üldtermini lisamine — näiteks “raskem kui” — olukorda kuidagi muuta. Tõed, mida saab väljendada termini “raskem kui” ja loogilise sõnavara abil, oleksid lihtsalt kõige üldisemat laadi tõed, nagu “ $(\exists x)(\exists y)(x \text{ on raskem kui } y)$ ”, $(x) \sim (x$

---

*Ingl k *concatenation*. Märkide (tähtede) kõrvutikirjutamise protseduur loogikas, annab väljendi (sõna) asemel tulemuseks selle struktuurikirjelduse. *Toim.*

²Vrd §I. Teatavate, hetkel mugavuse huvides kõrvale jäetud reservatsioonide osas vt ka §IX “olemuslikust predikatsioonist”.

on raskem kui x)", ja " $(x)(y)(z)(x$ on raskem kui $y.y$ on raskem kui $z. \supset .x$ on raskem kui $z)$ ". Kui esialgses üldkogumis oli võimalik lahutada tõdesid väärustest süntaktiliste vahendite abil, siis peaks see olema võimalik ka selles lisavaldkonnas. Säärasel juhul vastab aga "raskem kui" väidetel (1) ning (2) rajaneva kriiteeriumi kohaselt loogilisele sõnavarale esitatavaile nõudmistele. Ja raske on mõista, miks ei peaks see kehtima ka loodusteaduse kõigi ülejäänud üldtermide kohta.

Päasetee, mille kaudu Carnap üritas sellest raskusest üle saada, seisnes Cartesiuse koordinaatide kasutuselevõtus (Carnap 1934a: §§3, 15). Selle protseduuri puhul seostatakse iga ajalisruumiline partikulaar c reaalarvude nelikute klassiga K — nimelt sääraسته nelikute klassiga, mis on c komponent-punktsündmuste [*component point events*] koordinaadid. Edasi kirjutagem $K[t]$, tähistamaks kolmikute, mis t lisamisel kuuluvad klassi K , klassi; niisiis moodustavad klassi $K[t]$ sääraسته reaalarvude kolmikud, mis on seotud objekti c hetkeseisundiga ajal t . Selleks, et nüüd näiteks öelda, et ajal t on c_1 raskem kui c_2 , ütleme " $H(K_1[t], K_2[t])$ ", mida võiks tõlkida järgmiselt: " $K_1[t]$ -ga seotud hetkeline objekt on raskem kui $K_2[t]$ -ga seotud hetkeline objekt". $K_1[t]$ ja $K_2[t]$ on aga igal üksikjuhtumil puhtmatemaatilised objektid: nimelt reaalarvude kolmikute klassid. Vaadeldgem niisiis kõiki kujul " $H(K_1[t], K_2[t])$ " esitatavaid tõeseid ning vääri lauseid, kus $K_1[t]$ ja $K_2[t]$ on asendatud reaalarvude kolmikute klasside puhtalt loogilis-matemaatiliste tähistustega. Pole vähimatki põhjust eeldada, et kõiki *selle* valdkonna tõdesid saaks täpselt eristada puhtsüntaktiliste vahenditega. Järelikult rikub " H " sissetoomine reeglit (2) ning seetõttu ei vasta " H " loogilisele sõnavarale esitatavaile nõudmistele. Jäädes kindlaks koordinaatide meetodile ning rekonstrueerides nõnda kõik loodusteaduse väited siin " H " abil illustreeritud viisil, kummutab Carnap eelmises lõigus mainitud vastuväited.

Kokkuvõtteks võib väga jämedates joontes öelda, et see teooria iseloomustab loogikat (ja matemaatikat) kui teaduse suurimat osa, mille raames *saab* süntaktiliste vahenditega reprodutseerida tõeseväära dihhotoomiat. See versioon võib paista märksa kõhetum kui väide, et loogika ja matemaatika on kuidagi tõesed keelelise konventsiooni alusel, on aga igal juhul arusaadavam ja tõeseks

osutudes vahest ka huvitavam ning tähtsam. Et aga selle tõesuses, huvitavuses ning tähtsuses selgust saada, peame siiski võtma lähema vaatluse alla termini "süntaks".

Kasutatuna ridades: "Terminid 'lause' ja 'otsene järeldus' on loogilise süntaksi kaks primitiivterminit" (Carnap 1935b: 47), on termin "süntaks" muidugi igasuguse teesi suhtes irrelevantne. Relevantne tähendus on pigem see, milles ta viitab märkide ning nende järjestuse kohta käivale diskursusele. Aga siingi tuleb veel eristada hõlmavusastmeid: *Logical Syntax* näitlikustab kaht erinevat astet olenevalt sellest, kas objektkeeleks on Carnapi ülkiitsalt piiritletud Keel I või võimsam Keel II. Esimesel juhul on Carnapi loogilise tõe määratlus kitsalt süntaktiline, järgides loogiliste süsteemide üldtuntu formaliseeringuid aksiomide ja tuletusreeglite kaudu. Ent Gödeli tõestus, et elementaarse arvuteooria täielikus-tamine [*completeness*] on võimatu, näitab, et ükski säärane lähenemine ei saa olla adekvaatne ei matemaatika puhul üldiselt, ega spetsiaalselt hulgateooria ega ka Keele II puhul. Keele II puhul kulges seetõttu Carnapi loogilise tõe formuleering pigem Tarski tõedefiniitsiooni tehnika radu.³ Endiselt oli tulemuseks loogiliste tõdede puhtsüntaktiline spetsifitseerimine, kuid üksnes ses termini "süntaktiline" liberaalsemas tähenduses: seda väljendati sõnavaraga, mis koosnes (lõpptulemusena) (a) märkide nimedest ja (b) väljendite kõrvutikirjutamist väljendavast operaatorist, ning (c) abivahendite kaudu kogu loogilisest (ja matemaatilisest) sõnavarast endast.

Sel moel tõlgendatuna muutub aga väide, et loogilis-matemaatiline tõde on süntaktiliselt määratletav, ebahuvitavaks. Ütleb see ju, et loogilis-matemaatiline tõde on määratletav märgistuses, mis koosneb üksnes (a)-st, (b)-st ning kogu loogilis-matemaatilisest sõnavarast enesest. Aga see väide kehtiks sama edukalt ka juhul, kui "loogilis-matemaatilisest" laiendataks (väite *mõlemas* osas), nii

³Carnap 1934a, eriti §§34a-i, 60a-d, 71a-d. Saksakeelne väljaanne neid lõike ei sisaldanud, kuid ainult ruumipuuduse tõttu; vrd ingliskeelse väljaande lk xi. Vahepeal olid nad ilmunud artiklitena: Carnap 1934b ja 1935a. Sel ajal oli Carnap saanud ainult osaliselt tunda õppida Tarski ideid (vrd Carnap 1935a, joonealune 3), mis täies ulatuses jõudsid slaavikeelsest maailmast kaugemale alles 1935 Tarski "Wahrheitsbegriff"-i (Tarski 1935) ilmuks.

et see hõlmaks ka füüsilikat, majandusteadust ja üldse mida tahes siin päikese all: Tarski tõedefineerimise meetod toimiks ikka sama tõhusalt. Ühtegi loogika või matemaatika erilist omadust ei ole siin esile toodud.

Rangelt võttes on see positsioon veelgi nõrgem. Matemaatika, millele (c) apelleerib, peab Tarski järgi kujutama endast teatud mõttes veelgi hõlmavamat matemaatilist teooriat kui see, mille jaoks tõde defineeritakse. Just Carnapi kasvav mure selle end narriks tegeva olukorra pärast sai oluliseks põhjuseks, miks ta *Logical Syntax*'i järgsetel aastatel kandis põhirõhu süntaksilt üle semantikale.

VIII

Isegi kui loogiline tõde oleks süntaktiliselt spetsifitseeritav, ei tõestaks see veel, et ta põhineb keelel. Kahtlemata võib mis tahes *lõplikku* tõdede klassi (kui tuua äärmuslik näide) reprodutseerida hulka kuulumise tingimuse abil nii kitsalt süntaktiliselt, kui teile vähegi meeldib; ometi ei saa me kindlasti mitte öelda iga lõpliku tõdede klassi kohta, et selle liikmed on tõesed puhtalt keele kaudu. Nõnda jäi õnnetu tähtede seisu all sündinud doktriin loogilise tõe süntaktilisest spetsifitseeritavusest alati erinevaks loogilise tõe keelelisest doktriinist, kui käsitada viimast õpetusena, et loogilise tõe aluspõhjaks on keel. Igal juhul tuli süntaktilise spetsifitseeritavuse doktriin, millest meil oli rõõm võrdlemisi selge ettekujutus saada, õnnetuseks üle parda heita. Loogilise tõe keeleline doktriin aga seilab täispurjes edasi.

Nüüd peab Carnap loogilise tõe mõistet semantiliseks. Mõis- tagi ei tähenda see veel iseenesest, et loogiline tõde rajaneks keelele; pandagu tähele, et ka üldine tõemõiste on semantiline, kuigi tõde üldiselt ei rajane puhtalt keelele. Kuid just loogilise tõe semantilise atribuudi aluseks on Carnapi järgi keel: konventsioon, korraldus [*fiat*], tähendus. Toetus, mida ta selle doktriini kaitseks esile toob (lisaks §§I–VI vaadeldud asjaoludele), tundub johtuvat analoogiast tehiskeelte esitamisel toimuvaga; järgnevalt püüan näidata, miks ma sellist analoogiat ekslikuks pean.

Kõige hõlpsam viis seda arvamust skemaatiliselt visandada on vaadelda loogilisse tõesse otseselt mitte puutuvat juhtumit, kus arutluskäigu ühe etapina võidakse tüüpiliselt luua tehiskeel. See oleks ühe loogilise positivist — nimetagem teda Ixmänniks — kujuteldav juhtum, kes kaitseb teadlasi metafüüsiku nõudmiste eest. Metafüüsik väidab, et teadus eeldab metafüüsiliste printsiipide olemasolu või tõstatab metafüüsilisi küsimusi ja et teadlased peaksid seetõttu asja vastu huvi ilmutama. Vastuseks kirjeldab Ixmänn üksikasjalikult, kuidas inimesed (näiteks Marsil) võiksid rääkida keelt, mis on kogu meie teaduse jaoks adekvaatne, ent erinevalt meie keelest ei suuda väljendada väidetavaid metafüüsilisi probleeme. (Aplodeerin tema vastusele ja arvan, et siin sisaldub ka Carnapi enda metafüüsikavastaste käsitluste kõige kaalukam komponent; aga nüüd kipun kõrvale kalduma.) Ent kuidas spetsifitseerib meie hüpoteetiline Ixmänn seda kahekordselt hüpoteetilist keelt? Jutustades meile, vähemalt oma arutluskäigu jaoks vajalikus ulatuses, mida need marslased kujutletavalt lausuvad ja mis tähenduse me peaksime neile lausetele omistama. Siin näeme Carnapi tuntud keelereeglite — formatsioonireeglite ning transformatsioonireeglite (ehk tähenduspostulaatide) — dualismi. Kuid need reeglid kuuluvad üksnes Ixmänni narratiivse aparadi ja mitte tema kujutatava situatsiooni juurde. Ta ei esita oma hüpoteetilisi marslasi endid kuidagi eksplitsiitselt sõna võtmas formatsiooni- ja transformatsioonireeglite teemal. Ka ei näita ta mingit olemuslikku erinevust tema osaliste spetsifikatsioonide (transformatsioonireeglite) kaudu ilmsiks tulevate ja kõigi teiste tõdede vahel, mida tema mõistujutu marslased oletatavalt samuti tunnevad, ent mida ta ei võtnud vaevaks oma skeemis visandada.

Eksijärelduse oht varitseb siin asjaolus, et Ixmänni reeglid on tõepoolest suvalised korraldused, nagu seda on kogu ta marslik mõistujutt. Eksijäreldus ise seisneb tasandite segiajamises, reeglite konventsionaalse iseloomu projitseerimises juttu ja seega Ixmänni mõistujutu valesti tõlgendamises, nagu omistaks ta oma hüpoteetilistele marslastele tegelemist tõelegislatsiooniga.

Põhimõtteliselt sama lugu on ka mittehüpoteetiliste tehiskeeltega. Vastse leutisena vajab säärane keel seletamist; seletusi antakse aga printsiipide järgi, mida kahtlemata võiks nimetada

formatsiooni- ja transformatsioonireegliteks. Need reeglid keh-
tivad suvalise "nii sündigu" alusel ja artifeksi sõna on seadus.
Kuid niisugustest reeglitest me võime õigustatult oodata ainult
üht: et nad võimaldaksid meil leida iga tema lause kohta ühe
samasuguse tõeväärtusega lause tuttavast tavalisest keelest. Ei
ole mingit (minu jaoks) mõistetavat lisaotsust, mis lubaks meil
temalt nõuda analüütilise ja sünteetilise, loogika ja faktide pii-
ritlemist tema tõdedes. Me võime ju vabalt otsustada laiendada
oma mõisteid "analüütiline" või "loogiliselt tõene" nii, et need
hõlmaksid ka tema keele lauseid, millele ta oma seletustes on
leidnud üsna otsesed ingliskeelsed vasted, mida me nende mõis-
tetega iseloomustame; aga see on juba meie otsus ja käib meie
sõnade "analüütiline" või "loogiliselt tõene" kohta.

IX

§II-s tuli meil luua endale ligikaudne ettekujutus sellest, mis eel-
datavalt mahub loogilise tõe mõiste alla, enne kui saime asuda
loogilise tõe keelise doktriini vaatlemisele. Seda me tegimegi,
võttes appi üldise tõemõiste⁴ ja ühe konkreetse keele loogilise sõ-
navara osalise üleslugemise. §VII lubas loota loogilise sõnavara
vähem provintslikku ja juhuslikku iseloomustust, kuid ei täitnud
talle pandud lootusi. Siiski pole olukord veel talumatu. Kaasaja
loogika on meile hästi õpetanud, kuidas koostada tehnilist märke-
gistust, mis tuleks imepäraselt toime "või", "ei", "ja", "kõik",
"ainult" ja igasuguste muude partiklite tööga, mida me võiksime
loogiliste kilda arvata; ja selle märgistuse märkide ning konstrukt-
sioonide või nende teoreetiliselt adekvaatse alamhulga loendamise
on hetkega teostatav (vrd §II). Niivõrd, kui meid rahuldab
mõte, et kogu teadus sobitub sellesse stereotüüpsesse loogilisse
raamistikku — ja seda pole sugugi raske kujutleda —, on meie
arusaam loogilisest sõnavarast täpne. Ja sama kehtib derivatiiv-
selt ka meie arusaama kohta loogilisest tõest. Kuid ainult ulatuse
asjus. Loogilise tõe *aluspõhja* kohta meil epistemoloogilisi lisan-
deid [*corollary*] pole (vrd §II).

⁴Selle üldmõiste kaitse, mis seisab vihases vastuolus analüütilisuse
mõistega, võib leida minu raamatust Quine 1953: 137f.

Isegi see poolenisti talutav olukord kehtib loogilise tõe kohta ainult suhteliselt kitsas tähenduses, mille alla ei kuulu "olemusliku predikatsiooni" [*essential predication*] tõed (Aristoteles), nagu näiteks "Ükski vanapoiss ei ole abielus". Mina kaldun reserveerima mõistet "loogiliselt tõene" selle kitsama valdkonna jaoks ning kasutama hõlmavama valdkonna kohta, mis hõlmab ka olemuslikult preditseeritud tõesid, sõna "analüütiline". Carnap on vastupidiselt kasutanud mõlemat terminit laiemas tähenduses. Ent analüütilise klassi kahe alajaotuse probleemid erinevad niivõrd, et seni on selles essees olnud otstarbekam kõnelda põhiliselt loogilisest tõest selle sõna kitsamas tähenduses.

Olemusliku predikatsiooni tõed on laused, mida saab muuta loogilisteks tõdedeks teatavate lihtsate predikaatide (näiteks "vanapoiss") väljavahetamise teel komplekssete sünonüümidega (näiteks "mees, kes ei ole abielus"). See formuleering ei ole sugugi ebaadekvaatne sääraste edasiste näidete puhul, nagu "Kui A on osa B -st ja B on osa C -st, siis A on osa C -st"; selle näite puhul tuleks väljendi "on osa . . . st" asemel kasutada sünonüümi "ei kattu millegagi peale selle, mis kattub".⁵ Asjassepuutuv sünonüümiämõiste on lihtsalt *analüütiline* samaekstensionaalsus (ükskõik kui tsirkulaarne see siis definitsioonina ka oleks).

Võib näida, et analüütilisuse arvamine loogilise tõe üheks liigiks tähendab möönda loogilise tõe keelelist doktriini; eks viita ju termin "analüütiline" otseselt tõesusele keele alusel. Kuid seda viidet võib korrigeerida analoogia põhjal sellega, mis meil §V-s oli öelda tõe kohta definitsiooni alusel. "Analüütiline" tähendab tõene sünonüümia ning loogika alusel, niisiis kahtlemata keele ja loogika alusel ja lihtsalt tõene keele alusel *juhul, kui* loogilise tõe keeleline doktriin peab paika. Hulgateooriat (ja seega ka matemaatikat) võib nende märkuste jooksul lugeda loogika alla kuuluvaks või ka mitte kuuluvaks, sõltuvalt igäihe seisukoha muudest üksikasjadest.

Põhjus, miks meil keelelist doktriini nii raske oli rahuldavalt mõista, peitub väljendi "tõene keele alusel" hämarapärasuses. Ka "sünonüümne" paikneb selles keskses hämarusealas; sest enam-vähem parim, mis me sünonüümsete predikaatide kohta võime

---

⁵Goodmani järgi.

õelda, on, et nad on kuidagimoodi "samaekstensionaalsed keele tõttu". Mõistagi jääb hämarusehõlma ka "analüütiline".

Teatud pealtnäha lüümeid sünonüümiajuhtumeid nagu "vana-poiss" ja "mees, kes ei ole abielus" on hõlbus identifitseerida ning hoomata nendega seostuvate lausete triviaalsust, nagu "Ükski vana-poiss ei ole abielus". On mõeldav, et kui niisugust äratundmismehhanismi hakatakse paremini mõistma, võib sellest saada alus sünonüümia ning analüütilisuse defineerimiseks keelelise käitumise kaudu. Teisalt võib säärane lähenemine muuta mõttekaks ainult millegi sellise nagu sünonüümia ning analüütilisuse astmed. Ma ei näe mingit põhjust eeldada, et täieulatuslikku analüütilisust, mida Carnap ja teised nii tõsiselt taga nõuavad, peaks saama liigilähedaseltki sobitada säherdusele alusele. Igal juhul puuduvad meil praegusel ajal selle kohta, mida tähendab olla analüütiline lause, vähimadki usaldatavad üldarusaamad, olgu siis tahumatud ja praktilised või kergelt teoreetilised. Meil on üksnes otsitud näited ja nõue, et nende hulka peavad kuuluma elementaarloogilised tõesed, olgu koos või ilma ülejäänud matemaatikata. Millal iganes on esile kerkinud midagi üldise kriteeriumi taolist, on sellele minu teada alati järgnenud drastiline nurjumine: näiteks kiputi lugema analüütiliseks kõiki lauseid või üldse mitte ühtegi; või tekkis tsirkulaarsus, nagu seda kirjeldasime kolm lõiku tagasi; või satuti sõltuvusse termineist nagu "täendus", "võimalik", "kujuteldav" ja muud säärased, mis on vähemalt samavõrra (ja samamoodi) salapärased nagu see, mida üritasime defineerida. Neid probleeme olen pikemalt käsitlenud mujal (Quine 1951a) — nagu on teinud ka White.

Loogiline tõde (minu tähenduses, mis ei hõlma olemusliku predikatsiooni tõesed) on, nagu nägime, piisavalt hästi defineeritav (fikseeritud loogilise märgistuse suhtes). *Elementaarloogika* tõele võib isegi anda kitsalt süntaktilise formuleeringu, nagu Carnap seda kunagi ette nägi loogika ja matemaatika jaoks tervikuna (vrd §VII); sest elementaarloogika deduktiivne süsteem, nagu teada, on täielik. Kuid kui me püüaksime täiendada loogiliste tõeade hulka ülejäänud, niinimetatud analüütiliste tõeade, mis on tõesed olemusliku predikatsiooni tõttu, siis ei suuda me enam isegi ütelda, millest me jutt käib. Siis satub küsimärgi alla juba

vahetegemine ise ja mitte enam ainult sellesse puutuv epistemo-loogiline küsimus.

Kuidas oleks aga analüütiliste tõdede ulatusliku klassi piiritlemisega mõne standardkeele kaasabil, nagu me seda tegime loogiliste tõdede puhul? Ei, siin on asi hoopis teisiti. Kui on olemas loogiline sõnavara, siis on meil vahend loogilise tõe kui liigi selgeks eristamiseks tõe kui *genus*'e raames. Ent analüütilisus kui vahepealne *genus* ei ole paralleelne, sest see ei koosne tõdedest, mis sisaldaksid parajasti teatud kindlat sõnavara olemuslikult (selles mõttes, nagu nägime §II-s). Analüütilisuse väljaerdamiseks vajaksime pigem mingit arvepidamist sünonüümiate üle terve universaalse ehk igaotstarbelise keele ulatuses. Kummatigi ei ole meil vaagimisele võtta ühtegi süstematiseeritud universaalkeelt; Carnapi sellesuunalised ettepanekud on mõistagi jäänud üksnes illustratiivseteks, fragmentaarse mahuga näidisteks. Ja kui olekski mõni võtta, puudub ikkagi selgus, milliste standardite abil tuleks selle raames lahendada sünonüümia- ning analüütilisuseprobleeme.

X

Praegu on Carnap seisukohal (vt eriti Carnap 1952), et keel on täiesti rangelt spetsifitseeritud alles siis, kui niinimetatud tähenduspostulaatide varal on paika pandud, milliseid lauseid tuleb pidada analüütilisteks. Proponendilt eeldatakse vahetegemist oma tähenduspostulaatidena arvesse tulevate ja seeläbi analüütilisust tekitavate väidete ja teiste vahel, mis seda ei ole. Vahetegemine toimub eeldatavasti sildi "tähenduspostulaat" omistamise teel.

Ent selle sildi tähendus on mulle märksa vähem selge kui neli põhjust, miks ta võib selgena näida. Milline neist põhjustest (kui üldse mõni) mõjutas Carnapit, seda ei oska ma öelda; kuid ma ei kahtle, et kõik neli on mõjutanud tema lugejaid. Üheks sääraseks põhjuseks on konventsiooni rolli väär hindamine tehiskeelte puhul; pandagu näiteks tähele §VIII-s kirjeldatud omistamata eksijäreldust. Teine on postulaatide konventsionaalsuse väär hindamine: võimetus mõista, et postulaadid, olles küll alati postulaadid korralduse põhjal, ei ole *sellepärast veel* tõesed korralduse põhjal (vrd §§IV-V). Kolmandaks nimetaksin postulaatide

ja definitsioonide erilise loomuse ülehindamist nende silmatorkava ning erilise rolli tõttu olukordades, mis ei ole meie praeguste taotluste suhtes relevantes: postulaadid interpreteerimata süsteemides (vrd §IV) ja definitsioonid kahekordsetes märgisüsteemides (vrd §V). Neljandaks tuleb legislatiivse postuleerimise ja legislatiivse definitsiooni enda väär hindamine kahes suhtes: võimetus mõista, et nende legislatiivsed omadused on väga tildiselt omased teaduslikele hüpoteesidele üldse (vrd §VI), ning võimetus mõista, et see omadus iseloomustab pigem mööduvat sündmust kui selle abil kehtestatud tõde ennast (vrd §V lõpp).

Oletame, et mõni teadlane võtab teatava aine või jõu kohta kasutusele uue termini. Ta toob selle sisse kas legislatiivse definitsiooni või legislatiivse postuleerimise akti teel. Tööd jätkates kujundab ta välja hüpoteese nimetatud aine või jõu edasiste omaduste kohta. Oletagem nüüd, et mõni seesugune hilisem, hästikinnitatud hüpotees identifitseerib selle aine või jõu säärasega, mida nimetatakse kompleksse terminiga, mis hõlmab uurija teadusliku sõnavara teisi osi. Me kõik teame, et järgnevat arengutes hakkab see uus identsus figureerima võrdväärseks kõrvuti identsusega, mis tulenes esialgselt legislatiivse definitsiooni aktist, või võrdväärseks seadusega, mis tulenes esialgselt legislatiivse postulatsiooni aktist. Edasise töö käigus toimuvad ülevaatomised võivad ühevõrra puudutada kõiki eelnenud jaatusi. Minu veendumus on, et sel viisil toimides ei ähmasta teadlased sugugi tähenduslikke erisusi. Legislatiivsed aktid leiavad aset ikka ja jälle; nendest sündivate tõdede endi jaotamine analüütilisteks ja sünteetilisteks, tähenduspostulaatidega määratud ja looduse poolt peale sunnitud tõdedeks ei ole teisalt aga isegi metodoloogilise ideaalina omandanud talutavalt selget tähendust.

Carnapi usu sellesse dihhotoomiasse üks oluline tagajärg ilmneb tema suhtumises filosoofilistesse probleemidesse selle kohta, mis on olemas (vt Quine 1951b). Üksnes eeldades erinevust analüütiliste ja sünteetiliste tõdede vahel suudab ta väita, et universaalide küsimus ei ole mitte teooria, vaid keelelise otsuse asi. Minule isiklikult ei avalda keele määratu panus teadusesse ja inimese kogu maailmavaatesse mitte vähem muljet kui igale teisele; eriti varmalt möönan ma, et hüpotees selle kohta, mis on olemas, näiteks kas on olemas universaalid, on põhimiselt sama suvaline

ning pragmaatiline nagu uue hulgateooria liigi või koguni uue raamatupidamissüsteemi kasutuselevõtt. Carnap omakorda möönab, et säherdused kui tahes konventsionaalsed otsused "on sellegipoolest enamasti mõjutatud teoreetilistest teadmistest" (Carnap 1950: §2). Märksa sügavamat muljet kui Carnapile avaldab mulle aga see, kui hästi kogu see hoiak sobib ka loodusteaduse enda teoreetiliste hüpoteeside puhul ning kui vähe alust on siin vahetegemiseks.

Meie isade tarkus on lausetest kootud kangas. Meie käes see kasvab ja muutub, tänu meie endi rohkem või vähem suvalistele ja tahtlikele ülevaatamistele ning lisandustele, mis on otsesemalt või kaudsemalt tingitud meie meeorganite jätkuvast stimuleerimisest. See on kahvatuhall kangas, kus faktide must seguneb konventsioonide valgega. Kuid ma pole leidnud veenvaid põhjendusi järeldamiseks, et sellesse on kootud päris musti või päris valgeid lõngu.

Kirjandus

- Bar-Hillel, Yehoshua 1950. Bolzano's Definition of Analytic Propositions. — *Methodos*. Vol. 2, pp. 32–55 (samuti: *Theoria*. Vol. 16, pp. 91–117)
- Bridgman, Percy W. 1934. A Physicist's Second Reaction to Mengenlehre. — *Scripta Mathematica*. Vol. 2, pp. 101–117, 224–234
- Carnap, Rudolf 1934a. *Logische Syntax der Sprache*. Wien (Transl. with additions: *The Logical Syntax of Language*. New York: Harcourt, Brace; London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1937)
- Carnap, Rudolf 1934b. Die Antinomien und die Vollständigkeit der Mathematik. — *Monatshefte für Mathematik und Physik*. Bd. 41, S. 263–284
- Carnap, Rudolf 1935a. Ein Gültigkeitskriterium für die Sätze der klassischen Mathematik. — *Monatshefte für Mathematik und Physik*. Bd. 42, S. 163–190
- Carnap, Rudolf 1935b. *Philosophy and Logical Syntax*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner
- Carnap, Rudolf 1950. Empiricism, Semantics, and Ontology. — *Revue internationale de philosophie*. Vol. 11, pp. 20–40 [Eesti keeles käesolevas *Akadeemias*]
- Carnap, Rudolf 1952. Meaning Postulates. — *Philosophical Studies*. Vol. 3, pp. 65–73

- Frege, Gottlob 1884. *Die Grundlagen der Arithmetik*. Breslau: Wilhelm Koebner (Repr. with English translation as *The Foundations of Arithmetic*. Oxford: Blackwell, 1950)
- Quine, Willard Van Orman 1936. Truth by Convention. — W. V. O. Quine. *The Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, 1976 (1st ed. 1966), pp. 77–106
- Quine, Willard Van Orman 1951a. Two Dogmas of Empiricism. — W. V. O. Quine. *From a Logical Point of View*. 2nd edition. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1961 (1st ed. 1953), pp. 20–46
- Quine, Willard Van Orman 1951b. On Carnap's Views On Ontology. — W. V. O. Quine. *The Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, 1976 (1st ed. 1966), pp. 203–211
- Quine, Willard Van Orman 1953. *From a Logical Point of View*. 2nd edition. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1961
- Tarski, Alfred 1935. Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen. — *Studia Philosophica* 1, S. 261–405 (Transl. in A. Tarski. *Logic, Semantics, Metamathematics*. Oxford: Clarendon Press, 1956, pp. 152–278)

WILLARD VAN ORMAN QUINE (sünd. 25. juunil 1908) on USA filosoof ja loogik, Harvardi ülikooli emeritprofessor. Analüütilise filosoofiatraditsiooni tähtsamaid esindajaid.

Teosed: *A System of Logistic* (1934); *Mathematical Logic* (1940; 2. väljaanne 1951); *Elementary Logic* (1941; 2. väljaanne 1966); *O Sentido da Nova Logica* (1944); *Methods of Logic* (1950; 4. väljaanne 1982); *From a Logical Point of View* (1953; 2. väljaanne 1961); *Word and Object* (1960); *Set Theory and Its Logic* (1963; 2. väljaanne 1969); *The Ways of Paradox and Other Essays* (1966; 2. väljaanne 1976); *Selected Logic Papers* (1966; 2. väljaanne 1995); *Ontological Relativity and Other Essays* (1969); *The Web of Belief* (1970, koos J. S. Ullianiga; 2. väljaanne 1978); *Philosophy of Logic* (1970; 2. väljaanne 1986); *The Roots of Reference* (1974); *Theories and Things* (1981); *The Time of My Life: An Autobiography* (1985); *Quiddities: An Intermittently Philosophical Dictionary* (1987); *La Scienze e i Dati di Senso* (1987); *Pursuit of Truth* (1990; 2. väljaanne 1992) ja *From Stimulus to Science* (1995). Akadeemias on varem ilmunud "Tõe otsingu" tõlge (1995, nr 4–7, lk 861–893, 1093–1117, 1315–1341, 1545–1556).

Carnap ja loogiline tõde

Quine'i filosoofia kohta on kirjutatud mitu monograafiat ja artiklirakumikku. Tähtsamad neist: *Words and Objections* (ed. by D. Davidson & J. Hintikka, 1969); R. Gibson, *The Philosophy of W. V. Quine* (1982); *The Philosophy of W. V. Quine* (ed. by L. Hahn & P. A. Schilpp, 1986; 2. väljaanne 1998); C. Hookway, *Quine* (1988) ja *Perspectives On Quine* (ed. by R. Barrett & R. Gibson, 1990). Ainus eestikeelne käsitlus Quine'i filosoofia kohta: J. Kivistik, "Järelsõna". — *Akadeemia*, 1995, nr 7, lk 1557–1564.

LEMBIT LEPP. Kollane ballaad. (1998)

INIMESE JA LOODUSE SUHE

Ahto Oja

Võime eristada kolme maailmanägemise viisi, mis määravad inimese suhtumise loodusesse, elusolenditesse ja teistesse inimestesse: tehnikakeskne, inimkeskne ning loodus- ehk elu- ehk keskkonnakeskne. Kõigil neil suhtumisviisidel on ajalooline taust meie kristlikus pärandis. Tehnikakeskse seisukoha aluseks on Vanal Testamendil põhinev maailmaloomislugu, kus tõuseb esile inimese valitsemine ja võim looduse üle — valitseva võimu eetika. Inimkeskse loodussuhte aluseks on Vana Testamendi nn jahveistide allikatel põhinev loomislugu, kus inimene on looduse kaitsja ja harija — peremehest kohavalitseja ning põlluharija eetika. Looduskesksel eetikal ei ole otse aluseks seada ühtki Piiblit põhinevat lähtekohta, sellena võiks siiski tõlgendada Jumala tehtud liitu Noa ja kõikide elavate olendite vahel (vt 1 Mo 9: 9–17).

Mõned uurijad kasutavad omaenda termineid inim- ja looduskesksuse mõistete asemel. Näiteks Arne Næss esitab jaotuse *pinnaliseks ökoloogiaks* ja *süvaökoloogiaks*. Pinnalisele ökoloogiale on omane hoolimatus nii inimeste kui kõige muu elava suhtes. Süvaökoloogias mõtiskletakse elu eesmärgi üle ja enda mina esile tõstmise asemel liigutakse kogu maailmaga arvestamise suunas.

Murray Bookchin jagab keskkonnakaitse *environmentalists* (inglise keeles *environment* 'keskkond'), mis vastab inimkesksusele ehk Næss'i pinnalisele ökoloogiale, ning *ökoloogiaks*,

---

Käesolev kirjutis põhineb Leena Vilkkä raamatu *Ympäristöetiikka* (Keskkonnaeetika) kahel peatükil: "Ihmisen suhde luontoon" (Inimese suhe loodusesse) ja "Mitä ympäristöetiikka on" (Mis on keskkonnaeetika), mida on lühendatud ja täiendatud. *Ympäristöetiikka* on välja antud 1993. aastal Helsingis, kirjastuses Yliopistopaino. Autor tänab Leena Vilkkat loa eest oma raamatut refereerida.

mis vastab siis looduskesksusele ehk Næss'i süvaökoloogiale. Bookchin kirjutab, et "environmentalism põhineb põhiliselt olemasolevate institutsioonide, sotsiaalsete suhete, tehnoloogia ja väärtustega mängimisel, mitte nende sisulisel muutmisel. [---] Tegelikult on environmentalism üksnes keskkonnakaitse tehnoloogia" (Bookchin 1988: 77).

Kas mitte seesama suhtumine ei valitse ka Eesti tööstusrikkuses, muudes keskkonnasektorivälistes ringkondades ning ajakirjanduses, kus keskkonnakaitset käsitatakse eelkõige kui küsimust saaste vähendamiseks mitmesuguste tehniliste ja administratiivsete vahenditega? Samas ei julgeks seda kitsast lähenemist üle kanda keskkonnaametnikele ja -asjatundjatele. Selle tõestuseks olgu kasvõi fakt, et Eesti keskkonnanstrateegia prioriteetide vaagimisel oli ülekaalukalt esikohal inimeste keskkonnakaitse harimine, teadlikkuse tõstmine, igakülgne ja sektoreid läbiv koolitus, info kättesaadavus ja mõistetavus keskkonnaprobleemide põhjuste mõistmiseks ja lahenduste leidmiseks.

TEHNIKAKESKNE LOODUSSUHE JA SELLE KRISTLIK TAUST

Tehnikakeskse loodussuhte puhul nähakse loodust pelgalt tooraine ammutamise kohana, ainult vahendina inimese eesmärkide saavutamiseks. Selline suhtumine teeb võimatuks looduse puutumatuks jätmise või ürglooduse kaitse. Loodus on ressurss, mida kasutatakse ja majandatakse.

Läänemaises inimkeskses loodussuhtes on valitsevaks olnud võimu küsimus, mille ajalooliseks allikaks peetakse Piibli maailma loomisloogu ja vanakreeka filosoofide looduse üle valitsevat suhtumist. Piiblikatel põhinevas maailma loomisloos antakse inimesele ülesandeks olla viljakas ja täita maa ja alistada see, valitsedes kalu meres, linde taevast ja kõike elavat maa peal. Ainult inimene loodi Jumala näo järgi ja eristati nii kogu muust loodusest. Teisest küljest eraldasid kreeka filosoofid inimese loodusest talle omase mõistuse alusel. Aristoteelse filosoofias on kõigil elavil olendeil oma eesmärk, mida nad ellu viivad, aga inimene on ülim eesmärk, millele muud (eesmärgid) alistatakse.

Võimutraditsiooni aluseks on olnud arusaam, et kõik olemasolev on loodud inimese jaoks ja et inimese suhe loodusega ei sisalda midagi eetilist. Inimese võimu looduse üle põhjendatakse Moosese raamatutes: “Ja Jumal ütles: “Tehkem inimesed oma näo järgi, meie sarnaseks, et nad valitseksid kalade üle meres, lindude üle taeva all, loomade üle ja kogu maa üle ja kõigi roomajate üle, kes maa peal roomavad!” [---] Ja Jumal õnnistas neid, ja Jumal ütles neile: “Olge viljakad ja teid saagu palju, täitke maa ja alistage see enestele; ja valitsege kalade üle meres, lindude üle taeva all ja kõigi loomade üle, kes maa peal liiguvad! [---] Teid peavad kartma ja pelgama kõik maa loomad ja kõik taeva linnud, kõik, kes maa peal liiguvad, ja kõik mere kalad; need on teie kätte antud. Kõik, mis liigub ja elab, olgu teile roaks; kõik selle annan ma teile nagu halja rohugi. [---] Sa ei tohi enesele teha kuju ega mingisugust pilti sellest, mis on ülal taevas, ega sellest, mis on all maa peal, ega sellest, mis on maa all vees! [---] igat looma, kellel on sõrad, täielikult lõhestatud sõrad, ja kes mäletseb mälu, võite süüa. [---] Kõik need vees, kellel ei ole uimi ja soomuseid, olgu teile jälgid.”” (1 Mo 1: 26, 28; 9: 2–3; 2 Mo 20: 4; 3 Mo 11: 3, 12.)

Ajalooproffessor Lynn White tõdeb, et tänapäevane läänemaade teadus ja tehnika on mõjutatud ristiusust, mida ta peab inimkeskseimaks kõikide usundite hulgas. Õhtumaise teaduse ja tehnika levides üle maailma on sellega kaasas käinud ka sellesama loodussuhte levimine, kuigi seda teaduse ja tehnika religioosset tausta ei tunnista kergelt. Ökoloogilise kriisi juured on seega sügavamal kui 17. sajandi teadusrevolutsioonis või 19. sajandi tööstusrevolutsioonis.

White ei usu, et teaduse ja tehnika areng oleks piisav vahend ökoloogiliste probleemide lahendamiseks: “Nii tänapäeva teadus kui tehnika on sedavõrd “õigest kristlikust õpetusest” mõjutatud ja läbi imbunud, et suhtumine loodusesse on üleolev ja nendelt ökoloogilise kriisi lahendamist oodata pole lihtsalt mõtet.” Suurem osa inimesi ise ei tunnista oma loodussuhte religioosset algupära, samas meie ühiskonnas lihtsalt ei ole ka muid uusi põhiväärtusi, mis võiksid asendada kristlikke väärtusi (White 1971). Sellest jhtubki totaalne võõrdumine, mis arenenud tsivilisatsiooni vaevab.

Et White peab probleemide põhjusi religioosseks, peaksid tema meelest ka olukorra muutmiseks vajalikud abinõud olema religioosset laadi. White'i mõte liigub selles suunas, et peaksime päris algusest pihta hakkama ning oma eesmärgid ja oma loodussuhte uuesti läbi mõtlema ja tunnetama.

LOODUS VAHENDINA

Tehnikakeskne suhtumine valitseb loodusvarade kasutamist, kuid peale selle tihti ka seda, mida kutsutakse keskkonnakaitseks. Soovides vähendada õhu, vee ja mulla saastamist, võime muidugi lahendada olukorra, arendades selliseid protsessi-, puhastus- ja korduvkasutustehnoloogiad, mis vähendavad saastehulka. Keskkonnaprobleemide käsitlemine eelkõige saastumisprobleemina tähendab inimese tehnikakeskse loodussuhte aktsepteerimist. Probleem lahendatakse, kasutades endistviisi loodust inimese eesmärkide saavutamiseks. Kasutame oma tarbeks loodusvarasid ja teadmisi tema keemilistest ning füüsikalistest omadustest ja ehitusest, et arendada vastavat tehnoloogiat tootmisprotsessiga kaasneva saastumise vähendamiseks.

LOODUSE PUUTUMATUKS JÄTMISE MÕTTEVIIS

Ürglooduse pooldajad on seadnud kahtluse alla suhtumise, kus loodus on üksnes tooraineallikas ja vahend inimese käes. Nad on kaitsnud looduse puutumatumust, looduse jätmist selliseks, nagu ta on ilma inimese vahelesegamiseta. Toetust oma ideedele on otsitud Martin Heideggerilt, kelle kesksed käsitlused on "asja nii jätmise, nagu ta on" (*die Gelassenheit zu den Dingen*) ja "saladusele avatus" (*das Offenheit für das Geheimnis*). Heideggeri järgi on tehnika meel (*der Sinn*) meie eest peidus, aga meie võim tehnika meele ja tahte vastu on meie oskus avaneda saladusele ehk anda loodusele võimalus ennast ise paljastada inimesele (Heidegger 1979: 24).

Süvaökoloogiat on Heidegger mõjutanud kolme mõistega: *olemine, ohtlik mõtlemine ja elamine*. Heideggeri järgi on Lääne filosoofia sillutanud teed tehnikakesksele, loodust valitsevale mõt-

lemisviisile. Olemine on mõtestatud kitsalt kas kristlikus tähenduses või siis ilmalikuks muutumise, lääneliku filosoofia loodud tehnikakeskses tähenduses. Ohtlik on läänelik analüütiline mõtlemine, Heideggeri järgi peaks mõtlemine olema eelkõige loov mõtisklemine. Tõeline elu seondub elamisega looduses. Heideggeri "elamine" ei tähenda lihtsalt kuskil piirkonnas elamist, vaid see on hoolitsus kõikide elanike heaolu eest ja püsiva kodukoha loomine. Analüütilise mõtlemise asemel õhutab Heidegger lootma intuitsioonile ja ammutab ise filosoofilist sisu Sokratese-eelsest ajast, loodusfilosoofiast ja otse loodusest (Deval, Sessions 1985: 98–99).

Tehnoloogias pole Heideggeri meelet võtmeküsimuseks mitte see, millised on tehnilised masinad, vaid kõige näimine inimesele objektiivsena, mõõdetavana, arvutatavana ja ühekordse kasutatavusega toorainena, millel on väärtust vaid niikaua, kuni inimene saab selle abil oma võimu demonstreerida.

Seetõttu pole tehnoloogia suurim oht mitte tehnilised masinad ja nende füüsiline mõju, vaid tehnoloogia immateriaalsed, vaimsed mõjutused inimeste mõtlemisele (Zimmermann 1985). Neid tehnoloogia vaimseid mõjutusi (dimensioone) kutsume siin tehnikakesksuseks.

Tehnika muudab maailma ja inimest ennast. Just tehnika on ühenduslülilik inimese ja looduse vahel. Mõjutus toimib mõlemas suunas. Mitte ainult tehnika ei reguleeri inimese loodussuhet, vaid inimese loodussuhe ja selle areng mõjutab ka tehnika arengut (Mamedov 1983).

Tehnika — inimese avardunud võime kasutada tööriistu, arendada mitmesugust tehnoloogiat, mediavahendeid kommunikatsioonis — on muutnud peale looduse ka inimese suhtumist loodusesse ja enesesse.

Inimese suhet tehnikaga on võrreldud looga Narkissosel, kes armus oma peegelpilti vees, sobitas selle enda identiteedi laienduseks ja muutus niimoodi suletud süsteemiks. Täpselt samamoodi on tehnika meie oskuste laiendus, mille me nüüd liidame enda identiteediga. Tehnikat peetakse eesmärgiks omaette, selmet suhtuda temasse kui vahendisse muude eesmärkide saavutamiseks.

Inimese suhe tehnikaga on moodustanud suletud, sümbiootilise süsteemi, kus kumbki toidab teineteist: inimene arendab tehnikat ja siis kohandab end selle arendatud masina või süsteemiga. Probleem ei ole mitte tehnika ise, vaid suhtumine tehnikasse: mõte, et kõik, mida on võimalik ellu viia, ka tuleb tingimata ellu viia (Shallis 1988).

Samas suunas mõtleb Tampere arst Seppo Raiski, kes on asetanud kahtluse alla eri "laboratooriumide" keskse rolli teadusliku info sünteesijana. Sõna "laboratoorium" kasutab Raiski teoreetilise, laiatähendusliku terminina: mõeldes teaduses aktsepteeritud meetodeid, mida ei vaidlustata ega seata kahtluse alla.

Teadus- ja rakendusuuringud püüavad anda vastuseid tegeliku elu konkreetsetest olukordadest sündinud probleemidele. Tähelepanuväärne on seejuures, et teadus ei püüa probleemile lahendust leida praktilise eluga seotud keskkonnas, vaid vajalik info sünteesitakse hermeetilistes laboratooriumides ja tulemused viiakse tagasi praktilisse ellu. Aga probleem selles ongi, et praktiline elu on vahepeal juba muutunud ega ole kunagi samasugune nagu laboratooriumitingimused. Et need teadusliku uurimise tulemused oleksid kasutuskõlblikud, tuleb praktilist elu muuta vastavalt nendele tingimustele, milles teaduslik info "laboratooriumis" saadi (Raiski 1990: 22).

Teaduslikku uurimist silmas pidades võib Heideggeri idee kõrval looduse iseendaks jätmisest rääkida Raiski mõttest kõrvaldada "laboratooriumid", saavutamaks looduse enda avanemist sellisena, nagu ta on, ilma mingite etteasetatud tingimusteta. Laboratoorium võtab oma uuringuteks ühe osa loodusest ja välistab kõik muu. Nii saadud tulemus annab meile meetodid valitseda loodust laboratooriumitingimustes, aga see ei anna meile tõest pilti, milline loodus tegelikult on. Tampere filosoof Juha Varto piltlikustab Heideggeri keskset mõtet: tõde võib olla vaid see, mida loodus meile ise näitab ja teada annab, ilma et me oma tehnikaga (ja laboratooriumidega) teda selleks sunniksime (Varto 1991).

Jyväskylä ülikooli filosoofiaprofessor Reijo Wilenius toob esile olukorra loodusteaduses, kus valitseb tehnilise tulemuse teada-
saamise vajadus: tehnika (tehniline huvi) on omal moel alistanud enda jaoks loodusteaduse, kust on üha enam hävinud algupärane,

hermeneutiline, loodust jälgiv, mõista püüdev ja imetlev teaduslik suhtumine (Wilenius 1978: 74).

Soome akadeemik ja filosoof Georg Henrik von Wright juhib tähelepanu sellele, et antiikajal esinenud looduse austamine ja looduse nägemine ideaalina on täiesti erinev sellest ökoloogilisest teadmisest, mida tänapäeva liikumised üksteise järel kuulutavad. Ta arvab, et vaevalt ühelgi antiikaja kirjanikul või mõtlejal tuli pähe, et loodust peaks kaitsma inimese tegevuse eest. Ta näeb tänapäeva teadust tegemas läbi arengut, kus ettekujutus inimese ja looduse suhtest on muutumas. Selle tulemusena võib sündida uus teaduslik ratsionaalsus, mida von Wright kirjeldab nii: "See ei ole enam selline suhe, kus inimene domineerib teaduse ja tehnika abil looduse üle, vaid pigem on küsimus kooselust selles elukeskkonnas, kuhu ta kuulub." Samas suhtub ta uue maailmavaate sündimise võimalikkusesse üsna pessimistlikult, kuna "Baconi kartesiaanliku" ratsionaalsuse vaimus tegutseval teadusel on palju kergem rahuldada tööstuse tootmisprotsessi nõudmisi kui viia läbi sellist uurimist, mis baseeruks holistilisel metodoloogial ja mille aluseks oleks inimese ja looduse koostoimimise suhe" (Wright 1987: 25, 109, 117).

INIMKESKNE LOODUSSUHE

Inimkeskse mõtlemise juurde kuulub arusaam, et looduse ja loomade kohtlemist reguleerivad ainult inimeste omavahelised suhted. Loomi ja loodust ei kohelda hästi või halvasti mitte nende enda, vaid inimese pärast. Looduse hävitamisega või loomade halva kohtlemisega seotud eetilised küsimused ohustavad kas teiste inimeste omandit või puudutavad julmuse arenemist inimeste vahel (Passmore 1980: 210).

Loomi ja loodust ei peeta subjektiks, kelle suhtes inimesel oleks moraalseid kohustusi. Sellest hoolimata asetab inimkeskne positsioon kitsad piirid loodussuhtele: loomi ei tohi piinata ja loodust saastata ega kahjustada. Aluseks on inimese suhtumine teise inimesse: loomade julm kohtlemine soosib toorust, keskkonna kahjustamine vähendab inimese võimalust nautida turvalist ja puhkevõimalustega keskkonda.

Inimkeskse suhtumise aluseks on religioosse taustaga kaitse-traditsioon, kus inimest nähakse kohavalitsejana, peremehena või kosmoselaeva Maa kaptenina. Sellele mõtlemisviisile leidub paralleel Piiblist — inimene pandi maad harima ja kaitsma: “Ja Jehoova Jumal võttis inimese ja pani ta Eedeni aeda harima ja hoidma.” (1 Mo 2: 15.)

PEREMEHE-EETIKA

Austraaliast pärit filosoof John Passmore näeb meie kristlikus taustas valitsevale suhtumisele lisaks ka looduse kaitsmise ja koostöö algeid: inimene vastutab lisaks teistele inimestele ka looduse eest (Passmore 1980: 39–40).

Looduse eest hoolitsemist inimeste vajaduste rahuldamiseks iseloomustab põllumaale puhkuse andmise seadus Teises Moosese raamatus: “Kuus aastat külva oma maad ja kogu selle saaki, aga seitsmendal jäta see koristamata ja harimata, et su rahva vaesed saaksid sealt süüa; ja mis neist järele jääb, seda söögu metselajad. Samuti talita ka oma viinamäe ja õlipuudega. Kuus päeva tee oma tööd, aga seitsmendal päeval puhka, et su härg ja eesel kosuksid, ja su ümmardaja poeg ning võõras saaksid hingata.” (2 Mo 23: 10–12.)

Puhkeaasta ja -päeva piibellik tähendus sisaldab hoolitsust looduse viljakuse ja kogu looduse eest.

Inimkeskse loodussuhte traditsiooni kuuluvaks peab Passmore ka geomeetriliselt planeeritud parke. Inimest nähti looduse hoidjana — peremehena, kes püüdleb selle poole, et parandada toorest, tahumatut ja ebatäiuslikku loodust Jumala ülistamiseks. Professor Robin Attfield Walesi Cardiffi ülikoolist juhib tähelepanu asjaolule, et maailma loomise loos antakse taimed inimestele ja loomadele söögiks, samuti on nii inimese kui kalade ja lindude ülesanne olla viljakas ja täita maa, meri ja taevas: ““Ja kõigile loomadele maa peal ja kõikidele lindudele taeva all ja kõigile roomajaile maa peal, kelles on elav hing, annan ma kõiksugu haljast rohtu toiduks!” Ja nõnda sündis.” (1 Mo 1: 30.) “Ja Jumal õnnistas neid ja ütles: “Olge viljakad ja teid saagu palju, täitke mere vesi, ja lindusid saagu palju maa peale!”” (1 Mo 1: 22.) “Kas sina ajad

lõukoerale saaki ja täidad noorte lõukoerte himu, [...] Kes valmistab kaarnale roa, kui ta pojad karjuvad Jumala poole, toiduta ümber hulkudes?” (Ii 38: 39, 41.)

Attfield tõlgendab neid Piibli osi nii, nagu oleks Jumala silmis kõigil maailma loodutel (absoluutne) väärtus omaette. Ta rõhutab, et looduse nägemine ainult vahendina inimese jaoks viiks meid tagasi pigem vanade kreeklaste kui kristlaste suhtumise juurde (Attfield 1983: 24–26). Usuteaduse ja füüsika professor Ian G. Barbour Carletoni ülikoolist peab Piibli loodussuhet pigem Jumala- kui inimkeskseks. Kohustus kaitsta loodust põhineb sellel, et maa kuulub ennekõike Jumalale ja Jumal on inimese pannud looduse hoidjaks, peremeheks. Selles tõlgenduses on kogu loodusel väärtus Jumala jaoks, aga loodus pole vahend inimese käes (Barbour 1980: 25).

Harimist ja kaitsmist rõhutava peremehe-eeetika kõrvale on tõstetud nn kosmoselaevaökonomika ja -eeetika. Nimetused tulenevad võrdlusest “Kosmoselaev Maa”, mis rõhutab maakera loodusvarude piiratust ja inimese sõltuvust nendest (O’Riordan 1983: 101). See võrdluspilt on kristlikust kohavalitseja- ja peremehe-eeetikast kujundlikum versioon inimese vastutusest ja hoolitsusest looduse eest.

NÕRK JA TUGEV INIMKESKSUS

Inim- ja looduskeskse eetika üks oluline erinevus on käsitlus looduse väärtusest. Inimkeskses käsitluses seonduvad kõik väärtused ühel või teisel moel inimesega. Põhiküsimus on selles, kas loodusel võib olla iseseisvat, inimesest sõltumatut väärtust.

Georgia Tehnoloogiainstituudi filosoofiaprofessor Bryan Norton eristab tugevat ja nõrka inimkeskset suhtumist. Tugevas inimkeskses suhtumises on loodusel ainult esemeline väärtus: loodus rahuldab mingit inimese vajadusväärtust (*demand value*). Nõrgas inimkeskses suhtumises on loodusel kaasmõjuline väärtus: loodusest saadud kogemused ning esteetilised, kultuurilised ja teaduslikud väärtused muudavad inimest paremaks ja süvendavad tema tegevust ja väärtusmaailma.

Kaasmõju edendab iseenesest tänuväärt eesmärgi elluviimist: antud juhul inimese õilistumist. Esemelisest väärtusest erineb kaasmõjuline väärtus selle poolest, et esimene on asendatav, teine mitte. Isegi kui loodusel ei ole oma absoluutset väärtust, on tal kaasmõjuline väärtus (Norton 1987: 10–11, 210).

Tugevat inimkesksust esindavad valitsemise ja võimu traditsioon ning tehnikakeskne mõtlemine. Nõrka inimkesksust esindab vähemusse jäänud harimise ja kaitsmise eetika. Norton pooldab nõrka inimkesksust. Ta oletab, et teatud väärtustamised ja teatud tavad seada asju tähtsuse järjekorda on paremad kui teised. Saadud kogemused muudavad inimese väärtushinnanguid ja asjade tähtsusjärjekorda. Nortoni arvates tekitavad looduskaitse ja loodusest saadud kogemused paremaid väärtustamisi ja rikkalikuma elu kui loodust hävitav tegevus. See väärtus võiks olla piisav alus kogu looduskaitsele ning poleks vaja oletada, et loodusel on inimesest sõltumatuid väärtusi. Nortoni looduse pooldamine põhineb tegelikult inimkesksusel — inimene ei tarvitsegi võtta arvesse mingeid muid kui oma inimlike vajadustega seotud soove ja väärtusi.

RATSIONAALNE INIMKESKSUS

Et inimene peab kasutama piiratud loodusvarasid arukalt, ei või ta loodust täiesti oma suva järgi kasutada. Kui loodust kasutatakse ebamõistlikult — selle tulemused on nähtavad looduse saastumisenähtetena —, siis väheneb inimese heaolu ja elukvaliteet (Blackstone 1980). Sellist seisukohta kutsutakse *ratsionaalseks* inimkesksuseks.

Stirlingi ülikooli filosoof Andrew Brennan kutsub kitsaks inimkesksuseks hoolitsust ja huvi ainult teiste inimeste vastu (Brennan 1988). Laiema käsitlemise kohaselt on meie heaolule tähtsad paljud asjad: ei ole raske väärtustada puhast vett ja õhku, tervislikku toitu ja meeldivat elukeskkonda. Heaks näiteks eetika laienemisest peab Brennan küsimust loomade heaolust. Võime austada peale inimese ka teiste olendite heaolu, huve ja vajadusi.

Brennan juhib tähelepanu veel ka asjaolule, et kuigi oleme võimelised asetama end loodusesse kitsalt inimkesksena, on paljud

asjad ilmselgelt tehtud valesti või ebapädevalt. Näiteks selle raha eest, mida kasutatakse sõjarelvastusele kahe ja poole päevaga, on võimalik korraldada troopiliste vihmametsade kaitset viie aasta jooksul (Brennan 1988: 29–30, 209).

LOODUSKESKSUS

Looduskeskne suhtumine tähendab looduse ja selle kõikide olen-dite heaolu arvestamist. Looduskesksust on võimalik jagada looma- (zoo-), elu- (bio-) või ökosüsteemikeskseks (füsiotsent-riliseks) suhtumiseks.

Loomakeskne suhtumine rõhutab inimese ja loomade sarna-seid jooni, millest tähtsamaid on võime tunda valu ja kannatusi. Kogemustel on eriline tähendus, sest kogemusteta pole tähendusi.

Elukeskse suhtumise aluseks on Albert Schweitseri eetilise printsiipi "aukartus elu ees": elu iseenesest on kõrgeim väärtus, kõigil elusolendeil on absoluutne iseenda väärtus.

Ökosüsteemikeskne suhtumine tõstab esile looduse ilu, ehe-duse ja mitmekesisuse. Meie hoolitsus arvestab iga ökosüsteemi osa omadusi: loomade võimet tunda valu, taimede elusrakkude toimimist ja ökosüsteemide loomuliku elurütmi. Vt tabel 1.

KOOSTÖÖ EETIKA KRISTLIKUS TRADITSIOONIS

Kristlikus traditsioonis ei ole kuigi palju tähelepanu pööratud kirjakohtade Piiblis, kus Jumal sõlmib liidu Noaga: "Mina, vaa-ta, teen lepingu teiega ja teie järglastega pärast teid, ja iga elava hingega, kes teie juures on: lindudega, lojustega ja kõigi metsela-jatega, kes teie juures on, kõigiga, kes laevast välja tulid, kõigi maa loomadega. Ma teen teiega lepingu, et enam ei hävitata kõike liha uputuse veega ja veeputus ei tule enam maad rikkuma!" Ja Jumal ütles: "Lepingu tähis, mille ma teen enese ja teie ja iga teie juures oleva elava hinge vahel igavesteks põlvedeks, on see: ma panen pilvedesse oma vikerkaare ja see on lepingu tähiseks minu ja maa vahel!" (1 Mo 9: 9–13.)

Tihti ei seostata kõige loodu vahelist liitu mitte ristiusuga, vaid sellist kokkukuuluvust loodusega peetakse iseloomulikuks

	Loomakesksus	Elukesksus	Ökosüsteemi-kesksus
Eetiliselt arvestatakse loomad		elusolendid loomad ja taimed	ökosüsteemid, elus ja eluta loodus
Absoluutne väärtus	teadlikkus kogemused meelehea	elu iseenesest, elavate olendite soov elada ja saavutada heaolu	looduse ilu, ehedus ja mitmekesisus
Tegevus	loomakaitse, loomade õiguste kaitse	elukaitse, loomade ja taimede õiguste kaitse	ökosüsteemide kaitse, jõgede ja mägede õiguste kaitse
Pooldajaid	Tom Reagan Peter Singer Fransiscus Assisist Hannele Luukkainen	Robin Attfield Paul W. Taylor Albert Schweitzer Pentti Linkola	J. Baird Callicott Lawrence Johnson Aldo Leopold Pekka Nuorteva

T a b e l 1. Looduskesksuse liigid.

idamaistele usunditele ja loodusrahvastele. Zen-budistlikus traditsioonis on loodus alus mõtiskluseks ja saab pigem aupakliku kui valitseva suhtumise osaliseks. Ameerika põlisrahvaste usundeis rõhutatakse inimese kokkukuuluvust loodusega ja teineteise vastastikust mõjutamist jõgede, mägede, kuu ja päikese kaudu, eluslooma tapmisega kaasnes tihti rituaalselt esitatud andekspalumine tapetava looma hingelt (Barbour 1980). Tegelikult olekski tähtsam meelde tuletada vanu, loodust austavaid tavasid kui otsida tervenisti uuelaadset eetilist loodussuhet (Attfield 1983). Eestil on selleks eeldused olemas, maakultuuri ja rahvapärimust on uuritud ja talletatud. Iseküsimus on selle akadeemilise teadmise ja vanade püsiväärtuste jõudmine tavateadvusse.

ELUSOLENDITE VÕRDSUS

Raamatus *Loomarevolutsioon* (1989) küsib Richard Ryder, kas inimese võime teisi liike valitseda annab talle õiguse kohelda neid ükskõik kuidas. Ryder imestab, kuidas omandatud võim õigustab näiteks teise hävitamist. Kas inimese hävitamine oleks õigustatud, kui seda teeks mingi maaväline üliandekas olend? (Ryder 1989:

10.) Inimese võim lemmiklooma üle ei võta temalt eetilist vastutust. Eetiline vastutus ei kao ka siis, kui inimene looma ei armasta. Eetiline suhe ei põhine võimul nagu ka mitte institutsioonidel ega subjektiivsetel meeldivustel (Taylor 1986: 55–56).

Biotsentrist Paul W. Taylorig üks kesksemaid põhimõtteid on, et inimese hüved on samaväärsed taimede ja loomade hüvedega ja mitte karvavõrdki eelistatamad. Olemasolu seisukohalt pole vahet inimeste ja muude olendite tegelikkuse vahel.

Läänemaailma mõtlemises on “mina” kujutatud tihti meelehead tagaajava, üksiku ja eraldatud egona. Süvaökoloogias on mina vaimses ja bioloogilises ühenduses maailmaga. Mina on ülesleitav, kui taanduda kitsast, võimul ja konkurentsil põhinevast ego-käsitusest. Meie kultuurkonnas peetakse esimeseks märgiks vaimsest küpsusest olukorda, kus inimene identifitseerib end perega, lähedaste ja teiste inimestega. Süvaökoloogias minnakse sammu võrra kaugemale ja samastatakse lisaks inimestele kogu muu maailmaga. Mina nähakse osana tervikust — *self in Self*, kus *Self* ehk Mina tähendab orgaanilist tervikut, kogu maailma. Arusaamas “keegi ei pääse enne, kui kõik on pääsenud” mõistetakse “kõige” tähenduses kõiki inimesi, vaalu, karusid, vihmametsa-ökosüsteeme, mäestikke, jõgesid, väikesi mullamikroobe jt (Devall, Sessions 1985: 66–67).

Arne Næss juhib tähelepanu seigale, et läänemaailma kultuuri-kontekstis peetakse tihti seesugust laia enese identifitseerimist ja sellega seonduvat teistega arvestamist ekslikult eneseohverduseks. Kuna oma huvide saavutamist peetakse kõige tähtsamaks, arvatakse, et teistega arvestav isik ei teosta ennast. Næss tõdeb, et süvaökoloogias kaotab selline jagamine isekuseks ja mitteisekuseks mõtte. Me ei tunneta, et oleksime end ohverdanud või loobunud endast juhul, kui arvestame nendega, kellega samastume. Teiste arvesse võtmise aluseks ei ole tüütu kohustus, vaid armastus, sümpaatia ja kiindumus (Næss 1985: 263–264).

Elusolendite võrdsust määratletakse süvaökoloogias järgmiselt: “Kõigil elusolenditel biosfääris on võrdne õigus elule ja viljakusele, õigus saavutada individuaalne vorm ennast teostades [*self-realization*], kuuludes samal ajal suurde Eneseteostusse [*Self-realization*]. Looduse kahjustamine on seega enda (s.o Mina) kahjustamine

Looduse kui tervikuga identifitseerumist saadab mõtteviis, et nii nagu minul on õigus elule, nii on sinulgi, kus "sina" hõlmab kõiki elavaid organisme. Süvaökoloogia põhiprintsiibiks on: see, et iga olend on väärtuslik iseenesest, on väärtus omaette.

Selle alusel loob Næss *ökosoof T* nimelise mudeli. Ökosoofia all mõistab ta süvaökoloogia põhimõtetest tulenevat mõtteviisi, elamise-olemise tarkust. *T*-täht märgib, et kirjeldatud pole mitte kõikehõlmavat õpetust, vaid ainult ühte konkreetset võimalust ja nimelt Arne Næss enda isiksusega sobivat ökosoofilist mudelit. Muud ökosoofiad võivad olla *A*, *B*, *K* või mis iganes (Næss 1985: 258, 266). Igaüks, kes võtab omaks süvaökoloogia üldpõhimõt-
ted, võib arendada oma eluloo ja -kogemuste põhjal ning enda mõtteviisiga sobiva ökosoofilise mudeli. Religioosne taust inimest ei piira — enda ökosoofia arendaja võib samahästi olla nii kristlane, budist kui ateist.

Næss rõhtab, et süvaökoloogia ei ole ette määratud ega valmis ideoloogia või õpetus, vaid selle keskne väärtus on just elu rikkus ise. Looduse mitmekesisuse ja rikkuse võrdne austamine sisaldab ka inimliku mitmekesisuse ja kultuuride rikkuse au sees hoidmist (Næss 1988).

Agas mis juhtub olukorras, kus elusolendite huvid omavahel põrkuvad? Næss meelest reguleerib sellises olukorras inimese loodussuhet kaks põhimõtet: eluline tähtsus ja lähedus. Eluliselt tähtsad huvid on eespool, võrreldes vähemtähtsatega. Lähedasem on eelistatum kui geograafiliselt, ajaliselt, kultuuriliselt või liigiliselt kaugem.

Nendest kahest põhimõttest peab Næss eluliselt tähtsat olulisemaks kui lähedust. Võõra kultuuri või liigi esindaja huvi peaks olema aina eelistatumas olukorras, kui küsimus on talle eluliselt tähtis; ja seda sõltumata sellest, kui harjumatu või kaugena me antud kultuuri või liiki ka tunnetame. Eluliselt tähtsa ja läheduse põhimõtetest johtub, et inimese suhe loodusesse ja elusolenditesse võib õigustatult vahelduda vastavalt olukorrale. Näitena toob Næss olukorra, kus ohustatud liigi kasutamine toiduks või riieks võib mõnele vaesele mitte-tööstuslikule inimkogukonnale olla eluliselt tähtis — seega siis ellujäämise küsimus. Rikaste inimeste samalaadne käitumine on aga ökoloogiliselt vastutustundetult (Næss 1985: 266–267).

LOODUSE AUSTAMISE EETIKA

Looduse austamise eetikal, mida Ameerika Ühendriikide filosoofiaprofessor Paul W. Taylor arendab oma keskkonnaeetika teoorias, raamatus *Armastus looduse vastu*, on lähedasi kokkupuutepunkte süvaökoloogiaga. Süvaökoloogia põhiprintsiibile "kõikide elavate olendite õigus iseenda teostamiseks" vastab Taylori käsitus iga elusolendi õigusest oma heale loomulik-looduslikule elule (edaspidi: heaolule). Vahendina selle õiguse realiseerimiseks näeb Næss identifitseerumist: võimet loodusega samastuda. Taylor räägib vastavalt inimese võimest asetada end looduse olukorda. Taylor kasutab samuti mõistet *ökoloogiline teadlikkus*, mida kasutatakse ka süvaökoloogias. Tayloril tähendab see just teadlikkust elusate organismide heaolust, sellest, mis on neile hea, ja võimet asetada ennast nende olukorda. Taylor tõdeb, et inimkeskses eetikas on looduse austamise eetika tegelikult pärit meie kohustustest teiste inimeste vastu. Selle vastukaaluks peab ta looduskesket eetikat, mille põhipostulaadid on:

a) Inimesed kuuluvad maakera elukooslusesse samamoodi ja samadel tingimustel nagu kõik muud elavad olendid.

b) See elukooslus moodustab süsteemi vastastikuse sõltuvuse alusel. Iga elusolendi ellujäämine ja tema võimalused tulla hästi või halvasti toime sõltuvad peale keskkonna füüsiliste tingimuste ka tema suhetest teiste elusolenditega.

c) Kõik elusolendid on oma eesmärgi taotlevad elu keskused selles mõttes, et igaüks neist on ainulaadne isend ja püüdleb oma heaolu poole omal kombel.

d) Inimesed ei ole loomupäraselt paremad kui teised elusolendid.

Taylor rõhutab, et looduskeskses keskkonnaeetikas on määrav maailmavaate valimine. Maailmavaade ei ole formaalne, järelduste abil loodud süsteem ega teaduslik teooria, vaid sisaldab kompleksset ettekujutust inimese suhetest maailmaga ning tema eetilisi ja usulisi tõekspidamisi. Seepärast ei ole võimalik nelja eeltoodud printsiipi teaduslikult põhjendada, aga need võivad siiski olla inimese maailmavaate aluseks.

Taylor põhjendab oletusi *a* ja *b* tõdemusega, et inimene on bioloogiline liik samamoodi nagu muudki liigid ja isenesest üks viimaseid maakerale saabujaid, võrreldes paljude teiste liikidega.

Nagu teisedki liigid, vajab inimene eluks teatud bioloogilisi ja füüsilisi tingimusi. Oluline on täheldada, et inimene ei tule toime ilma ülejäänud looduseta, küll aga saab loodus ja enamik liike väga hästi ise hakkama.

Oletused *c* ja *d* on filosoofiliselt problemaatilisemad. Taylor peab inimese eritunnuseks kolme vabadust: vaba taheet, enesemääramisõigust ja sotsiaalset vabadust. Neljandat vabadust — igaühe vabadust püüelda oma heaolu poole — peab ta omaseks kõigile elusolendeile.

Erinevalt teistest liikidest on inimesel vabadus ja iseseisvus teha oma elukeskkond kas ilusaks ja turvaliseks või inetuks ja ohtlikuks. Taylor nendib, et oleme vabad otsustama, milliseid väärtusi edendame: kas elu austavaid või hävitavaid.

Kõigile elusolendeile ühine vabaduse liik seostub olukordadega, kus nad kaitsevad oma olemasolu ja heaolu. Vabadus mõistetuna piirangute puudumisena annab paremad võimalused elada parimat elu, mida keegi vastavalt oma võimetele suudab.

Mõiste "olend, kellel on enda heaolu" (*entity-having-a-good-of-its-own*) puudutab nii inimesi kui muid elusolendeid. Taylor rõhutab, et olendi heaolu ei ole sama mis inimese heaolu, aga heaolu mõistet võime kasutada mõlemal puhul. Olendi heaolu on tema bioloogiliselt ja psühholoogiliselt normaalne eluviis. Olend on vaba siis, kui tal on võime ja võimalus kaitsta oma heaolu, arvestades tema bioloogilisi iseärasusi.

Olendi heaolu saavutamine võib takerduda mitmesuguste keskkonda mõjutavate tegurite tõttu. Keskkonnast võib midagi olulist puududa. Olendi heaolu saavutamist võib takistada ka nt temas endas olev haigus või häda, mis ei lase tal normaalselt elada (Taylor 1986: 11, 99–104, 111, 167).

Taylori looduskeskses eetikas tähendab olendi heaolu tema loodusliku elukäigu normaalset kulgu nii, et olendil on vabadus saavutada endale võimalikult hea elu. Süvaökoloogia ja Taylori looduse austamise eetika erinevus on selles, et Taylorile tähendab ökoloogiline teadlikkus bioloogilist ja psühholoogilist infot olendite heaolust ja inimese eetilist otsust seada end nende asemele ja arvestada ka nende heaolu. Süvaökoloogia lähteks on ennekõike inimese enda mõtlemise ja tundlikkuse sügavam mõistmine ja loodusega samastumine intuitsiooni ja tundeelamuste abil.

MIS ON KESKKONNAEETIKA?

Õhtumaade keskkonnaeetika on üsna noor. USA ajaloo ja keskkonnaõpetuste professor Roderick Nash nendib, et eetikud on kahe aastatuhande jooksul pööranud palju tähelepanu inimestevahelistele suhetele ning inimeste suhetele jumalatega, ent inimese ja looduse suhete uurimisele on klassikaline moraalifilosoofia pööranud vähe tähelepanu (Nash 1989: 121). Filosoof Eric Matthews Aberdeeni ülikoolist tõdeb, et tänapäeval on loomulik rääkida keskkonnaeetikast. See on nii enesestmõistetav, et unustame kergesti, kui võrd uus ilming seesugune teema Lääne kultuuriajaloo tegelikult on. Mõte, et eetilised küsimused võiksid puudutada ka meie keskkonda, oleks enamikule 200 aastat tagasi elanud inimestele tundunud enam kui kummalisena (Matthews 1989: 38).

Läänemaailma kultuuriajaloo põhivooluses on eetilisus ennekoike keskendunud just nimelt suhetele teiste inimestega. Siiski on mõned eetikateoreetikud esitanud seisukohti ka inimese loodussuhete kohta, millest osa on kindlasti eetilist laadi.

Rooma printsiip *jus animalium* sisaldab põhimõtet, et loomadele kuulub midagi seesugust, mida hilisemad filosoofid nimetaksid absoluutseks väärtuseks või loomulikeks õigusteks, ja et loomad on see väärtus või need õigused sõltumata inimühiskonnast. Näiteks Rooma juristi Ulpianuse õigussüsteemis oli loodusel tervikuna oma süsteem, mida inimene pidi austama (Nash 1989: 17). Hiljem on Gottfried Leibniz vaidlustanud inimese ja looduse või elusa ja elutu eristamise põhjusel, et kõik on kõigega seotud. Ka on Benedictus Spinoza eetikas leitud sarnasusi ökoloogilise mõtlemisega.

KESKKONNAKAITSE JA KESKKONNAEETIKA AJALUGU

Keskkonnaprobleemide ajalugu on inimese loodussuhte ja teaduslik-tehnilise arengu ajalugu. Keskkonnaeetika on nagu keskkonnakaitsegi sündinud koos keskkonnaprobleemide teadvustamisega. Selles mõttes on mõiste *keskkonnaeetika* noorem kui keskkonnaeetika ajalugu. Kuigi juba vanad kreeklased ja roomlased arutasid inimese loodussuhte üle, on "keskkonnaeetika" mõistena sündinud alles muu keskkonnakaitseõnnavara arenemisel, mis on aset leidnud põhiliselt Teise maailmasõja järel.

Üheks keskkonnakaitse keskustelu algatajaks peetakse ameeriklanna Rachel Carsoni raamatut "Hääletu kevad" (*Silent Spring*, 1962). Raamat käsitleb keemiliste putukamürkide põhjustatud ohte.

Keskkonnakaitse idee võimsamaks muutumisega on arenenud ka keskkonnaeetika. Seejuures pole keskkonnaeetikat kujundanud mitte ainult filosoofid, vaid ka mõned keskkonnateadlased ja -aktivistid. Näiteks on oluliseks keskkonnateadvuse äratajaks olnud bioloog Barry Commoneri teos "Ring sulgub". Olulised keskkonnaeetika arendajaid on samuti bioloogid David Ehrenfeld ja rahvusvahelist keskkonnauurimist endiselt tugevalt mõjutav Paul Erlich. Aldo Leopold — holistilise keskkonnaeetika looja — oli ökoloog. Bioloog Garret Hardini artikkel "Tragedy of the Commons" äratas filosoofide seas 1960. aastate lõpul suurt tähelepanu. Juba tsiteeritud Roderick Nash on ajaloo ja keskkonnaainete professor ja keskkonnaaktivist.

Keskkonnakaitse esimene avalik läbimurre toimus 1960. ja 1970. aastatel. Siis kirjutati selle ala klassikalised artiklid ja raamatud: ajalooprofessori Lynn White'i artikkel "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" ilmus 1967. aastal ajakirjas *Science* ja austraallasest filosoofi John Passmore'i raamat *Man's Responsibility for Nature* ilmus 1974. aastal.

MIS ON ÜRGNE, ALGUPÄRANE LOODUS?

Oleme palju rääkinud loodusest — kuid mis see õigupoolest on? Inimkeskses käsitluses vaadeldakse loodust vaid vahendina inimese vajaduste võimalikult paremaks rahuldamiseks. Proovitakse lisada looduse ilu ja ratsionaalsust ehk selle mõistetavust inimesele. Inimene mõistab tema enda vajadustega kohandatud, geomeetrilisse vormi valatud loodust, kuna ta on selle ise loonud. Algupärane, puutumata ürgloodus on aga inimesele allumatu ja võõras (Passmore 1980: 32–33, 36–37).

Soomlasele on tüüpiliseks ürglooduseks kõnnumaa (soome k *erämaa*), mida sõnana on muu hulgas kirjeldanud ka Roderick Nash: ingliskeelne sõna *wilderness* 'kõnnumaa' on tihti loomult inimkeskne. Kõnnumaad nähakse tihti inimeste vajaduste rahuldajana. Soome kultuuris on kõnnumaad kujutatud puutumatu loodusena, kus peetakse jahti ja püütakse kala. Anna-Liisa Sip-

pola kirjeldab Soome laiu, peaaegu puutumatu looduspiirkondi ühisomandina: "Tänapäeval võime kõnnumaid pidada ühisomandiks, mida kasutatakse mitmes valdkonnas. Põhjapõdrakasvatuse, metsamajanduse, matkamise, looduskaitse jt huvigrupid püüvad loodust kasutada oma eesmärkide saavutamiseks" (Sippola 1992). Metsamees Ville Hallikainen juhib tähelepanu asjaolule, et kalapüüdmise on kõnnumaal omandanud tähtsuse alles hiljuti: algupärane tähendus viitas millestki eemal ja eraldi olevale alale (Hallikainen 1992). Filosoofiaprofessor Max Oelschlaeger Põhja-Texase ülikoolist näeb, et kõnnumaa tähendus on oluliselt muutumas: käsitluse asemele kõnnumaast kui inimesele väärtuslikust ressursist on tulemas looduskeskne arusaam kõnnumaa õigusest oma olemasolule ja ohustatud olendite õigusest kaitsele (Oelschlaeger 1991: 4).

Nashi meelest viitab *wilderness* pigem kvaliteedile kui konkreetsele olukorrale: kuigi tegemist on nimisõnaga, mõjub see ennekõike omadussõnana. Ei ole olemas mingit materiaalselt konkreetset kohta, mis oleks *wilderness*. Ameerikas, tõsi küll, võib see — erinevalt Soome kõnnumaast — mõnele tähendada hoopis piknikut looduses.

Keskse kvalitatiivse omadusena seostuvad sõnaga *wilderness* kontrollimatus, vabadus. Kõnnumaad võime kirjeldada harimata, saaki mitte andva alana, kus enamasti inimesi pole ja kus elavad põhiliselt looduse asukad.

Põhja-Euroopas viitab *wilderness* eelkõige metsadele. Sõna *wild* üheks algupäraseks tähenduseks on peetud ka vana inglise keele sõna *weald* või *woeld*, mis tähendas metsa. Piiblitõlkeis alates 16. sajandist on *wilderness* tähendanud puutumatu kõrbe, ja eesti "kõrvedki" tähendavad ju metsikuid laasi.

Nash on märkinud, et sõna *wilderness* on käsitletud ka linna-keskkonnas: tähenduses, kus inimene "tunneb ennast ebaturvaliselt ja eksinuna, nõndasamuti, nagu ta tundis end ennemuiste metsas" (Nash 1967: 1–7). Kõnnumaal on kahesugune emotsionaalne tähendus: ühest küljest viitab see vihameelsusele, võõrale, tundmatule, seletamatule, ähvardavale, kuid teisest küljest osutab vabadusele, ilule, sõbralikkusele. Kõnnumaad on mõistetud ka alana, kuhu inimese jalg pole astunud. Teisest küljest ei muuda inimese juuresolek tingimata kõnnumaa loomust. Kui suurt ala võiks pidada kõnnumaaks? On arvatud, et kõnnumaale ei

tohi olla kuuldavad tsivilisatsiooni hääled (Nash 1967: 3). Soome kõnnumaaseadus määratleb kõnnumaa suuruseks vähemalt 15 000 hektarit.

MIS ON KESKKONNAPROBLEEM?

Sõna "keskkonnaprobleem" on mitmetähenduslik ja tüüpiline n-ö avatud termin. Sellel ei ole ühest määratlust.

Inimkeskses käsitluses on keskkonnaprobleemid inimeste elu häirivad tegurid. Keskkonna saastumine takistab võimalust nautida tervislikku, turvalist ja meeldivat elukeskkonda. Looduskeskse käsitluse kohaselt on küsimus maakeral elu ähvardavates ohtudes. Ekspansiiivne inimtegevus kahjustab ja ohustab elu aluseks olevat loodust. Looduse endagi juhtumid (vulkaanipursked, maavärinad, kokkupõrked meteoriitidega jm) võivad põhjustada vigastusi inimestele, loomadele või elutu looduse osadele.

Seega tähendab keskkonnaprobleem inimestele eri asju. Majandusmehele võib see tähendada turgu mõjutavaid tegureid, mida tuleb arvestada toote konkurentsivõime arendamisel. Tooted, mis saastavad või mille valmistamine on saastav, võivad konkurentsisis alla jääda, kui turul on samaväärne, aga keskkonnasõbralikum toode. Insenerile on keskkonnaprobleem tehnilist laadi, puudutades näiteks tehasest vette, õhku või maapinda paisatavaid saasteid, mida on võimalik puhastada tehniliste vahenditega — eraldada ohtlik saastav aine või muuta tootmisprotsessi. Niimoodi on põhimõtteliselt iga keskkonnaprobleem lahendatav. Kui miski piirabki lahenduse leidmist, siis on see kas tehnilise teadmise puudumine või kulutuste liigne suurus.

Ökoloogile võib keskkonnaprobleem tähendada inimese põhjustatud häireid loodusmajanduse tegevuses. Kui keskkonnaprobleemid jõuavad piirini, kus elu kogu maakeral on ohustatud, on tegemist ökokatastroofiga. Sõna ökokatastroof kasutatakse ka väiksemate alade täieliku hävitamise kirjeldamiseks või siis märkimaks ülemaailmset keskkonnamuutust, nagu näiteks kasvuhooneefekt või osoonikihi õhenemine. Teiste hulgas on ka inimeste arvu plahvatuslikku kasvu ja kõrbestumist nimetatud meie aja ökokatastroofiks.

Mida tähendab keskkonnaprobleem, see sõltub samuti kasutaja filosoofilisest taustast. Keskkonnaeetiku mureks on looduse

kasutamine ning sellega seotud küsimused, mida inimene tohib ja ei tohi loodusele teha, kas inimene võib loodust muuta. Eksistentsiaalfilosoofile on keskkonnaprobleem küsimus valikust selles mõttes, et inimene ise võib otsustada, kas ta peab midagi heaks või halvaks, õnneks või õnnetuseks. Eksistentsiaalfilosoofile ei ole olemas absoluutset tõde, vaid inimene ise otsustab, mis on mürk, mis saast. Selle käsitluse kohaselt on looduses põhimõtteliselt hulk keemilisi ühendeid, mida inimene liigitab headeks ja pahadeks, vajalikeks ja ohtlikeks. Loodusteadlasele — keemikule või bioloogile — ei ole küsimuse all subjektiivne või valitav objekt. Teatud aineühendite ohtlikkus elavale loodusele teatud koguses on (loodus)teaduslikult tõestatud. Loodusteadlase arvates on ohtlike ainete levimine loodusesse taunitav, seda tuleks vältida.

Keskkonnaprobleem on ühtaegu teaduslik, tehniline, majanduslik, kultuuriline, tervislik, sotsiaalne, poliitiline, esteetiline, ökoloogiline, eetiline. Kultuuriline on ta selle poolest, et eri kultuurides on looduse ärakasutamisele ja inimeste saastetaluvusele erisugused piirid. Tüüpiline sotsiaalne probleem on näljahäda ja kasvav lõhe rikkaste ja vaeste inimeste vahel, rikkad inimesed elavad vaestest turvalisemas elukeskkonnas. Poliitiline on näiteks keskkonnaprobleemide globaalne olemus. Teaduslik lähenemine erineb alati tavakäsitlusest: see, mis argielus võib näida keskkonnaprobleemina, ei pruugi huvi pakkuda teadlastele. Paljudele keskkonnaprobleemidele on leitud teaduslik lahendus või teatakse, kuidas inimtegevus kahjustab keskkonda. Küsimus on selles, kuidas teaduslik info keskkonnaprobleemidest viia ühiskondlik-poliitiliste otsuste langetajateni. Ehk kuidas otsuste vastuvõtmise protsessi sisestada teadaolevad keskkonnaprobleemide lahendused. Ühe näitena selle küsimuse lahendamisest võib nimetada Stockholmi Keskkonnainstituuti oma nelja keskusega Stockholmis, Bostonis, Yorkis ja Tallinnas, kus sedalaadi lünka täita püütakse. Keskkonnaprobleem oma mitmetahulisusega ei ole ainult eri teadusharude probleem, vaid ka teooria ja praktika, teadmiste ja käitumise vaheline probleem. Filosoofe, sotsiolooge, psühholooge, antropolooge kutsutakse appi kuulutama, kuidas faktide maailmast pääseda väärtuste ja suhtumiste kuningriigi kallale.

KESKKONNAHOID, KESKKONNAKAITSE JA LOODUSKAITSE

Sõnale "keskkonnakaitse" on olenevalt kontekstist antud mitmesuguseid tähendusi: ökokatastroofi vältimine ja ennetamine ehk maakeral elu jätkumise tagamine; puutumatu looduse ja loodusvarade säilitamine tulevikus kasutamise tarbeks või tulevaste põlvkondade jaoks (inglise keeles *conservation*): ürglooduse kaitse: ökosüsteemide ja liikide kaitse inimtegevuse eest (*preservation, protection*); loodusvarade hoid ehk keskkonnahoid; saastumise ennetamine toorainete ja protsessitehnoloogia valikuga või puhastus- ja korduskasutustehnoloogiaga. Keskkonnakaitse alla võivad kuuluda ka müra ja lõhna vähendamine, vanade hoonete kaitse (muinsuskaitse!), maastikukaitse ja ka töökaitse, kui eesmärgiks on luua turvaline töökeskkond.

Keskkonnahoid ehk -majandus on selgelt erinev otsesest keskkonnakaitsest. Keskkonnahoid on püüd ohjata teatud koosluste ja elusolendite tegevust, et selle tulemusel saada inimestele parim võimalik majanduslik kasum. Keskkonnamajanduse alla kuuluvad näiteks metsamajandus, jahimajandus ja kalavete majandamine. Eesmärgiks on parandada looduse tootlikkust inimese jaoks.

Keskkonnakaitse on keskkonna kaitsmine inimese tekitatud kahjustuste eest. Keskkonnakaitsja on näiteks huvitatud metsa bioloogilisest tervisest ja seisukorrast, samal ajal kui metsakasvataja eesmärk on majanduslikult võimalikult soodsalt saavutada metsas kasvava puidu maksimaalne juurdekasv.

Looduskaitse ja keskkonnakaitse mõistet kasutatakse tihti samas tähenduses paralleelselt. Professor Pekka Nuorteva Helsingi ülikooli keskkonnakaitse instituudist määratleb Helsingi ülikooli agronoomia ja metsamajanduse teaduskonna õppekavas 1988/89: "Keskkonnakaitse ehk looduskaitse eesmärgiks on kaitsta maakera elu aluseks olevat loodusmajandusmasinavärki nende kahjustuste eest, mida inimene talle põhjustab, üritades teadmiste abil endale loodusest ammutada oma heaolu tagamiseks vajalikke aineid. Keskkonnakaitseteadus on õpetus sellest, kuidas inimese majandus tuleks ilma häireteta ühendada loodusmajanduse seatud piiridega."

Keskkonnakaitset ja looduskaitset võime aga põhjendatult eristada. Aga kumb neist iseenesest on laiem mõiste ja kumb on teise osa?

Üks Soome looduskaitse alusepanijatest, kirjanik Reino Rinne kirjutas 1976. aastal: "Keskkonnakaitse on väike osa looduskaitsest, kui käsitame loodusena meie planeedi kogu elusfääri, kõikjal toimivat elu. [---] Looduskaitse on elu kõikide võimaluste kaitse, elu jätkumise turvamine ja kindlustamine" (Rinne 1976: 107–108). Rinne mõistab niisiis looduskaitse all kogu planeedi kaitsmist ja keskkonnakaitse all eelkõige inimese vahetu elukeskkonna kaitset.

Tänapäeval ei peeta looduskaitset enam nii hõlmavaks, vaid keskkonnakaitse mõistet peetakse laiemaks, mille üheks osaks on looduskaitse oma klassikalises mõttes. Sellisel juhul defineeritakse looduskaitset näiteks looduspiirkondade ja metsikute taime- ja loomaliikide kaitsena (*Luonnonsuojelu...* 1987). Sama määratlus esineb ka Pekka Borgil: "Looduskaitse on pikka aega vastutustundlikult organiseerinud kodumaa looduse ohustatud osade kaitset, et säilitada neid tulevastele põlvkondadele näitamiseks" (Borg 1983: 7).

Klassikaline looduskaitse — kaitsealade loomine ja ohustatud piirkondade kaitse alla võtmine — ei ole tänapäeval piisavad vahendid looduskaitse eesmärkide elluviimiseks, sest vette, õhku ja maapinda paisatud saasteained võivad jõuda kõikjale, ka kaitstud aladele ja ohustatud liikide kasvu- ja elupaikadesse, samuti nagu nad ohustavad inimese elu, tervist ja elukeskkonda. Sellepärast on hakatud sõna "keskkonnakaitse" kasutama laiema mõistena kui pelgalt inimese elukeskkonna kaitse. "Oluline osa tänapäeva looduskaitsest viiakse ellu keskkonnakaitse vahenditega, näiteks kaitstes vett, mulda ja õhku kahjulike mõjutuste eest, samuti edendades elava looduse heaolu" (*Luonnonsuojelu...* 1987: 4).

Keskkonnakaitset ja looduskaitset on niisiis võimalik defineerida nendele omase tegevuse kaudu: keskkonnakaitsega seostuvad näiteks saastamise vähendamiseks ette võetavad tegevused, looduskaitse tegevusalaks on jälle looduskaitsealade loomine ja majandamine. Sellisel juhul viitab sõna "keskkond" nii inimese vahetule elukeskkonnale, "kultuurikeskkonnale", kui ka laiale elus ja eluta looduskeskkonnale. "Loodus" viitab sellisel juhul

kitsamalt ürgloodusele või puutumatale looduslähedasele kooslusele.

Teine võimalus määratleda keskkonnakaitset ja looduskaitset on võtta aluseks suhtumine loodusesse: kas on tegu inim- või looduskeskse suhtega. Keskkonnakaitset on võimalik käsitada puhtalt inimese kaitsena. Nii on näiteks keskkonnakaitset defineerinud õigusteaduse professor Erkki J. Hollo: "Juba vanasti on olnud kombeks eraldada teineteisest otsene ehk ürglooduse kaitse looduskaitseks ja inimese elukeskkonna kaitse saastava ja inetuks muutva tegevuse eest. Viimast on sellisel juhul kutsutud keskkonnakaitseks" (Hollo 1987: 67–68).

Looduskaitse on looduskaitsealade, taimede ja loomade kaitse. Looduse kaitsmise põhjus võib olla puutumata looduse kaitse tema enda pärast või soov säilitada see tulevastele põlvkondadele.

Antti Haapanen, Peitsa Mikola ja Rauno Tenovuo teevad ettepaneku: "Võime kokku leppida, et looduskaitse tähendab looduse, loodusvarade ja elukeskkonna kaitset ja majandamist. Viimasel ajal on üha rohkem hakatud kasutama mõistet "keskkonnakaitse". Mõnel juhul on keskkonnakaitset käsitatud laiema tervikuna, mille alla kuuluks ka looduskaitse. Asja võib seletada ka nii, et keskkonnakaitse lähtekoht on inimkeskne ja rõhutab inimest ümbritseva vahetu keskkonna kaitse vajadust." Nende arusaama kohaselt tähendab looduskaitse hoolitsust looduse eest, aga lõplik eesmärk on turvata inimese elukeskkond. "Lõppude lõpuks on küsimus ühe terviku, nimelt looduse elujõu, ilu ja mitmekesisuse säilitamises. Looduskaitse eesmärk on säilitada inimese elukeskkond maakeral tootvana, tervena ja rikkana" (Haapanen, Mikola, Tenovuo 1982: 25, 27).

Nagu näha, ei valitse terminite tähenduses üksmeelt. See omakorda võib olla märk meie maailmavaate muutumisest, endised arusaamad ei täida enam oma ülesannet, uued murravad endale alles teed, ehk on ka meie eetilistes tõekspidamistes üleminekuage? Sest küsimus taandub ka selles terminoloogilises käteväänamises tegelikult kaitse erinevatele eesmärkidele ja suhtumistele: kas tahame turvata inimese elukeskkonna puhtust ja õdusust või kanname hoolt ka muude liikide ja terve looduse hea käekäigu eest? Ja suhtumisest sõltub, kas teeme seda ainult inimese jaoks või väärtustame loodust sellisena, nagu ta on.

“Inimese aineeline heaolu sõltub oluliselt looduse toimimisvõimest. Loodusel on ka omaette, inimese vajadustest sõltumatu absoluutne väärtus ja olemasolu õigustus (olla selline, nagu ta on)” (*Luonnonsuojelu...* 1987: 3). Seesugused arutlused peavad silmas inimesele looduskaitsest tõusvat tulu, samas tunnistavad looduse absoluutset väärtust, seda, kui loodust tahetakse kaitsta tema enda pärast.

LOODUS- JA KESKKONNAKAITSE SUHE EESTIS

Kuidas on lood Eestis loodus- ja keskkonnakaitse suhtega? Nii nagu mujalgi maailmas, on ka Eestis ajaliselt kindlasti vanem mõiste looduskaitse. Kui aga mõne aasta eest küsisin ühelt juhtivalt eesti loodusteadlaselt, kumb on kumma osa, siis vastas ta: “Olgu mujal, kuidas on, Eestis on ikka selline traditsioon, et looduskaitse on laiem ja keskkonnakaitse selle osa. Loodust käsitletakse kõige laiemas mõttes, kuni selleni välja, et ta esindab elu kui niisugust üldse. Kõike muud nähakse looduse osana: inimest, kultuurikeskkonda, maastikke, biosfääri.” Erialane kirjandus ja teatmeteosed toetavad seda seisukohta. Alljärgnevalt ainult mõned näited selle kinnituseks. *Looduse* esimeses aastakäigus 1922 on märksõna “looduskaitse” all sellised lühiuudised: uudis kahe looduspargi loomise kohta — üks Ameerikas merelindude kaitseks ja teine Saksamaal “Neandertali orus, kus 1856. a. esimene Neandertali inimese pealuu leiti”; vanade puude kaitse Salla mõisa pargis; teade Toomemäel lindude toitmise paiga avamise kohta; teade, et “hirvede toitmiseks Abroka saarel on saarte kütirühm määranud 1800 mk”; teade kitsede toitmise paiga avamise kohta Luua metsas Palamusel, kus “toimub Kütiseltsi poolt ka faasanite toitmine”; uudis Transilvaania Alpidesse looduspargi asutamisest Rumeenia valitsuse poolt, et park esindaks kõrgmägede taimi ja loomi (Rumma 1922: 58, 184, 249).

Eesti teadete puhul on tegemist loodushoiuga ja rahvusvahelises mõttes klassikalise looduskaitsetegevusega. Olgu siinkohal mainitud, et Eestis loodi esimene ala looduse kaitseks 1910. aastal, kui Riia Loodusuurijate Ühing rentis Kihelkonna pastoraadilt Vaika saared seal pesitsevate lindude kaitseks. Ühtlasi peetakse seda aastat Eesti looduskaitse sünniaastaks.

1957. aastal *Looduskaitse teatmik*us määratleb Eerik Kumari looduskaitset järgmiselt. “Looduskaitse all mõistetakse Nõu-

kogude Liidus ja samuti rahvusvahelises ulatuses abinõude süsteemi, mis on rakendatud majanduslikku, teaduslikku, üldkultuurilist või esteetilist tähtsust omavate maa-alade või looduslike objektide säilitamiseks, taastamiseks ja ratsionaalseks kasutamiseks praeguste ja tulevaste inim põlvkondade hüvanguks. Et ilma loodusliku ümbruse ja selle ressursideta inimühiskonna elu oleks võimatu, sellepärast on looduse ja looduslike ressursside kaitse ja säilitamine iga rahva eluliseks vajaduseks.” Siin on tegemist inimkeskse loodussuhtega ja see on ka otse välja öeldud. Huvitav on aga märkida tulevaste inim põlvkondade mainimist eetilise seisukohast — ainult seda väidet aluseks võttes võiks öelda, et Eestis saadi säästva arengu vajadusest aru juba nelikümmend aastat tagasi. Sama allikas on kirjeldanud ka keskkonnakaitse eesmärke, kuigi terminid ennast ei esine: “Kaitset vajavad nii maapõuevarad, metsikult esinev taimestik ja loomastik, kui ka mullastik, veed ja õhk, mis on inimese tervisliku ümbruse tähtsateks koostisaineteks. Oma ümbrust ebaratsionaalselt kasutades — maapõuevarasid hoolimatult eksplooteerides, mulla viljakust vähendades, vesi reostades tööstuste reovetega või laevaõlidega, õhku mürgitades vabrikute suitsuga või aatompommi plahvatustega, metsikut taimestikku ja loomastikku üleekspluateerides vähendab kultuurinimene — kas teadmatult või teadlikult — omaenda olemasolu aluseid” (Kumari 1960: 9). Võib ainult imestada, kui aktuaalselt kõlab neljakümne aasta eest kirjapandu. Nende inimeste töö väärrib tänu, kelle elutöö oli looduskaitse edendamine ja tänu kellele looduskaitse ka tollal arenes oma võimaluste piires. Praegusel ajajärgul peame hindama niihästi tolleaegset looduskaitset kui koduloolist liikumist kui rahvusliku kultuuri ja identiteedi säilitamise ühte võimalust.

Erik Kumari toimetamisel ilmus 1973. aastal kapitaalne koguteos *Looduskaitse*, kus terminoloogiale on pühendatud juba terve peatükk. Eeltoodud määratlust on laiendatud: “Looduslike varude mõistlik kasutamine ja kaitse praeguse ja tulevaste inim põlvkondade huvides — see on looduskaitse deviisiks [---]. Tänapäeval mõistetakse looduskaitse all palju enamat: kogu elukeskkonna säilitamist taimede ja loomade ning mitte kõige viimasena ka inimese jaoks. Sellesse kompleksi kuuluvad maastikukaitse, maastikuhooldus, maastikukujundus, loodusvarude säilitamine, vete kaitse, õhu puhtana hoidmine, metsakaitse, ulukite ja kalakaitse, linnukaitse, taimekaitse ja palju teisi alasid.” Nendes definit-

sioonides on koos nii loodushoiu, klassikalise looduskaitse kui keskkonnakaitse elemendid, mis kuuluvad kõik suurde looduskaitsetesse.

Sama kogumik annab juba ka keskkonnakaitse definitsiooni eraldi: "Keskkonnaks organismidele on õhk, vesi ja muld ning teiste organismide kooslused, milles nad asuvad. Alates mikroorganismidest ja lõpetades inimestega vajavad neid keskkonna komponente kõik elusolendid. Sellepärast on keskkonna saastamise uurimine mitmesuguste kahjulike ainetega looduskaitse üks põhiprobleeme, saastamise vastu võitlemine aga tema peamisi ülesandeid." Väärrib tähelepanu, et inimesed on võrdsustatud kõikide elusolenditega, kes kõik vajavad ühtviisi keskkonna komponente. Seetõttu võib vist väita, et Eestis pole inimkeskne loodussuhe sugugi üheselt domineeriv, suhtumine liigub inim- ja looduskesksuse piiril, vähemalt loodusteadlaste hulgas. Sellele annab kinnitust ka sama kogumiku peatükk "Looduskaitse eetilised ja esteetilised aspektid", kus märgitakse: "Vastutustunde ja moraalse käitumise stiimuliks looduse vastu on aukartus looduse kui terviku ja tema üksikute vormide vastu. Aukartust looduse vastu võib tunda üksnes inimene kui vaimselt kõrgele arenenud organism, ja mitte loomad, kes looduse keskel küll elavad, kuid loodust ainult oma instinktide kohaselt kasutavad ja on pimedad looduse ilu vastu. Aukartust tunda on inimloomuse põhiomaduseks ja eetiliseks kriteeriumiks looduse vastu." Seda suhtumist on propageerinud Albert Schweitzer — meie klassifikatsiooni järgi elukeskse loodussuhte esindaja. Nii võime väita, et selles vaimus saadud koolituse tõttu on selle suuna pooldajad eesti loodusteadlaste seas enamuses. Eerik Kumari kirjutab: "Seejuures arendab inimene koostööd loodusega, kuna ta väljaspool loodust ei ole võimeline elama ja vastu töötades loodusele saab oksa, millel ise istub. Inimese koostöö loodusega on nii otsene kui kaudne" (Kumari 1973: 113, 115, 123, 158–159).

Vaagides looduskaitse ja keskkonnakaitse omavahelist suhet lähiminevikus, tsiteerigem veel kahte allikat, mis on arvatavasti mõjutanud ka keskkonnapraktikuid. Esimene neist on 1987. aastast, Henn Altoni toimetatud *Looduskaitse teatmik* algab sõnadega: "Keskkonnakaitse on tähtsaim osa looduskaitsetöös. Maa, vee ja õhu seisukorrast sõltub elu võimalikkus meie planeedil, järjest selgemaks saab vajadus maa, vee ja maapõuevarade senisest ratsionaalsema kasutamise järele" (Alton 1987: 1). Tei-

ne raamat on 1992. aastal ilmund *Ökoloogialeksikon*, mille on koostanud Viktor Masing. Seal määratletakse looduskaitset järgmiselt: “1. ühiskondlikud ja riiklikud meetmed, mis peavad tagama loodusvarade otstarbeka kasutamise, taastamise ja kaitse, tervisliku elukeskkonna hoidmise ja loomise, maastikukaitse ja -hoolduse ning väärtuslike loodusobjektide säilitamise. — 2. [looduskaitse] õ p e t u s, õpetus, mis põhjendab klassikalise [looduskaitse] (looduslike ökosüsteemide, geenifondi ja loodusemälestiste säilitamise ja kaitse), looduskasutuse, keskkonnakaitse ning maastikuhoolduse loodusteaduslikke aluseid”. Keskkonnakaitsele on aga antud järgmine määratlus: “Rahvusvahelised, riiklikud, poliitilis-administratiivsed ja ühiskondlikud abinõud inimese elukeskkonna saastamise vähendamiseks ja vältimiseks ning loodusobjektide (kooslused, kaitsealad) säilitamiseks; tänapäeva looduskaitse olulisim valdkond” (Masing 1992: 134, 106).

Juba nendegi määratluste põhjal võib väita, et Eestis on traditsiooniliselt looduskaitse laiem mõiste, mida kohati on käsitatud ka elukaitsena, ning looduskaitse oluline osa on keskkonnakaitse, kus keskkond on küllaltki täpselt piiritletud füüsilise keskkonnaga (muld, õhk ja vesi) ning selle saastamise probleemidega.

Kas see aga nii jääb, on omaette küsimus. Loetleksin selle teema lõpetuseks vaid mõned faktid: Eestis on Keskkonnaministeerium, mille haldusalas on nii loodusvarade majandamine, keskkonnakaitse, klassikaline looduskaitse, planeerimine ja ehitus, keskkonnainformatsioon, maa-amet, metsamet jne. Tartu Ülikooli juures on loodud kolme ülikooli vaheline Keskkonnateaduste Nõukogu, mille tegevust toetab projekt TEMPUS ja mis on suunatud keskkonnahariduse arendamisele ja mille raames koostatakse keskkonnateaduste eriala õppekavasid mitmel tasandil. Nõukogu koordineerib üldisemat laadi interdistsiplinaarset keskkonnakaitsealast õpetust keskkonnainformatsiooni diplomini (kolm aastat) ja järgnevat spetsiifilist kraadiõpet juba kitsamas valdkonnas. Eesti Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskuse iga-aastane kogumik Eesti keskkonna seisundi kohta kannab pealkirja *Keskkond* ning seal kirjeldatakse kõiki keskkonnakaitsealaseid, klassikalise looduskaitse, rahvusvahelise koostöö, meteoroloogilisi ja geoloogilise olukorraga seotud jms muutusi. Kui need pole märgid terminoloogilisest muutusest, siis mis need on?

KESKKONNAEETIKA

Keskkonnaeetika kohandab eetilisi põhimõtteid keskkonnaküsimustele

See käsitlus keskkonnaeetikast rajaneb valitseva inimkeskse eetika kohandamisel keskkonnaküsimustele. Tähtsam kui luua uut tüüpi eetika, on uurida ühiskonnas valitsevaid keskseid väärtushinnagute vastuolusid (Scherer, Attig 1983: 94). Keskkonnaeetikat võib käsitleda normatiivse eetikanä, mida kohaldatakse olukordades, kus keskkonnaprobleemid on põhjustanud eri osapoolte väärtushinnagute kokkupõrkeid.

Keskkonnaprobleemide lahendamiseks kogu ühiskonda rahuldaval viisil on vaja uurida ratsionaalse otsuse vastuvõtmise mehhanismi, üksikisiku ja ühiskonna vahelist huvide konflikti keskkonnaküsimustes ning erinevaid kasu/kahju mõõtmise meetodeid.

Probleeme võib põhjustada see, kui keskkonnaeetikas ei pöörata piisavalt tähelepanu inimese eetilisele suhtele loodusega. Kui küsimuse püstitamine liigub teljel inimene—inimene ja inimene—ühiskond, võivad jääda märkamata need loodust alustavad väärtused ja hinnangud, mis tegelikult on paljude keskkonnaprobleemide sisuliseks põhjuseks. Niisamuti võivad tähelepanuta jääda ka need loodussäästlikud väärtushinnangud ja seisukohad, mis aitaksid edendada keskkonnaprobleemide lahendamist.

Keskkonnaeetika vaidlustab valitseva eetika inimkesksuse

Keskkonnaeetika vaat et tähtsaim ülesanne on seada kahtluse alla eetika traditsiooniline keskendumine ainult inimestele ning seda kaudu proovida uuendada kogu eetikat. Richard T. DeGeorge Kansase ülikoolist küsib, kas vajame uut eetikat selleks, et kaitsta peale inimese ka keskkonda, maastikke, puid, vaalu, jõgesid ja kanaleid. Tema järgi "keskkonnaeetika seostub sellega, kuidas hindame oma tegusid ja nende tagajärgi ökosüsteemidele, mille osaks me ise oleme". Kuigi DeGeorge laiendab eetilist mõtlemist inimese loodussuhte analüüsimiseks, usub ta, et loodusel on ükskõik, kas me teda hävitame või mitte. Inimene eetilise olendina peaks sellest aga hoolima (DeGeorge 1986: 124, 129, 131, 139).

Sellega ei pruugi nõustuda: põhjendatult võib uskuda, et vähemalt looduses elavad elusolendid hoolivad vägagi, mis nendega juhtub.

Oma raamatus *Eetika ja keskkond* mõtisklevad Donald Scherer ja Thomas Attig: "Keskkonnaeetika on ikkagi midagi enam kui spetsialiseerunud eetika. See ei ole ainult ala, kus eetilisi põhimõtteid kohaldatakse loodusvarade vähendamise või saastumise probleemide lahendamiseks. Pigem on võtmeküsimuseks, kas lisandunud loodusemõistmine viib meid eetika põhiprintsiipide muutmiseni ja arendamiseni." Scherer ja Attig tõstavad esile keskkonnaeetika osatähtsust Läänemaade eetika põhimõtete vaidlustajana. Nad tõdevad: "Keskkonnaeetikast kirjutajad on esitanud väljakutse eetika traditsioonilisele inimkesksusele, küsides, kas keskkonnal on suurem väärtus kui olla ainult vahendiks (ressursiks) inimesele ja kuidas viia ellu humaansust, olles samal ajal keskkonnaga lähedastes suhetes" (Scherer, Attig 1983: 2–3). Küsimuse alla seatakse valitseva loodussuhte kitsarinnalisus ja arusaam, et inimene on ainuke väärtuste mõõdupuu.

Keskkonnaeetika uurib keskkonnaküsimustega seonduvaid filosoofilisi probleeme

Keskkonnaeetikas on oluline inimese ja looduse suhe, aga sõna "keskkond" viitab peale selle veel ka keskkonnaprobleemidele. Looduskeskse eetika rajaja Robin Attfield jagab keskkonnaeetika kaheks: keskkonnaeetika uurib inimese loodussuhte ajalugu, et paremini mõista tänapäeva keskkonnaprobleeme, ning lisaks uurib ta, kuidas peaks inimene looduse suhtes käituma (Attfield 1983: ix).

Filosoof Nigel Dower Aberdeeni ülikoolist on uurinud eetika laienemist kolmemõõtmeliseks: ülemaailmsus, elulisus ja tulevikulisus. Ülemaailmsus tähendab eetika laienemist "horisontaalselt", s.t eetilised puudutab kõiki maakeral elavaid inimesi. Elulisus on sama mõõtme pikendus: see katab lisaks inimesele ka kõik muud elusolendid. Tulevikku võime pidada nendega võrreldes "vertikaalseks", ajaliseks mõõtmeks: see laiendab eetikat nii, et see hõlmab ka hoolitsuse tuleviku eest (Dower 1989: 35).

Natuke teistsugune jaotus leidub austraallastest filosoofide Robert Ellioti ja Arran Gare'i toimetatud teoses *Keskkonnafilosoofia*: "Keskkonnaeetikat võime vaadelda süstemaatilise eetikana, mil-

lel on kolm elementi. Ta võtab moraalse uurimise alla tulevased põlvkonnad, teised olendid peale inimeste (s.o eluslooduse) ja mitte tunnetava (eluta) looduse" (Elliot, Gare 1983: x). See jaoitus on keskkonnaeetika seisukohalt tõhusam, sest ta teeb vahet elus ja eluta loodusel.

Teisest küljest, kuna keskkonnaeetika on arenenud vastukaaluks valitsevale inimkesksele eetikale, ei pöörata keskkonnaeetikas erilist tähelepanu pelgalt inimestevahelistele eetilistele suhetele. Eetika ülemaailmsus ehk kõiki puudutav eetika on rakendatav näiteks rassismi-, abordi- ja eutanaasiaküsimuste puhul. Nendel on üksikuid kokkupuutepunkte keskkonnaeetikaga (näiteks aborditeema võib esile kerkida seoses demograafilise plahvatuse ohuga).

Aberdeeni ülikooli loogikaproffessor Robin Cameron rõhutab keskkonnaküsimuste lahendamise vajalikkust just tuleviku seisukohalt. Ta tõdeb, et keskkonnaküsimusi lahendades peaks enne kõike pöörama tähelepanu nendele mõjutustele, mida meie praegune tegevus võib tulevikus keskkonnale põhjustada (Cameron 1989: 57).

Keskkonnaeetika on tüüpiline rakenduseetika ala — ta esitab seisukohti põletavate eetiliste päevaprobleemide kohta. Samaaegselt on keskkonnaeetikas küsimus kogu eetika põhimõtteliselt uut moodi mõtestamises: eetika ei saa enam piirduda ainult tänapäeva inimeste vaheliste suhete käsitlemisega, tähelepanu alla tuleb võtta ka loodus, loomad ning tulevased põlvkonnad. Seetõttu ei saa keskkonnaeetikat ehitada mingi valmis vundamendi peale, vaid tuleb rajada uus vundamendilaiendus ja seda arendada. Traditsioonilisedki eetikaküsimused paistavad hoopis uues valguses, kui hinnata inimese tegevust looduse ja tema asukate suhtes.

SÕJATÖÖSTUS KUI ELLUJÄÄMISMEHCHANISM

See, et paari päeva jooksul sõjatööstusele tehtavad kulutused ka-taksid vihmametsade kaitseks vajaminevad summad viie aasta jooksul, näitab, et inimkond peab hetkel looduse kaitsmisest mitu korda olulisemaks sõjatööstust, relvastumist, mis sisuliselt on suunatud ju elu hävitamisele. Miks ikkagi prevaleerib kõikide teiste küsimuste ees sõjatööstuse absoluutne prioriteet? On see võimuküsimus, on see väikeste riikide ja rahvaste alahoiuinstink-

ti väljendus ellujäämiseks või suurte ja tugevate vastupandamatu maailmavallutussoov? On see võitlus ressurside ja/või ellujäämise pärast? Või on küsimus hoopis madalas moraalil, eetiliste väärtuste devalveerumises? Kas pole mitte nii, et inimkonna vaimne areng on olnud liiga ühekülgne. Teaduse ja tehnika ning tööstuse revolutsiooniga on edasi arendatud igasugust tehnikat ja tehnoloogiat, eelkõige sõjatööstust ehk (elu) enesehävitustehnikat. Sinna suunatakse uusimad teadussaavutused, nende rakendused ja kõige rohkem raha.

Aga inimese vaimne, eetilise käitumise areng on jäänud koopa-inimese tasemele, kus oluline oli olemusvõitluses loodusvarade pärast naaberkoopa hõimust üle olla. Arvestades praegust eetilist taset on terve maakera elukooslusele ohtlik avastada näiteks piiramatu (energia)ressursi allikas, mis lahendaks paljud, kui mitte kõik probleemid. Sest mis juhtuks, kui avastuse omanik asuks kohe kõikidele "naaberkoopa hõimudele" ära tegema. Mõelgem kasvõi aatomienergia kasutamise eri astmetele. Kõigepealt oli pomm, mis sest, et tegijal oli ju üllas eesmärk — ta tahtis sellega tollaegset maailmavallutajat, fašismi peatada. Aga milline oli esimene aatomienergia kasutus, teab igaüks. Ja hirmu all hoiavad pommiomanikest "hõimud" teisi tänapäevalgi. Ja alles kunagi hiljem tulid aatomielektri jaamad...

Ohu eest peavad ennast kõik kaitsma. Ent kuidas end ikka kaitsta kui mitte sõjatööstust ja relvastumist rahastades?

Siit koorub kolm võimalikku põhjust sõjatööstuse eelistamiseks. Esiteks madalalt arenenud eetika ("aukartus elu ees" pole levinud ulatuses, mis võimaldaks ülemaailmset läbimurret, jäädes ikka ainult mõtlejate, filosoofide, idealistide, patsifistide pärusmaaks, kes oluliselt ei mõjuta arengut suunavate otsuste langetamist). Teiseks ajavad "suured ja võimsad hõimud" taga maailmavõimu, et saavutada kontroll kõikide "naaberkoopa hõimude" üle. Kolmandaks peavad väikesed kogu aeg mõtlema, kuidas ennast kaitsta ehk kuidas sellest olemusvõitlusest ise terve nahaga välja tulla.

Loodus kaitseb elu jätkumist maakeral oma suurimaid saladusi varjates. Ta "pole enda suurimaid saladusi inimkonnale näidanud" — inimkond pole oma senise eetilise arengutaseme juures valmis neid avastusi arukalt ja elujaatavalt kasutama muuks kui elu hävitamiseks. Seni ei saa midagi avastada, kuni avastaja ja

selle kasutaja selleks valmis pole. Millest võiks selline valmisolek alata? Kui pole enam ühtede hõimude poolt totaalset maailmavallutussoovi, teiste poolt hirmu vallutatud saada ja välja surra, ning et "kõik hõimud" tunnistaksid elu kui kõrgeimat väärtust. See ei eelda aga ei rohkemat ega vähemat kui põhimõttelist suhtumise muutumist inimkonna eetilistes väärtushinnangutes.

Pessimistina maailma kultuurilist mitmekesisust vaadates näib kiire muutus võimatuna. Selle ühe näitena osutatagu uudisteagentuuride teatele 28. juuni 1997 *Postimehest*: "*Maa tippkohtumine kukkus läbi*. Maailma riigid ei suuda keskkonna kaitsmises kokkuleppele jõuda. ÜRO Peaassamblee keskkonnaprobleemidele pühendatud eriistungjärk ehk nn Maa tippkohtumine, kus osales 170 riiki, lõpetas [---] oma töö ilma oluliste tulemusteni jõudmata. Ühelt poolt ei soostunud USA minema nimetamisväärsetele järeleandmistele kasvuhooonegaaside emissiooni piiramises, [---] sest [---] enne seda tulevat [---] veenda USA Kongressi ja ameeriklasi selles, et "kliimamuutuste probleem on reaalne ja aktuaalne" [---] teisalt ei suudetud vastu võtta ülemaailmses ulatuses metsade säästlikule majandamisele suunatud metsakonventsiooni. Euroopa Liidu maad oleksid [---] soovinud iseseisvat konventsiooni, kuid paljud riigid ei pidanud seda vastavate vahendite puudumise tõttu otstarbekaks. [---] paljude Aasia riikide arvates aga kujutaks selline konventsioon sekkumist nende siseasjadesse. [---] Maailma Loodusfondi hinnangul lakkab metsade praeguse eksploateerimise tempo juures enamik maailma metsadest lähema 50 aasta jooksul olemast. [---] Arengumaade sõnul reostavad tööstusriigid loodust palju rohkem kui nemad, samuti esitavad nad arengumaadele liiga suuri keskkonnavalaseid nõudmisi". Kas pole kirev? Ja vahendeid ei ole, sest kuhu nad nüüd läksidki?

Mis võiks olla globaalse eetilise murrangu algtpoukeks? Tundub, et protsess on juba alanud. Esimeseks märgiks võiks pidada keskkonnaeetika plahvatuslikku arengut viimastel kümnenditel, mille üheks eesmärgiks on valitsevat inimkeskset eetikat muuta, murda, arendada. Georg von Wrighti järgi on küsimus kooselust (koevolutsiioonist) selles elukeskkonnas, kuhu inimene kuulub. See on murrang inimese maailmavaates, liikumine maailmavallutuslikult ja inimkeskselt eetikalt rahuliku koosseksisteerimise suunas nii kõikide "hõimudega", sõltumata nende suuruselt ja võimsusest, kui ümbritseva keskkonnaga.

Teiseks võtmemõisteks on säästev areng, mida seni on küll määratletud ainult inimkeskselt — elame ja tarbime täna nii, et ka homne põlvkond saaks oma vajadusi rahuldada —, aga see ei välista ka säästva arengu mõistmist ja arendamist tasakaalustatud, mõistliku arengu poole, kus arvestatakse nii inimese ja looduse kui tulevaste inimeste ja tulevase looduse vajadustega. See aga eeldab murrangut tavateadvuses, globaalset ja kõiki eluvaldkondi läbivat muutust eetikas.

Kirjandus

- Alton, Henn (toim.) 1987. *Looduskaitse teatmik, II vihik*. Tallinn: Valgus
- Attfield, Robin 1983. *The Ethics of Environmental Concern*. Oxford: Basil Blackwell
- Barbour, Ian 1980. *Technology, Environment, and Human Values*. New York: Praeger Publishers
- Blackstone, William T. 1980. The Search for an Environmental Ethic. — *Matters of Life and Death: New Introductory Essays in Moral Philosophy*. New York: Random House, pp. 316–317
- Bookchin, Murray 1988. *Towards an Ecological Society*. Quebec: Black Rose Books
- Borg, Pekka 1983. *Luonnon ja maisemanhoidon opas*. WSOY
- Brennan, Andrew 1988. *Thinking About Nature: An Investigation of Nature, Value, and Ecology*. London: Routledge
- Cameron, J. Robin 1989. Do Future Generations Matter? — *Ethics and Environmental Responsibility*. (Avebury Series of Philosophy.) Aldershot, p. 57
- DeGeorge, Richard T. 1986. Ethics, the Environment, and Free Enterprise. — *Philosophical Inquiry*, vol. VIII, no. 1–2, pp. 124–139
- Devall, Bill, George Sessions 1985. *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*. Salt Lake City: Gibbs M. Smith, Peregrine Smith Books
- Dower, Nigel 1989. What Is Environmental Ethics. — *Ethics and Environmental Responsibility*. (Avebury Series of Philosophy.) Aldershot, p. 35
- Elliot, Robert, Arran Gare (eds.) 1983. *Environmental Philosophy*. Queensland: University of Queensland Press
- Haapanen, Antti, Peitsa Mikola, Rauno Tenovuori 1982. *Luonto ja luonnonsuojelu*. Otava

- Hallikainen, Ville 1992. Näkökohtia erämaan käsitteestä ja erämaakokemuksesta. — *Erämaa — yhteisomaisuusresurssin biologinen ja yhteiskunnallinen merkitys: Seminaari 8.–9. 4. 1991, Rovaniemi*. (Arktisen keskuksen tiedotteita 6.) Rovaniemi: Lapin yliopisto, s. 22–23
- Heidegger, Martin 1979. *Gelassenheit*. Stuttgart: Verlag Günther Neske Pfullingen
- Hollo, Erkki J. 1987. Ympäristöoikeustieteen haasteet. — *Oikeutemme ympäristöön: Puheenvuoroja eri tieteenaloilta*. WSOY, s. 67–68
- Kumari, Eerik 1960. *Looduskaitse teatmik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kumari, Eerik 1973. *Looduskaitse*. Tallinn: Valgus
- Luonnonsuojelu Suomessa. 1987. Ympäristöministeriön julkaisu 6, sarja E
- Mamedov, N. M. 1983. The Place and Role of the Technical Sciences in Dealing with Ecological Problems. — *Philosophy and the Ecological Problems of Civilisation*. Moscow: Progress Publishers, pp. 263–265
- Masing, Viktor 1992. *Ökoloogialeksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Mattews, Eric 1989. The Metaphysics of Environmentalism. — *Ethics and Environmental Responsibility*. (Avebury Series in Philosophy.) Aldershot, pp. 38
- Næss, Arne 1985. Identification as a Source of Deep Ecological Attitudes. — *Deep Ecology*. San Diego: Avant Books, pp. 258–267
- Næss, Arne 1988. Deep Ecology and Ultimate Premises. — *The Ecologist*, vol. 18, no. 4–5, pp. 128–131
- Nash, Roderick 1967. *Wilderness and the American Mind*. New Haven—London: Yale University Press
- Nash, Roderick 1989. *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*. London: University of Wisconsin Press
- Norton, Bryan 1987. *Why Preserve Natural Variety*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Oelschlaeger, Max 1991. *The Idea of Wilderness: From Prehistory to the Age of Ecology* London: Yale University Press
- O'Riordan, Tim 1983. *Environmentalism*. London: Pion Ltd
- Passmore, John 1980. *Man's Responsibility for Nature*. Old Woking Surrey, England: Gresham Press
- Raiski, Seppo 1990. *Laboratorio, teoria ja parempi elämä*. (Acta Universitatis Tamperensis, Ser. A., Vol. 292.) Tampere: Tampereen yliopisto

- Rinne, Reino 1976. *En ole vaiennut: Arkipäivän esseita*. Helsinki: Alea-Kirja
- Rumma, Jaan (toim.) 1922. *Loodus*. I aastakäik. Tartu: K/Ü Loodus
- Ryder, Richard 1989. *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism*. London: Basil Blackwell
- Scherer, Donald, Thomas Attig (ed.) 1983. *Ethics and the Environment*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall
- Shallis, Michael 1988. The Silicon Idol. — *Questioning Technology: A Critical Anthology*. London: Freedom Press, pp. 27–28
- Sippola, Anna-Liisa 1992. Erämaiden tutkimus — taustaa ja näkökulmia. — *Erämaa — yhteisomaisuusresurssin biologinen ja yhteiskunnallinen merkitys: Seminaari 8.–9. 4. 1991, Rovaniemi*. (Arktisen keskuksen tiedotteita 6.) Rovaniemi: Lapin yliopisto, s. 13
- Zimmermann 1985. On Martin Heidegger's Deep Ecological Philosophy. — *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Salt Lake City: Gibbs M. Smith, Peregrine Smith Books, pp. 99–100
- Taylor, Paul W. 1986. *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Varto, Juha 1991. Luonnonfilosofia ja tekniikan filosofia. — *Näkökulma yhteiskunnalliseen ympäristötutkimukseen*. (Acta Universitatis Tamperensis, Ser. B. Vol. 37.) Tampere: Tampereen yliopisto
- White, Lynn 1971. The Historical Roots of Our Ecological Crisis. — *The Environment Handbook*. London: Friends of the Earth, Ballantine, pp. 6–16
- Wilenius, Reijo 1978. *Ihminen, luonto ja tekniikka: filosofisia yleisöpintoja I*. Gummerus
- von Wright, Georg Henrik 1987. *Tiede ja ihmisjärki, suunnistusyritys*. Otava. [Vetenskapen och förnuftet, ett försök till orientering]

AHTO OJA (sünd. 1964) on õppinud Eesti Põllumajanduse Akadeemia metsanduse osakonnas, lõpetanud Helsingi Ülikooli magistrakraadiga keskkonnakaitse alal. Praegu juhatab Stockholmi Keskkonnainstituudi Tallinna keskuses ÜRO Arenguprogrammi rahastatavat projekti "Eesti 21" ehk "Võimaluste loomine 21. sajandi tegevuskava (Agenda 21) elluviimiseks Eestis". *Akadeemiale* on varem tõlkinud Pekka Nuorteva artikli "Keskkonnakaitse eesmärgid" (1996, nr 5, lk 995–1017).

UURIDA END VABAKS

Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses

Marju Luts

3. TEADUSLIK ÕIGUSHARIDUS TARTU ÜLIKOO LIS

Siinkohal pole ruumi ega vajadustki anda ülevaadet õigusteaduskonna ajaloost.³ Juhiks in tähelepanu vaid mõningatele aspektidele, mis seostuvad käesoleva artikli temaatikaga.

On ilmne, et Rootsi-aegse Tartu ülikooli puhul ei saa rääkida enam kui sada aastat hiljem formeerunud teadushariduse mudeli rakendamisest. Aga vähemalt õigusteaduskonna osas pole see võimalik ka veel 1802. aastal taasavatud ülikooli puhul. Tollane ülesanne oli selge — siin pidi ette valmistatama ametnikke Vene impeeriumi Läänemere kubermangude tarvis. Sellest eesmärgiasetusest oli tingitud ka teaduskonna struktuur. Kõigi kolme provintsi kohaliku õiguse tarvis loodi eraldi õppetoolid. Lisaks neile veel kaks professuuri üldisemate ainete — rooma ja saksa õiguse ning positiivse ja tavaõiguse, poliitika, õigusajaloo ja -kirjanduse õppetoolid. Igatahes pidi vähemalt esialgsete plaanide kohaselt olema selge ülekaal kohaliku õiguse poolel. Niisuguse struktuuriga õigusteaduskond vastab *Landesuniversität*'i või siin küll õigemini provintsiülikooli mudelile.

Algus eelmises numbris.

³Viimastel aastatel ilmunud ülevaadetest vt Järvelaid 1992.

Ometi ei saanud Tartu ülikoolist pelgalt provintsiülikooli, nagu see oli olnud Rootsi ajal. Tema mõju osutus palju laiemaks. Siinne *alma mater* oli teaduskaadri ettevalmistaja teistele Venemaa kõrgkoolidele. Ka kujunes ta omamoodi vahendajaks Euroopa teaduslike suundade teel Venemaale. Muidugi puudutab see eelkõige saksa teaduse levikut. Oli ju ka Tartu ülikool ise õppekeele ning õppejõudude rahvusliku kuuluvuse järgi saksa ülikool.

Nii on loomulik seegi, et Saksamaa ülikoolide ümberkujundamise humboldtlik suund jõudis peatselt siinsesse Vene riigi saksa ülikooli. Seda peegeldas ka ülikooli uus, 1820. aasta põhikiri. Õigusteaduskonnas tähendas see, et senise kolme asemele moodustati üks kohaliku provintsiaalõiguse õppetool. Sellega jäi rohkem ruumi metodoloogiliselt olulistele ainetele: rooma õigusele, õigusajaloole ja -teooriale ning saksa õigusele. Viimane pidi siinmail täitma sama funktsiooni mis rooma õigus — aitama omandada juriidilist meetodit üldse. Vormilisi ümberkorraldusi saatsid sisulised, mis väljendusid eelkõige professuuride täitmises silmapaistvate õigusteadlastega.

Ümberkorralduste positiivseid tagajärgi ei tulnud kaua oodata. Kõigepealt võttis kiirelt hoogu kohalike provintsiaalõiguste teaduslik läbitöötamine, mis tegeliku provintsiülikooli ajajärgul 1802–1820 ei tahtnud kuidagi jalgu alla saada. Provintsiaalõiguse kuldse ajajärgu silmapaistvaim esindaja oli kohaliku eraõiguse kodifitseerija Friedrich Georg von Bunge (1802–1897). Tartu ülikooli professorid Johann Philipp Gustav Ewers (1779–1830) ja Alexander Magnus von Reutz (1799–1862) mängisid tähelepanuväärset osa vene õiguse ajaloolise käsitlusviisi pioneeridena. Üleeuroopalise tuntuseni jõudsid rahvusvahelise- ja riigiõiguse professorid August Michael Bulmerincq (1822–1890) ning Carl Magnus Bergbohm (1849–1927). Peale Ewersi olid kõik nimetatud Tartu ülikooli õigusteaduskonna kasvandikud. Juba ainuüksi need näited peaksid veenma, et Tartus võetud suund teaduslikule õigusharidusele osutus viljakaks.

Sama võib öelda ka 19. sajandi saksa õigusteaduse kohta üldse. See on aeg, mida maailma õigusteaduse ajaloos võib liialdamata nimetada saksa õigusteaduse ülemaailmse kuulsuse ajastuks. Tema tollase hiilguse ja rahvusvahelise veetluse pinnalt toimunud retseptiooni tagajärgi võivad paljud rahvad oma õigussüsteemis tänini tunnetada. Savigny ja ajaloolise koolkonna õpetusest võrsunud viieraamatuline eraõiguse süsteem on võetud ka Eestis praegu

loodava tsiviilseadustiku aluseks. Nii on meiegi positiivne õigus taas otseses seoses 19. sajandi saksa õigusteadusega. Muidugi on see side mõneti katkendlik ja kohati hägune. Nõukogulikust mõisteparaadist ja lahenduskeemidest vabanemine läheb väga visalt. Meie tänast õiguselu määravad ühelt poolt käimasolevad suured ümberkorraldused. Teisalt kujundab seda endiselt ajalugu ja hoiab oma mõistete ning mõtlemismallide kammitsais. Kõik see kehtib ka õigushariduse puhul.

19. sajandi teisel poolel asus Vene riigi keskvalitsus oluliselt piirama Balti aadli autonoomiat. Tartu ülikooli jaoks tähendas see näiteks vene keele kuulutamist õppekeeleks senise saksa keele asemel (1889). Õppejõudude kutsumine välismaalt oli juba varem ära keelatud. Nüüd piirati ülikooli autonoomiat selles vallas veelgi — õppejõudude ametisemääramise otsustas haridusministeerium. Ülikoolile jäi neis küsimustes vaid nõuandja roll. Ministeeriumi eesmärk oli muuta Tartu ülikool taas provintsiülikooliks, mis toodaks talle etteantud eeskirjade järgi juriste ja teisi riigis vajalikke ametnikke ning haritlasi. Ometi ei tähenda see, et õigushariduse teaduslikkus oleks nende muutuste pärast oluliselt kannatanud. Kohaliku provintsiaalõiguse mahtu küll vähendati ja selle arvel suurenes muidugi impeeriumi üldise õiguse osakaal. Seevastu näiteks rooma õiguse õpetamine jäi endiselt väga oluliseks, samuti õiguse ajalooline käsitlusviis meetoodilise alusena. 19.–20. sajandi vahetuseks oli humboldtlik haridusideaal koos rõhuasetusega klassikalistele keeltele ja õigusteaduses rooma õigusele jõudnud valitsevasse seisundisse ka Vene impeeriumi ülikoolides. Peale selle oli nn vene ülikooli ajajärk Tartus ainus periood, mil siin on olnud korraline õigusfilosoofia professor.

Õppejõudude koosseis muutus muidugi kardinaalselt. Osa sakslastest õppejõude (näiteks C. M. Bergbohm ja W. E. Rohland) lahkus Saksamaale, osa läks pensionile. Juba paari semestri järel oli teaduskonna endisest õppejõududest alles üksnes Johannes August Engelmann (1832–1912), vene tsiviilõiguse ja -protsessi tunnustatud uurija ning Vene õigussüsteemi tutvustaja välismaises kirjanduses.

Ministeerium hoolitses selle eest, et Tartusse määrataks ametteise mujal Venemaa ülikoolides õppinud mehed. Tartu õigusteaduskonnast sai noortele vene teadlastele omamoodi hüppelaud edasiseks karjääriks impeeriumi suuremates teaduskeskustes Moskvas, Peterburis või Kiiemis. Nõnda kujunes lühem või

pikem Tartus veedetud aeg neist paljudele intensiivsemaks teadusliku uurimise ajajärguks. Üldiselt nooreilmeline teaduskond kujutas endast tõepoolest uurijate ühendust, nagu Humboldt oli ülikooli ideaalis ette kujutanud. Tollastest Tartu ülikoolis töötanud õppejõududest on ülemaailmselt tuntuimaks saanud rahvusvahelise õiguse ajaloolane Vladimir Grabar (1865–1956), Venemaa Teaduste Akadeemiasse jõudsid vene õiguse ajaloolane Mihhail Djakonov (1855–1919) ja riigiõiguslane Aleksandr Filipov (1853–1927); õigusajaloolane ja -filosoof Fjodor Taranovski (1875–1936) valiti Serbia Teaduste Akadeemiasse ja korrespondentliikmena ka Bulgaaria Teaduste Akadeemiasse.

Esimese maailmasõja ajal kujunes 1918. aasta Saksa okupatsiooni aegse *Landesuniversität*'i iga väga lühikeseks. Ometi oli see taas periood, mil Tartus õpetasid mitmed juba selleks ajaks kuulsad või hiljem tuntuks saanud saksa teadlased.

1919. aastal Tartus esimest korda avatud eesti rahvusülikoolil oli aga õppejõudude leidmisega suuri raskusi. Eriti keeruliseks osutus see õigusteaduskonnale, mis alustaski tööd alles 1920. aasta talvel. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli perioodi 1919–1940 võib nimetada ka eestikeelse õigushariduse ning eesti õigusteaduse sünniajaks. Muidugi võttis nii ühe kui teise loomine ja täiustumine aega. Esialgu oli väga vähe eestlastest juriste, kelle kvalifikatsioon oleks vastanud ülikooli õppejõu tasemele. Nii kuulus õigusteaduskonna koosseisu alguses vaid kolm eestlast: riigiõiguse professor Nikolai Maim (1884–1976), rahvusvahelise õiguse professor Ants Piip (1884–1942) ja õigusajaloolane ning tsiviilõiguslane professor Jüri Uluots (1890–1945). Ülejäänud õppejõud õpetasid kas vene või saksa keeles. Ometi ei ole põhjust arvata, nagu oleks selle all kannatanud õpetuse sisuline kvaliteet. Siin lähtuti traditsiooniliselt eelkõige juriidilise meetodi edasiandmisest. Peale noore rahvusriigi juriidilise praktikas vajalike spetsialistide koolitamise pöörati suurt tähelepanu ka teaduskaadri ettevalmistamisele. 1920. aastate teisel poolel kaitsti esimesed magistriväitekirjad, 1930. aastatel järgnesid juba doktoripromotioonid. Ülikoolis kanti hoolt selle eest, et kraaditaotlejad saaksid end täiendada Euroopa väljapaistvaimate teadlaste juures. Nii võiks näiteks avaliku õiguse poolelt rääkida kelsenistide valitsevast seisundist. Peaaegu kõik selles valdkonnas alustanud noored eesti teadlased eesotsas Artur-Tõeleid Kliimanniga (1899–1941)

olid mõnda aega õppinud Hans Kelseni, selle sajandi ühe silmapaistvaima õigusteoretiku juures.

Samal ajal toimus iseseisvunud riigi oma seadusandluse väljatöötamine. Selles protsessis osalesid kas otseselt või kaude ka peaaegu kõik õigusteaduskonna õppejõud. Ühelt poolt tähendas see õpetuse paratamatut tihedat sidet praktikaga. Teisalt on seesama praktiliste ülesannete küllus ilmselt üks põhjusi, miks eesti õigusteadlaste sulest ilmus tollal väga napilt teoreetiliselt sügavuti minevaid uurimusi. Erandina võiks nimetada üksnes Kliimanni teoseid "Administratiivakti teooria" (1932) ja "Õiguskord" (1939), mis on Kelseni õigusõpetuse edasiarenduseks fenomenoloogilise koolkonna vaimus. Ometi viitab olukord 1930. aastate lõpul Tartu ülikooli õigusteaduskonnas sellele, et eestikeelne õigusharidus toetus nüüd juba tugevale teaduslikule baasile. 1920. aastatel ülikooli lõpetanud ja teaduslike kraadideni jõudnud õppejõud olid parimas loomeeas. Ka seadusloomesüsteem hakkas stabiliseeruma ning võimaldas seetõttu juba käsitlusi metatasandil. Tollastest Tartu ülikoolis õppinud juristidest on maailmas tuntuimaks saanud õigusfilosoof Ilmar Tammelo (1917–1982).

Paraku ei jõudnud kahe maailmasõja vahel kasvama hakanud eesti õigusteadus näha oma õitsengut, sest 1940. aasta nõukogude okupatsioon lõikas kogu senise arengu otsustavalt läbi. Seda märgistavad Eesti Vabariigi seaduste tühistamine *in corpore*, justitiissüsteemis läbiviidud põhjalik "puhastus", Tartu ülikoolis kehtestatud üleliiduline õppeprogramm, paljude seniste õppejõudude vallandamine. Ülejäänud pidid oma õpetuses lähtuma marksistlik-leninlikust õigusõpetusest, mis ei sallinud enese kõrval ainsatki alternatiivi. Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944 ennistati Tartusse veel alles jäänud õppejõud ametisse ja ülikool jätkas tööd. Ometi ei saa seda perioodi pidada enam 1919.–1940. aastate iseseisvusaegse ülikooli jätkuks. Tegemist oli sõja-aegse ülikooliga ühe vaenupoole tagalas ja see jättis oma pitseri ka õpetusele.

1945. aastal taas Nõukogude Liidu anneksiooni piirkonda jäänud Eestis jätkas tööd Tartu ülikool ja muidugi ka õigusteaduskond. Nõukogude võimu esimesel kümnendil viidi lõpule 1940. aastal alustatud puhastus. Endisi õppejõude ja üliõpilasi oli niigi juba väga vähe järele jäänud, sest suur osa neist oli sõjapõgenikena Eestist lahkunud. Pärast sõda toimunud stalinlike repressioonide käigus osutusid ohvriteks need vähesed, kes olid veel

Eestisse jäänud. Ehkki õppetöö toimus Tartu ülikoolis endiselt eesti keeles, määrasid selle sisu Moskvast tulevad eeskirjad. Nii oli kõrvaldatud teadushariduse esmane tingimus — akadeemiline vabadus.

Koos akadeemilise vabadusega kadusid nõukogudeaegses ülikoolis ka teadushariduse muud elemendid. Eelkõige käib see alternatiivsete vaatekohtade puudumise kohta marksistliku õpetuse kõrval. Situatsioonide mitmekesisusest, mida nõudis hariduselt W. Humboldt, ei saa sellise õpetusparadigma juures kuidagi rääkida. Õigusteaduses lähtuti 1930. aastatel nõukogude õigusteoreetilises diskussioonis kanoniseeritud marksistlikust õigusemõistest: õigus on valitseva klassi seaduseks ülendatud tahe, mis on tagatud riikliku sunnijõuga. Niisugune positivistlik õigusemääratlus allutab õigusteaduse paratamatult positiivsele õigusele. Positivistlikust õigusekäsitusest niigi juba piiratud õigusteadusliku vabaduse tegi aga peaaegu olematuks õiguse ametliku definitsiooni esimehe pool. "Valitseva klassi tahet" väljendas N. Liidus parteiline ideoloogia. Selle antud raamid olid vahel aga positiivse seaduse omadest veelgi kitsamad.

Sellise ajaloolise pärandiga astus Tartu ülikooli õigusteaduskond 1991. aastal taasiseseisvunud Eestis uude ajajärku. Artikli alguses mainitud ideeline restitutsioon väljendub muu hulgas ka ülikooli avatuses. Ühelt poolt puudutab see otsesidemeid kogu maailma teadlastega, mis aastaid püsinud raudse eesriide tõttu olid seni enam kui raskendatud. Teisalt tähendab ülikooli avatus ka akadeemilise vabaduse taastamist ehk erinevate teaduslike vaatekohtade lubatavust õpetuses. Seda enam on aga vaja endale teadvustada, millistele alustele tuleb rajada akadeemiline õigusharidus maal, mis on leidnud endale taas koha Euroopa demokraatlike riikide peres.

4. MEIE AJA ÜLESKUTSE AKADEEMILISELE ÕIGUSHARIDUSELE

Lisaks kõigile neile eelistele, mida pakub juristile oma aine ajaloolise päritolu teadvustamine, nimetas Savigny veel ühte. Ajalooline meel nimelt aitab kaitsta end suurima enesepeetuse vastu, mille ohvriks kipuvad langema üksikud inimesed, rahvad ja terved ajastud. See on harjumus pidada enesele omast üldinimlikuks ning

ennast seega tõeliseks ja ainumõeldavaks, ent ka täiesti uudseks ning algupäraseks inimsuse kehastuseks (Savigny 1814: 115). Tegelikult ei ole tänapäev kunagi nii uudne ja eriline, kui me arvame, ning ajalool on meile tõepoolest õpetada nii mõndagi.

Siinkohal pole ei ruumi ega vajadustki esitada põhjalikku üksikasjalikku võrdlust 19. sajandi alguse Saksamaa ja praeguse Eesti olukorrast. Ometi tooksin ma välja paar silmatorkavalt sarnast joont. Esiteks impeeriumide lagunemine. Eesti pääses 1991. aastal Nõukogude Liidust ja ka kohustusest hoida end selle imperiaalse õigussüsteemi rüppe. 1806. aasta tähistab sajandeid püsinud Saksa Rahva Püha Rooma Riigi lõppu. Saksa riikides tuli edasine õigusliku arengu suund iseseisvalt otsustada, nagu ka meil praegu. Ajastud ning olukorrad on võrreldavad sellegi poolest, et nagu 19. sajandi Saksamaal ja tegelikult ju kogu tsiviliseeritud maailmas, nii on ka tänase Eesti ees ülesanne luua alused vabale turumajandusele. Ideoloogilises plaanis kaasneb sellega nii või teistsuguses vormis avalduv individualistlik liberalism. Muidugi on see teatud mõttes ka vastureaktsioon eelnenud olukorrale. 19. sajandi ühiskond vabanes valgustatud absolutismi pealetükivast hoolekandest ja soovis end teadvustada vabade kõlbeliste indiviidide ühiskonnana. Nõukogude totaalse ja totalitaarse riigi kammitsaist pääsenud ühiskond tänases Eestis on teadvustanud sama soovi ja vajadust.

Edukalt funktsioneeriv turumajandus ja demokraatlik riik saavadki toetuda üksnes vabade indiviidide ühiskonnale. Sellise ühiskonna kujunemise aluseks on muu hulgas ka vaba teadusharidus ülikoolides. Seadusandlik alus vabale teadusharidusele on Eesti Vabariigis nüüdseks olemas. Põhiseaduse §38 kinnitab teaduse ja kunsti ning nende õpetamise vabadust. Sealsamas sätestatud ülikoolide ja teadusasutuste autonoomia põhimõtet kordab Tartu Ülikooli seaduse⁴ §1 ning täpsustab Tartu Ülikooli 1. juuni 1995. a põhikirja §3. Kumbki neist ei dubleeri aga põhiseaduslikku akadeemilise vabaduse põhimõtet. Olgu see tingitud mildest tahes, natuke kahtlustäratav on niisugune vaikimine igatahes. Õigusteaduses on akadeemilise vabaduse võtnud küll oma kaitse alla Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, kes peab "teadusliku uurimistöö, ideede ja õpetamise vabaduse kaitset" oma põhikirjaliseks ülesandeks (Eesti... 1996: p. 7.15).

---

⁴Vt Riigi Teataja, 1995, nr 23, art. 333.

Juristi vabaduse alus ei peitu tänapäevalgi milleski muus kui **juriidilise meetodi täiuslikus valdamises**. Selleni jõudmiseks on küll abi meetodiõpetuse loenguist ja õpikuist, kuid neist üksi ei piisa. Need kujutavad endist vaid üldistatud kokkuvõtet, tuuma. Sisuliselt omandatakse juriidiline meetod ikkagi konkreetsete õigusdogmaatiliste ainete kaudu, kui nende õpetamine on rajatud eelkõige õigusteaduse meetodite rakendamisele vastaval juriidilisel alal. Just sellepärast on õigusdogmaatiliste ainete õpetamine õigusteaduskonnas olulisemgi kui meetodiõpetuse kursus. Muidugi üksnes tingimusel, et siin toimub tõepoolest meetodikindla mõtlemise omandamine, mitte üksnes kehtiva seaduse ümberjutustamine. Niimoodi toimivas õpetuses ei saaks tulla kõne allagi vabandus, et mingi aine õpetamine on võimatu või raske, sest puudub veel vastav seadus. On ilmne, et alles ülesehitamiskärgus olev seadusandlik süsteem on paratamatult lünklik. Ometi ei tähenda see, nagu peaks seepeale paratamatult puuduma vastav haru õigusteaduses. Otse vastupidi, seda suurem on teaduse määngumaa, aga ka kohustuse määr niisuguse lüngaga toimetulekuks. *Ja last but not least*: seda värvikamalt peaks olema võimalik avada üliõpilasele õigusteaduslike meetodite toime kogu ulatust.

Teiseks tuleb tulevasel juristil omandada ülikoolis **õiguse süstemaatika**. Ka seda mitte nõnda, et ta näeb tahvililt või õpikust õigussüsteemi skeemi. Seesama skeem peab n-õ sündima tema silme all koos vastustega kõikidele *miks-* ja *kuidas-*küsimustele, kusjuures vastajaks ei pea olema sugugi ainult õppejõud, vaid ka üliõpilane ise. Ainult nii on võimalik saada õige ettekujutus süsteemi üksikute osade olemusest, nende omavahelistest seostest ja loomulikust kohast tervikus. Teisalt võimaldab vaid terviku olemuse mõistmine õigesti käsitleda ka üksikküsimusi.

Süsteemi sisemise olemuse ja kooskõla mõistmisega on seotud niihästi kogu **õiguse** kui ka **üksikute õigusharude põhiprintsiipide tunnetamine**. Siingi ei seisne õppejõu ülesanne vastavate printsiipide ammendavas esitamises: sootuks olulisem on näidata, kuidas neid tuletatakse ja milleks neid vaja on.

Niisuguse õpetuse juurde kuulub paratamatult **õiguse ajalooline käsitlemine** ja just savignylikus mõttes. Otseselt õigusajaloolised kursused saavad anda üksnes paratamatult vajaliku aluse niisuguseks käsitlemiseks, mis moodustub õigusajaloolistest taustteadmistest ja üldistest kultuurilis-ajaloolistest seostest õiguse ning õigusteadusega. Õiguse ajaloolise käsitlemise pärusmaaks Savig-

ny mõttes on aga endiselt õigusdogmaatika. Ainult seal saab see osutada tõelise teene — vabastada jurist olemasolevate mõistete ja õpetuste diktaadist ning muuta need tema teadliku toimimise tööriistaks. Pole vist vajagi rõhutada, et selle järele on eriti suur vajadus õiguskultuuris, mis on keeramas uut lehekülge.

Õiguse ajaloolise käsitlusega lähedalt seotud, sellest koguni lahutamatu, on **võrdlev käsitlus**. Kui eelnevad põhimõtted on juristile olulised eelkõige siseriiklikus õigussüsteemis edukaks toimimiseks, siis teiste maade õigussüsteemidega kokkupuutes on õigusteaduse võrdleva meetodi valdamine vältimatu. Niisiis jälle mitte niivõrd teadmised mujal olemasolevast. Sellest ei suudaks täielikku ülevaadet anda ükskõik kui pikk või põhjalik ülikooli-stuudium. Ülikool saab anda üksnes alused võrdleva õigusteaduse meetodi osas, selle rakendamine kujunegu siiski igapäevase iseseisva uurimise lahutamatuks koostisosaks.

Kokkuvõttes võib öelda, et ka tänapäeva ülikooli ülesandeks ei saa olla kellegi õpetamine juristik. Parim, mis tal võib olla pak-kuda, on alus iseseisvale pingutusele vaba juristide seisuse ideaa-lile lähenemiseks. Nii sõltub Tartu Ülikooli seaduses sätestatud teadushariduse mõiste sisustamine üksnes iseseisvate õpetajate ja õppijate ühisest pingutusest. Ainult nende võimuses on uurimise kaudu jõuda teadmise ja teaduseni.

1996

Kirjandus

- E e s t i Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi põhikiri 1996. — *Eesti Aka-deemiline Õigusteaduse Selts 1993.–1995. aastal: Aastaraamat*. Tartu, lk 8–12
- E r n i t s, Madis 1995. *Juristenausbildung* ehk juristik Saksamaal. — *Juridica*, nr 2, lk 66–70
- H u m b o l d t, Wilhelm 1792. Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 1. Berlin, 1903, S. 97–254
- H u m b o l d t, Wilhelm 1797/1798. Ästhetische Versuche. Erster Teil: Über Goethes *Hermann und Dorothea*. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 2. Berlin, 1904, S. 113–323
- H u m b o l d t, Wilhelm 1809a. Bericht der Sektion des Kultus und Unterrichts. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 10. Berlin, 1903, S. 199–224

- Humboldt, Wilhelm 1809b. Litauische Schulplan. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 13. Berlin, 1904, S. 276–283
- Humboldt, Wilhelm 1810. Über die innere und äußere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 10. Berlin, 1903, S. 250–260
- Humboldt, Wilhelm 1827. Über die Aufgabe des Geschichtschreibers. — *Gesammelte Schriften*, Bd. 4. Berlin, 1905, S. 35–56
- Järveld, Peeter 1992. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. — *Eesti Jurist*, nr 1–6, lk 43–48; 154–158; 241–250; 346–349; 419–428
- Lenz, Max 1910. *Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, Bd. 2. Halle
- Luts, Marju 1994. *Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) meetodija süsteemiõpetus*. Tartu
- Savigny, Friedrich Carl 1814. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg
- Savigny, Friedrich Carl 1850. Wesen und Werth der deutschen Universitäten. — *Vermischte Schriften*, Bd. 4. Berlin, S. 270–308
- Spranger, Eduard 1910. *Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens*. Berlin

MARJU LUTS (sünd. 1966) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna. Õigusteaduse magister (1993), praegu Tartu Ülikooli õigusteaduskonna doktorand. Õppinud ka Leipzigi ja Kieli ülikoolis. *Akadeemias* avaldanud tõlkeid ja arvustuse “Uus Euroopa õigusajalugu” (H. Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*, Heidelberg, 1992) (1993, nr 3, lk 624–628).

JOHANNES VOLDEMAR VESKI

Andrus Saareste

Meie keele nüüdisaegse normeerimisliikumise mõtte tähtsam kandja ja mõjukam teostaja, meie emakeele õpetamise vanem ja paremaid jõudusid, kelle vaimseid kasvandikke üle kodumaa pinna leiame nii tihedalt, meie mitmekülgsemaid haridus- ja seltskonnategelasi J. V. Veski on saanud põlvile juuniku 27. päeval 1873. a. Maarja-Magdaleena kihelkonna Kudina valla Vaidavere küla (muistse Vaiga südame?) Kaasiku talu omanikkude Gustav V. ja Miina V. (sünd. Grünthal'i) pojana. Ta vanemad olid põlised kohalikud elanikud. Juba isa oli seltskondliku tegelasena kaugemalegi tuntud. Poisikeseaastad siin veeresid V-I soodevahelistel lagedatel väljadel ja kaasikute läheduses, ja siin, põhjäästi keskmurretele õigegi tüüpilisel keelealal, Magdaleena ja Palamuse piirimail, avanesid temal võimalused kuulda ja õppida kõnet, mis vaba neist paljudest meie kirjakeele traditsioonidele võõraist joontest, mida siiski võis kuulda juba versta viis idasihis või kaks-kolm penikoorimat lõuna poole. Kohalik ja kaugemagi ümbruse murrak oli mõnel viisil meie üldkeele hääldusele või kirjutatud kujule hästigi ligidane. Nõnda tarvitati ja tarvatakse seal praegugi *lj* (*paljad, seljast*, põhjäästi suures enamikus teatavasti *l'l: pal'lad, sel'last*), *sj* (*kosjad, asjade*, mujal laialt *kos'sad, as'sade*), *ja-* (*jagu, janu, jampsib, jandab* jne., sealt lääne pool aga *jä-*), isikulise tegumoe mineviku kesksõnal on lõpp *-nud* (*olnud, parandanud*, kuid mõni kihelkond kaugemale lääne, põhja või lõuna poole on valitsemas *olnd, old, parandand*), *-line, -mine* (*tööline, saamine*, õhtusihis aga liikudes kuuleb peagi üldiselt juba *töölene*,

---

Albert Saareste. "Johannes Voldemar Veski." — *Eesti Kirjandus*. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri. Tartu, juuni 1933, nr 6, lk 257–266. Autori keel säilitatud.

saamene). Teiselt poolt siiski ei seegi murre olnud vaba mitmest kirja- ja ühiskeelele võõrast erijoonest (*kahessa*, ma võtass, tul-
lasse, sõkub, sidun, säädab, lavvad, uived, javatab, jõvi, moa,
keanab, soab suurest pro „saab suureks”, kirjutata, valetates, tu-
livad).

Alghariduse meie V. sai esmalt Vaidavere külakoolis (kuni 1883), siis M.-Magdaleena kihelkonnakoolis (1883–87), aega-
del, mil meil avalikus keele-elus olid mõõduandvad Mihkel Ves-
ke (murrete uurijana, E. Kirjameeste Seltsi tegelasena, ülikoolis
eesti keele lektorina kuni 1884), J. Hurt (E. Kirjameeste Seltsis
kuni 1881, Õpet. Eesti Seltsis ja ajakirjanduses), K. A. Her-
mann (grammatika 1884) ja A. Grenzstein („Eesti Sõnaraamat”
1884). Juba nendes koolides avaldusid tema keelelised annid,
emakeele õppimine polnud talle mingiks pingutuseks (selle or-
tograafiat ei olevat ta õppinud iganes, kuid juba 6-aastasena tei-
nud ta diktaadis kõigest ühe vea: *ika pro ikka!*) ja kihelkonnakoo-
li võõrkeeles (saksa) ta oli tugevam teistest. Õpinguid 1887–96
Tartus, Hugo Treffner’i gümnaasiumis jätkates pole tal enam või-
malik eesti keeles kooli kaudu end täiendada, sest vastav õppeaine
seal puudus (kooli vene keele õpetaja J. Jõgever tegi selleks ja soo-
megi keele tutvustamiseks küll väheseid katseid a. 1887–89 pai-
ku), kuid seevastu avanesid temale teed muudele keeltele — ladi-
na, kreeka, peale saksa veel vene, osalt ka prantsuse ja inglise —,
mis talle ühes botaanika ja muusikaga muutusid lemmikaineks.
Üldse oli V. gümnaasiumis alati 1. või 2. õpilane, võisteldes Ferd.
Karlson’iga (juba siis kaaslaste seas tuntud „luuletajana”) ja Lui
Olesk’iga.

Keskkooli lõpetanud, V. esialgu kavatses astuda Peterburi kon-
servatooriumi ja seega järgneda oma sisemaile soovidele. Õp-
pimine kodumaast kaugel oleks aga majanduslikult kujunenud
raskeks, kui mitte võimatuks, ja V. astus seetõttu Tartu ülikooli,
esmalt — vanemate soovi mööda — usuteaduskonda, kus para-
jasti olid õppimas ka Johann Köpp, Rudolf Hurt ja Joosep Liiv,
sealt aga varsti (1897. a. kev.) loodusteaduskonda (n.n. „füüsika-
matemaatika” fakulteti), kus töö jällegi tema peahuvidele kül-
laldaselt vastas ja kust saadud teadmisi ta hiljemini keeleliselgi
tööl, loodusteaduslikkude oskussõnade loomisel, on võinud tar-
vitada kasulikult. Sealjuures V. ometi ei jätnud sööti ka oma

emakeelelisi harrastusi. Ta oli aastate jooksul püsivam ja üks vähestest lektor K. A. Hermann venekeelsete (!) eesti keele loengute kuulajaist. Osalt viimase, osalt Grenzsteiniga sünenud tutvuse ja tema tol ajal (a-st 1884) laineid löönud keelearendusliku „Eesti Sõnaraamatu” mõjul pääsevad tema varemad keelelised kalduvused arenema edasigi. Eriti aga Jakob Hurda üleskutsete tõukel hakkas ta koguma rahvakeelest andmeid, nimelt oma keskkoolikaaslastelt, ja neid saatma Wiedemanni sõnastiku täiendamiseks Hurdale. Oma seltsiliste seas ja lähemas tutvuskonnas V. sel viisil omandas peagi keelelise autoriteedi kuulsuse. Tulemuseks on, et ta a. 1898–99 võeti „Lõbu ja Teaduse” keeleliseks korrektoriks. Õpitöö võimaldamiseks majanduslikult oli V. otsinud üliõpilaspõlves teenistust ka varemalt, nimelt H. Treffneri gümnaasiumis korteri ja ülalpeo eest iga päev klassis kuus tundi õpetades kirikuluugu, ladina ja saksa keelt, geograafiat ning koorilaulu. Samuti ta oli sealsamas kooliorkestri juhatajaks ja kooli ning internaadi inspektori kohuste täitjaks. Töö rohkus ja aineiline kitsikus teda küll takistasid üliõpilasorganisatsiooni astumast, kuid siiski ta kuulus ühte mitteametlikku üliõpilasringi (koos J. L. Jürgens’i, R. Aavakivi, M. Pung’a, J. Jaakson’i, K. Päts’i, A. Alver’i ja teistega), kes mitmetes Tartu seltsides korraldas rahvalik-teaduslikke ettekan-deid läbirääkimistega. Vahepeal arenes tal ka tutvus K. A. Hermanniga, kellega sagedasti keelekõikumustes mõtteid vahetas ja vaidlussegi sattus, kus viimasel harilikult ainsaiks argumentideks olid väited tema enda raamatuist.

Ainelise kitsikuse surve katkestas V. oma õpingud ülikoolis 1899 kevadel, jäi esialgu Tartus koolitöösse ja a. 1900 uue kuukirja „Rahva Lõbulehe” keelekorrektoriks ning kaastööliseks, ja rändas siis õpetajakohale Harkovisse (1900–01). Siit 1901. a. lõpul kutsus K. Päts ta Tallinna, Tartust siia asunud Ed. Wilde, O. H. Müntner’i, H. Pöögelmann’i, pärastpoole ka M. Martna, M. Punga ja A. Hansen-Tammsaare ringkonda, neil ilmuma pääsenud uue päevalehe „Teataja” toimetusse sekretäriks, korrektoriks ning näidendite ja muusika arvustajaks. Nagu sisulaadis ja ilmavaates see ajaleht Tartu „Postimehest” kallas märksa erinevatele teedele, nõnda sündis ka keeles: J. V. Veski ja Ed. Wilde hakkasid siin rõhutama ja õhutama puhtamalt põhjaeestilist, enam tallinnamaapärasemat keeletarvitust (nii *hea-pea-peal-seal, mõet, võerad*, ad-

verbidel *-ste, -mine*, „Postimehel” aga *hää-pää-pääl-sääil, mõõt, vöörad, -sti, -mini*). Sellest siis hakkasid seni kirjakeeles juba imitsevad vähesed lahkumineku süvenema ja uusi tekkis juurdegi. Oli tunda XX s. algusaastail nagu kirjakeele juba kujuneva traditsiooni katkemist ja ühtluse lõhenemist. Kuid samal ajal elu hakkas eesti keelele asetama senisest suuremaid korra ja kindluse nõudeid. Linnades, eriti Tallinnas, oli eesti soost väikekodanlus, töölised ja haritlased arvult juba õige suureks paisunud, Eesti rahvuslik ja kultuuriline elu oli nihkumas enam ja enam linnadesse, eriti Tartu ringkonnades rõhutatud külakultuuri kõrvale hakkas peamiselt Tallinna piirides tunduma tarbeid ka linnakultuuri hindamiseks, ajakirjandus oli arenemas kiirelt, seltskondlikkude organisatsioonide arv kasvas ja eestlasi hakkas valguma isegi linnade omavalitsustesse (Tallinnas 1904). Kõik see kergitas ka maa rahvastiku enamiku keele sotsiaalset väärtust. Temas maksva pruugi ühtlusele hakati enam tähelepanu pühendama. Nõnda tekkiski Tallinnas 1906. a. asutatud Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakonnas ringkond huviosalisi (J. V. Veski, Ernst Peterson, mag. C. Recha, T. Kuusik, dr. K. A. Hermann, Ed. Virgo, A. Nõu, Aug. Busch, J. A. Rahamägi, G. E. Luiga, J. Ploompuu, Aug. Hanko, Leop. Tõnson), kes endile sihiks seadsid eesti kirjakeele küsimusi selgitada, kõikuvusi tasandada ja emakeele oskust levitada. Niiviisi algas (11. III 1907) eesti kirjakeele normeerimisliikumine, mis seniseist samasihilistest, kuid individuaalselt juhitud katsetest erines oma kollektiivse laadiga. Selles märgatava osaga oli Veski, tol ajal mitmete Tallinna lehtede toimetusliige ja eesti keele õpetaja kaubanduskoolis. Samal ajal ta jätkas ka linna rahvakeelset sõnavara kogumist ja avitas keskkoolides käima pandud eesti keele õpetuse kavade koostamist. Kui E. Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-haruseltsis lõpuks 1908 mitmed keelelised juhised olid kuju võtnud, suges vajadus neid tulemusi kooskõlastada Tartu kirjandusliikudes ja keelehuvilistes ringides maksva uususe ja põhimõtetega.¹ Kummagi leeri ühisel soovil loodi tallinapoolsel algatusel põhja-eestilise ja lõuna-eestilise „ühendatud kirjaviisi toimkond”, mille koosseisu kuulusid J. V. Veski kõrval veel Joh. Aavik, V. Grünthal, J. Jõgever, dr. O. Kallas,

¹Viimaseid sõeluti Tartus 1907. a. augustis ja oktoobris; vt. A. Palm, Eesti Kirjanduse Selts 1907–1932, lk. 58.

A. Jürgenstein, M. Kampmann, J. Kurrik, E. Peterson, H. Põld, C. Recha, V. Reiman, N. Soll, J. Tammemägi jt. ja kes siis nn. Tapa keelekonverentsil 30. V 1908 need juhised oma seisukohtade aluseks võtsid ja aasta hiljemini (25. V 1909) uuesti kinnitasid. G. E. Luiga ettepanekul avaldas V. sel viisil tehtud otsused ja 1910–11 Tallinnas ja Tartus peetud keelekoosolekute seisukohad „Päevalehe” kalendris, artiklit äratõmbenagi laiemaile hulkadele kättesaadavaks tehes („Eesti kirjakeele reeglid”. Tallinnas 1912, 15 lk.). Juhiste loomisel ühineti prof. E. N. Setälä vastavaldatud vaadetega, neid sõnastades: „Keele ajalugu ja rahva kõnelemisviisi peab silmas pidama, lõpulikuks otsustajaks olgu tungiva tarviduse kõrval aga nimelt *o t s t a r b e k o h a s u s*” (lk. 4). Fikseeritakse kõigepealt rida häälikulisi küsimusi: *ää* kirjutamine järjekindlalt (*päästma, pääsuke* jne.), kuid *hea, pea, peal, seadma, seal, teal, teadma*; samuti *õõ* (*mõõt, võõras, põõsas, rõõm* jt.), *üü*, sõnad *au, nõu*, gen. *jõu* ühe *u*-ga, diftongides *n ees i* sõnus *naine, laine, paine*, hilisdiftongides (*i, u, ü >*) *e, o, õ* (*vead, lood, söed*), teatud noomenites *ks* ja *ts* asemel *s* (*jänesed, käised, karjased* — kuid siiski *juuksed, õeksed* jmt.), mõningaid üksiksõnu kujul *aed, väike, kõik, ialgi, sootu* jt. (pro: *aid, veike, keik, ialgi, ealgi, suutu* jt.). Morfoloogias esitatakse tähtsamate soovidenä: tüüp *õnnetud* (pro *õnnetumad*), mitm. osastavas (-*si* asemel) ainult -*sid*, soovitatakse enam lühikeste pl. part. (*keeli, poissa, öid*) ja illatiivi (*Tallinna, keldri, kiriku*) vormide tarvitamist, sisseütlevat tüüpi *juure* (pro *juurde*), essiivis nõutakse soome eeskujul ja vist Grünthali mõjul tugevat astet (*jõgena, uudena*), eesti perekonnanimesid võimaldatakse käänata eestiliselt (*Org:Oru*), mineviku ja tingiva kõneviisi mitm. 3. isikusse tuuakse jällegi (-*ivad* asemele) -*id*, adverbide tunnused määratakse -*ste, -mine* kujuliseks (*kiireste, paremine*) ja kaudse kõneviisi vormideks tunnustatakse tüüpe *olevat* ja *olla* (pro *olema*). Ortograafias püütakse keeleajaloolistest vaatekohtadest lähtudes sõnaalgulist *h-d* kindlaks määrata (siiski kõneldes ainult kirjutamisest, mitte hääldamisest), reeglistada ka võõrsõnade õigekirja ja eesti liitsõnade kokkukirjutamist ning -*gi, -ki* tarvitamises asutakse nüüdsele radadele. Lause-ehituses toonitatakse objekti eri vorme määravaid seaduspärasusi. Mõningaid katseid tehakse ka sõnatähenduse reguleerimiseks (*kes* ja *mis, tahes* ja *tahtes* vahe).

Ka mõnede murdeliste joonte tagasitõrjumist üritatakse (lk. 15). Otsused ja nende sõnastus kannavad muidugi oma aja vaadete ja mõistmiste, tolleaegse keeleajaloo ja seda tolleaegselt käsitlemise pitsarit (sõnakujusid tüüpi *pudelisi* märgitakse „ebaõigeks”, *koju* olevat saadud kujust *koduje* metateesi teel; kui *rukkina*, siis pida- vat olema ka *nõrkana* jne.) ja rahvakeele arvestamisel rajanetakse oma-aegseil veel küllaltki puudulikel andmeil.

Kõnesolnud nelja keelekonverentsi tõukel hakkasid Helsingis soome sugu keeltes eriharidust saanud nooremad keelemehed V. Grünthal ja Joh. Aavik eesti kirjakeele arenemisküsimustes avaldama elavamat tegevust. Oma noorpõlve kirjutistele „Noor-Eesti” I (1905) ja II (1907) albumis järgnes Aavikul rida programmilisi mõtteavaldisi ja tegelikke keelejuhiseid sama 1912. a. jooksul, peale lühemate, ajalehtedes (peam. „Postimehes”) ilmunute veel „Tuleviku Eesti-keel” („Noor-Eesti” IV, 1912), „Soome sõnad Eesti keeles”, „Ilusa keele kõlaline inetus”, „Kõige suurem germanismus eesti keeles”, „Keele kaunima kõlavuse poole” (E. Kirj. 1912), eribrošüürina ka „Mõned keele reeglid” (1912 lõpul). Kumbki teostas oma seisukohti ka mõnedes tõlgetes. Sellele algavale liikumisele reageeris teravalt kohe Veski 1913. a. teisel poolikul „Voog I” nimelises albumis artikliga „Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest” (22 lk.), kus kaitses vastuvõetud kollektiivseid normisid, arvustas Aaviku ja Grünthali uuenduskavatsusi, valgustas omast vaatevinklist keele arendamise põhimõtteid ja jõudis lõpuks seisukohtadele, et eesti keelt tuleb sõnaliselt ja lauseliselt rikastada, kuid rahvakeeles peituvail alustel ja esmajoones omade murrete s u g e m e t e g a, siis alles soomest (laenusid sealt aga häälikuliselt eestistades) ja rahvusvahelisest sõnavarast, saksa- ja vene- päraseid konstruktsioonisid peaks aga vältima; samuti tuleks Veski arvates enam tunda sünonüümide tähenduslikke vahekordi ja eesti sõnade liitmise ja tuletamise seadusi.

1914. a. 1. aprilliks kutsutakse Veski Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslikuks sekretäriks. Ses ametis ta peab seltsi kõnekoosolekul sama a. suvel programmilise kõne „Eesti keele praegune arenemisjärg”, mis ilmub „Eesti Kirjanduses” IX (169–176) ja milles toonitab vastandina Aavikule senise eesti keele võimeid, painduvust ja rikkusi, hur-

jutab laenamistega liialdamist, juhatab tutvuma rahvamurrete ainekuga, selle kogumisele, ja murdeist kirjakeelde ammutama (m.s. oskussõnade loomisel) ning soovitab kirjakeele arendamist rajada üldse senisest kindlamaile juhtmõttele, nimelt omapärasuse ja otstarbekohasuse nõudeile. Kogu „uuendamise” küsimuses areneb samas E. Kirj. aastakäigus ühelt poolt Aaviku, teiselt poolt Veski ja Jõgeveri vahel poleemika. On tekkimas ja selgumas keelearendamises kaks laagrit: uuendajad, kes toonitavad enam esteetilisi tarbeid ja subjektiivset meeldimust, samuti soome eeskujud, siis normeerijad, kellele tähtsaks on mõistusepärased kaalutlused (otstarbekohasus, järjekindlus), omapära ja rahvakeelsus. Nendest kõrvale seisma jääb K. Leetberg oma iseseisvusega, individuaalsustega ja virumaaliselt värvitud rahvakeele nõuetega. EKS-i senisesse tegevusse toob Veski hoogu ja värskust, ta püüab selgitada üldiselt seltsi tegevuslaadi ja kavatsusi (E. Kirj. IX 137–146), töötab tõhusalt kaasa seltsi juhatuses ja toimkondades, peaaesjalikult keeletoimkonnas ja „Eesti Kirjanduse” toimkonnas. A. 1915 (mais) ta valitakse kuukirja vastutavaks ja tegevakaks toimetajaks. Oma tegevust ja võimeid, iseäranis keelepõllul, ei saa ta neis ametis esialgu küllaldaselt välja arendada, sest et tal siin isegi asjaajaja kohuseid tuli ajutiselt täita, nagu aastaraamatute ja rutuliste koosolekute kutsete laialikandmine ja kuukirja ekspeditsioon. Seks ajaks hakkab keeletöimkonnas lõpule liginema ka 1901. a. novembris alanud töö tulevase õigekeelsuse-sõnastiku koostamiseks, mis peamiselt J. Tammemäe hoolet, kuid suurel määral veel V. Grünthali, J. Kurriku, J. Jõgeveri ja hiljemini J. V. Veski kaasaitel (üldse oli osalisi 15) 167 istungil oli vastavad seisukohad 1917. aastaks fikseerinud. Teos ilmubki Tallinnas 1918. a. sügisel „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” nime all, varustatud Veski poolt sissejuhatavate keelereeglitega. Rinnu sellega on töö V. juhatusel käimas ka paljudes oskussõnade komisjonides. Kui 1919 algul ÕS-u esimene trükk hakkab lõpule jõudma ja EKS-i KT uut koostada kavatseb, usaldatakse tehtav tegelik töö komisjoni otsuste põhjal J. V. Veski hoolet. Tema sulest ilmub vahepeal ka artikleid („Üksikud mälestused dr. M. Veskest”, E. Kirj. X; „„Kalevipoja” parandamiseastmed”, ib. XIII, jt.) seltsi kuukirjas. Selle erapooletu toimetamine kuni tänini on leidnud üldsuses

laialdast tunnustust ja selles teostatud ÕS-u keelekord ja laitmatu, peaaegu trükivigadeta sõnastus on saanud laiemalegi keeletarvitajaskonnale elavaks ja ustavaks eeskujuks. Kõige suuremat osa oma jõust, eriti peale teadusliku sekretäri ametist loobumist 1922. a. algul, on V. pühendanud 1919–33 vahepaiku, tasulise tööna, Õigekeelsuse-sõnaraamatu teise täiendatud väljaande koostamisele. Abiks tal siin, põhimõttelise külje hoolitsemisel, on olnud rida teisigi EKS-i ringidesse kuuluvaid keeleteadlasi, kirjanikke ja pedagooge. Sellest teosest on tänini trükist ilmunud 87 trükipoognat (kuni sõnani „sissekanderaamat”). Kuna ortograafia ja grammatiline ehitus siin, juba kujunenud traditsioonide tõttu, olulistes joontes esimese väljaandega ühte peab (siiski part. pl. -a asemele -e, *arsin-kurs-marsima* > *arssin-kurss-marssima* jmm.), eri seisukohtadele asudes üksiksõnade keelekuju ([*jada*:] gen. *jaa* asem. *jada*, *maleva* > *malev*, [*mähk*:] gen. *mähja* as. *mähi* jms.) ja võõrsõnade ortograafia ning eestindamise küsimuses (*beitsima* > *peitsima*, -*ismus* > *ism[us]*, *tsement* ka *sement*, *legenda* > *legend*, *romantikus* > *romantik* jt.), mõnede pruugist juba taganevate paralleelvormide hülgamisega (ainult *samuti*) või teiste, kuidagi õigustatud või eluliste rööbaskujude lisandamisega (*mõisa* kõrvale ka *mõis*, *saakal* kõrvale ka *šaakal* jt.), astutakse nüüd samm edasi mõnede hääluslikkude nähtuste (palatalisatsioon ja pikkusvälte) täpsa märkimisega, seletuste avardamisega ja uue ainestiku (sõnade, vormide, isegi kõnetuste) avardamisega ja uue ainestiku (sõnade, vormide, isegi kõnekäändude) ligitõmbamisega. Viimaste seast eraldi oleks rõhutada rohkeid murdesõnu ja arhaisme vastavaist sõnastikkudest, kirjakeelest ja otseselt rahvakeelestki: *ask* = kade, *ehakas* = maldamatu, *iiral* = ärevil, *julusi* = tormjulgelt, *jõla* = lõõp, *jõnk* = kohmakalt kuri, *kasi* (= kevadene niiskus põllumullas), *katt*, -*u* = härjajike, (püssi) *keep*, -*a*, *kiugul* = kaur, *kärvas* (külml), *leep*, -*i* = tüükakujuline pind, *loilas* = rohulodu karjatamiseks, *loos* = väike aas, *lõhm* = ärälõhustunud kild, *lõip*, *madel*, *maideldi*, *mõik*, *mõlu*, *mügi*, *nekk* = kättemaks, *noruline*, *noidlema* = viisamisi lähenema, *nugiline* = parasiit, *nuljama*, *nära*, *päimetsas*, *sammama* 'leisten', *soider*, *song*, *tüsilik* jpt. Veski enda loominguna oleks nimetada rohkeid uusi tuletisi ja arendeid, eriti oskussõnade alalt: *andam*, *andmed*, *arvutama*, *aval* = avameelne, *avastama*, *elamu*, *edu*

tama = avansseerima, *elutama* 'bewohnen', *hali* = roheline, *iselik* = autentne, *jae* 'en détail', *juhend* = instruktsioon, *juhised* = reegel, *karind* = distsipliin, *kaasuma* = kaasa astuma, *kasama* (sõnast *kasav*, Wdm.) = vääriliseks pidama, *kivim*, *kivind*, *liiklema*, *loendada*, *maistu*, *nailas* = abiellumishimuline, *niitama* = konstateerima, *näidis*, *olem*, *oles* = olend, *olm* = fakt, *olund* = olukord, *puistu*, *puit* 'lignum, totes Holz', *puund* 'Holzstoff, Holzzeug', *rakindama* = konstitueerima, *raking* = organisatsioon, *rakis* = seadis, *rakkima* = korrastama, *samik*, *saras* = (küla-, linna-)maa (murdesõnast *sarg*), *ravi*, *siistel* 'Spritze', *sõltuma* = olenema, *servik* = mingit väljakut servav hoone, *siirik* = mingi väljaku ümber siirutaolise servana ehitatud hoone, *siruk* = püstkülkilise põhisega hoone, *taatama*, *tarbima*, *tulundus*, *tisitama*, *uul* = uulits, tänav, *valamu* 'Auscuss', *valk*, *vermima* 'prägen', *vigus* = vigane olek, *väljak* = plats, *vääris*, *ühik*, *üllas* = suursugune, 'edel', *võrdum* 'Gleichnis' jne. Mil määral need kõik just tarvilikuks osutuvad ja nende kuju õnnestunud, selles võivad arvamused mõnel puhul lahku minna ja nende lõplikum hindamine paistab veel varajane. Valdav enamik neist tohiks aga küll vist kord muutuda meie kirjakeele pärisomaks, eriti selle puht-intellektuaalsemas stiilis ja erioskuste aladel. Teosesse on võetud tunduva ettevaatusega — seda oleks võinud enamgi soovida — uusi, puhtkirjanduslikke, isegi ettepaneku järgus olevaid soome laenusid nagu *aist*, *raev*, *vahing* jt. Teatava tagasihoiuga on neil laenamiseradadel sammunud ka autor ise (*haldama*, *imb* = neitsi), vahel haarates isegi kaugemaist sugukeeltest (nii tšeremissist *nulg* 'Weisstanne'). Tarvidust mööda on arvestatud ka J. Aaviku nn. kunstlikult loodud sõnu nagu *laip*, *relv*, *roim* jt. Kuna see kollektiivse autorkonna teos on mitmetegi seisukohtade (olev ja veel kõikuv uus, ÕS-u 1. trüki normid, toimkondade muutuva koosseisu ja muutuvate aegade soovid ning lõpuks pea-autor ise oma vägagi püsivate, kuid mõistetavate ja pärisnimikkude vaadetenihkumistega ja eksimise) võimalustega, siis võib teoses arusaadavalt leida jooni, mille hindamisel seisukohad võivad jaguneda, nii mõnede tarbeta murdeliste teisendite esinemist (*aed*, *edasi*, *keeda*, *kimalane*, *kujun*, *käskima*, *küüdik*, *pära* jt. kõrval *aid*, *edesi*, *kiia*, *kumalane*, *koon*, *käskma*, *kiudik*, *pera*) ja mitmete ebakõnekeelsete, teoreetiseeritud keelekujude tarvitamist (*alul*, *hiigel* [suur], *hüljes*, *hässä-*

tama, juga = joa, veekukkumine, part. pl. *kaksi* ~ *kahti*, *kõlblas*, tüüp *nähtamatu*, tüüp *lihtis*:gen. *lihtsa*², *hulgi*, *ramm*, *seatsema*, *varrud* sõnast gen. *vardude* jpt. pro *algul*, *hiigla* [suur], *hülge*, *äsitama*, *joa*, *kõbliline*, *kahtesid*, *nägematu*, *lihtne* gen. *lihtsa* [nagu *moodne*:*moodsa*], *hulge*, *rammu*, *sigatsema*, *varrude* jt.), millest aga suurem osa küll langeb ÕS esimese väljaande juhtivamate autorite (Tammemägi, Grünthal) keeleajalooliste kombinatsioonide ja spekulatsioonide arvele. Viimast võib öelda ka paljude „ametlikuks” tehtud, kuid vaieldava väärtusega murdeteisendite puhul nagu (lina, lõnga) *seie* = sõõre, *kiim* = võsakirves, peerukirves, *leelis* (Muhu murret!), *leets* (id.), *võrt* (pro: *säie*, *kiin*, *lehelis*, *lets*, *võrd*) ja küsimus võiks ka kerkida, miks on *ämblik* kõrval *hämblane*, miks *jagu*, *janu*, *jampsima* kujudega rinnu *jätk* ja *jändama*, miks *limu*-sõna tuletis on *ii*-ga (*liimukas* = vihmuss), miks *tervis*-sõna häädada murdeliselt pika *r*-ga (part. pl. *tervisi* pro *terviseid*!), miks *küljed*, kuid *küllakil* jmm. Erinevaid mõtteid võib kanda ka mitmete küsitavate uuenduste (näit. *nööbiauk* pro *nööpauk*, *sarnasus* pro *sarnadus*, *isi* pro *isaid*, ill. *minnu*, *kellelgi* pro *kellegil*, *millesegi* pro *millegisse* [-gi tunnusel siin puudub tema harilik tähendus!]) jm.) sanktsioneerimise puhul.

Oma elutöö, ÕS-u 2. trüki koostamise kõrval on J. V. Veski oma määratu tööjõu ja teadmiste avaruse tõttu saanud osa võtta — lisaks ülemal nimetatule — veel paljudest EKS-i tähtsamaist üritustest nagu näit. koguteos „Eesti” toimetamisest ja kodu-uurimise toimkonna tööst (1926–33), Rahvaviiside toimkonnast (1923–29) ja EKS-i esindajana Eesti Bibliograafia Komisjoni tegevusest. Eriliselt on aga esile kerkiv tema osavõtt keelemehena jaolt EKS-i hoolkonnas, jaolt väljaspool töötavaist arvukaist oskussõnade komisjonidest. Tema tähtsamaist töödest ja toimetest veel kaugemal nimetaksime siin ülikooli eesti keele lektori ametit (1919–), õpetajategevust H. Treffner’i gümnaasiumis (1919–29) jm. ja kuuluvust Akad. Emakeele Seltsi juhatusse, ajakirja „Eesti Keele” ja „Eesti Entsüklopeedia” toimetustesse.

J. V. Veski teeneid hinnates on EKS valinud ta 1932. a. oma auliikmeks.

²Mitte päris uute tuletistena, vaid juba olevate „segatüüpide” parandusena.

Meie kuuekümnendaastase hällilapse avaliku keelelise tegevuse aeg pole olnudki väga pikk. Kõigest viis aastat kolmatkümmend. Kuid seda järku, iseäranis viimast dekaadi, ta on vajutanud kõige oma kaaluga raskelt, püsivaid jälgi jätvvalt. J. V. Veski töö viljade lopsakus ja tema kui meie emakeele tundja autoriteedi suurus on olnud seda enam imetleda, et ta oma tegevust iial pole püüdnud õrguks pipardada, mitte kunagi seda õdustanud kõmuga. Ta pole iganes pöördunud suurte hulkade silmapilksete maitsete ega tunnete poole ega pole katsunud kõditada veel valmimata nooruse pakitsevat iseteadvust. Põhimõttelist ja propageerivat ta on kirjutanud vähe. Tema mõjuvõimu saladus — suurelt osalt küll kirjastuste ja nende korrektorite kaudu, mis selle väärtust aga ei kahanda, kuna need alluvad vabatahtlikult — peitub kahtlemata selles, et üldsus tema vaadetes leiab meie oludes muidu nii kasinat süstemaatilistust ja järjekindlust, põhjalikkust ja lõpunimõeldut, keeleliste tõsiasjade oleva külluse tundmist ja ustavust iseenda seisukohtadele. Vastandina meie varemate ja vahest nüüdsetegi keeleteadlaste hõljuvaile ja meie aja tarvetele iganenud keelearenduslikele põhimõtetele, vastandina keeleajaloo, sugukeelte eeskujude, oma kitsa kodunurga rahvakeelsuse ja subjektiivse ning meelevaldse esteetilise mõõdupuu arvestamisele on Veski meile hakanud esirinda nihutama otstarbekohasuse ja laiemalt mõeldud rahvakeelsuse printsiipe. Nende vaadete turvale ta on jäänud ka tänapäev, kuid arvab nüüd enam, et keelearendamisel nii väljenduslikku kui ka grammatilist vajadusekohasust tuleb nõutada ikkagi tingimuslikult, kui see nimelt pole otseses vastuolus rahvakeelsusega. Suuri muudatusi meie kirjakeele grammatilises ehituses ei arva meie juubilar enam sündivat, kuid teatavaid muudatusi ja peajasjalikult täiendusi ta peab veelgi võimalikuks, nende puhul aga edasituletamise meetodil olevat juba omad piirid, tüved meil olevat liialt koormatud — loomingu mittemillegist ei pea J. V. Veski õigeaks —, nüüdsest peale tuleks esimeses järjekorras hakata lisa ammutama meie rahva elavaist murdeist.

Oleme meie suurt töömeest elutöös jälginud. Ja kui nüüd veel kord meie rahvuskeele puhtväliselt — ortograafiselt, häälikuliselt, jah, isegi vormitunnustes — kirendavat tarvitust läinud sajandi lõpul ja käesoleva algul silmitseme, saab meile mõistetavaks, et meie keele nimetatud alade kinnistamine ja korrastamine oli saa-

nud vajaliseks. Korra loomisega siin (morfoloogiat siia arvaksime ainult vähesel määral) me väldime asjatut energia pillamist igal üksikul keeletarvitajal. Kui aga korra ja normide valjus võimule pääseb kõigis morfoloogiaküsimustes ja hakkab ähvardama isegi lause ehitust, sõnade tähendust ja sõnade valikut, siis tunneme endis jälle puhkemas vägevat tungi vabaduse — kas või ulaelu — järgi, ja meie silmi ette kangastuvad keeled, nagu hispaania ja itaalia, mis normeerivat kätt on saanud tunda ainult kõige välisemas küljes, mis on alati kõige tihedamalt ühendust pidanud rahvakeele mullaga ja seetõttu on ka suutnud endid hoida rõõsad ja värsked.

ANDRUS SAARESTE, varem Albert Saaber ja Albert Saareste (1892–1964), teenekamaid eesti keeleteadlasi, eriti murdeuurijana, tähistas JOHANNES VOLDEMAR VESKI (1873–1968) 60. sünnipäeva eelneva uurimusliku artikliga, mis ilmekalt väljendab nende kahe mehe mõtteharmooniat ja ka teatavaid lahknevusi. Avaldame selle taas vana keeletarga 125. sünniaastapäeva puhul. J. V. Veski tegevus jätkus muidugi veel aastakümneid pärast selles artiklis käsitletud aegu, ja tuleb öelda, et ta tekitas okupatsiooniajal korduvalt elevust oma rahuliku järjekindlusega keeleküsimustes, millel oli selge rahvuslik sisu.

A. K.

ARVUSTUS

MINEVIKUMEENUTUSI ILMAR TALVE AUTOBIOGRAAFIA PUHUL

Ilmar Talve. *Kevad Eestis: Autobiograafia I.* Tartu: Ilmamaa, 1997. 392 lk.

31. oktoobril 1997 sain oma vanalt sõbralt Ilmar Talvelt tema vastilmunud autobiograafia *Kevad Eestis* autorieksemplari. Lugesin selle ühe hooga läbi. Kui Ain Kaalep varsti pärast seda arvas, et võiksin sellest kirjutada retsensiooni, siis andsin kohe kergemeelse nõusoleku. Kergemeelse sellepärast, et kirjastus "Ilmamaa" on raamatu retsenseerimise teinud raskeks, sest on tavatul kombel selle lõppu paigutanud juba ka Heino Puhveli tunnustava retsensiooni, mille põhiväidetega võib vaid ühineda. Küllap on tõesti tegemist teosega, mis "jääb eesti memuaaride klassikasse", nagu Puhvel veendunult kinnitab. Autor on oma elukäigu paigutanud õnnestunud ajastu- ja keskkonnamaalingusse, mille objektiivsusetaotluses ei ole kahtlust.

Hädas tulin oma meelest päästvale ideele: miks mitte püüda oma esituses *mutatis mutandis* rakendada võrdlev-ajaloolist meetodit, milles nii mina kui Talve oleme hästi kodus. Kirjutada pigem kimp võrdlevaid mälestusi kui retsensioon. Olen ju Ilmar Talve lähedane eakaaslane, temast vaid mõni nädal vanem, ning meie elu- ja teadusteel on mitmeid, nii vahetuid kui kaudseid kokkupuutepunkte. Tohiks olla päris asjakohane esile tuua mõningaid kõrvutavaid seiku, mis muu hulgas ehk aitavad mõnevõrra valgustada sedagi, mis asjaoludel eesti inimsaatused aja raskes pöörises tahtlikult või tahtmatult sattusid ühele või teisele poole raudeesriiet, kus igapäeval tuli üritada leida oma tee.

Alustaksin päris algusest. Kuigi oleme mõlemad ilmale tulnud nõukogude võimu all, kuulume põlvkonda, kelle teadlik elu algas Eesti esimese iseseisvuse ajal. Ilmar Talve sündis 17. jaanuaril 1919 Nõukogude Venemaal Petrogradi lähistel Mga raudteeasulas ja mina pisut varem, 23. detsembril 1918 Nõukogude Eestis (täpsemini Eesti Tööraha-

va Kommunis) Tartus. Vaba Eesti võttis minu beebipõlve oma hõlma juba mõni päev enne Ilmari sündi, kuna tema pääses Eestisse optandina alles pooleteiseaastaselt. Iseseisvus oli meile endastmõistetav tõsiasi.

Tartu jäigi minu kodulinnaks, kus ma üles kasvasin ja 1937. aastal Hugo Treffneri Gümnaasiumi lõpetasin. Isa kaotas ma väga vara, juba 1931. aastal. Ta oli lõpetanud 1907 Tartu Õpetajate Seminari, töötanud 1908–1914 algkooliõpetajana Otepää lähedal Valgjärvel, osalenud sanitarina Esimeses maailmasõjas Saksa rindel, oli minu sünni ajal “Vanemuise” seltsi asjaajaja ning omandas 1921 hambaarsti kutse, kellena teotses Tartus surmani. Edasi kasvasin ema hoolet, kes isa surma järel õppis Hans Kruusi proua juures hambatehnikuks. Ilmar Talve leidis kodupaiga väikelinnas Tapal, mille ühisingümnaasiumi lõpetas aasta võrra minust hiljem.

Meie mõlema humanitaarsed huvid ilmnesisid varakult koolipäevil ja leidsid väga selge avalduse selles, et juba 1935. aastal jõudsimme üsna kitsa levikuga kultuuriajakirja *Eesti Kirjandus* tellimiseni, mis kooliõpilaste puhul polnud just tavaline nähtus. Talve tellis endale järgmisel aastal ka veelgi spetsiaalsema *Eesti Keele*, rääkimata sellest, et tema juba algkooli lõppklassides hakkas Eesti Rahva Muuseumi korrespondiks. Need asjad jäid minul tegemata, kuigi elasin kultuurikeskuses Tartus. Üldse olin ma märgatavalt passiivsema loomuga ega võtnud osa näiteks spordiliikumisest ja skautlusest, mis Talve juba 1937. aasta suvel viis pikemale Soome-matkale. Minu esimene pikem reis toimus sama aasta kevadel Tartust Tallinna, kus eriliste tulemusteta osalesin keskkooliõpetajate võistluskirjandite kirjutamisel, tutvudes sel puhul hiljem meie mõlema sõbraks kujunenud Arne Vinkeliga, keda neil võistlustel ka auhinnaga pärjati. Soome aga pääsesin korduvate ürituste järel esmakordselt alles 1970, mil 27-aastase ajavahemiku järel taas kohtusin ka Ilmar Talvega.

Gümnaasiumi lõpetasime mõlemad *cum laude*, kusjuures kummalgi oli kergelt häirivaks teguriks kahes esimeses klassis õpitud joonistamise “rahuldav”, mis minul küll lõputunnistusel muudeti “heaks”. Vahetult kooli lõpetamise järel astusime mõlemad Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda, mina 1937., tema 1938. aastal.

Ülikoolis me isiski niipea kokku ei puutunud, sest mina läksin 1938. aasta suvel aastaks Eesti kroonut teenima. Ehtsaks humanitaariks osutusin sealgi: ei üritanud üldsegi mitte ohvitserikutset püüelda, mis oli enamiku keskkoolipoiste eesmärk. Noorte väljaõppe sain nelja kuu vältel Tartus Kuperjanovi partisanide pataljonis, seejärel olin neli kuud Petseris 7. jalaväerügemendi õppekompaniis, mille lõpetasin vähese edukuse tõttu reamehena. Minu rühmaülemaks oli seal muide võimsa

bassihäalega käsklusi andev leitnant Peeter Lindsaar, kes tulevase kirjanikuna järsult erines teistest ohvitseridest. Temagi märkas ära minu teistest põikuvad humanitaarsed kalduvused. Petserist läkitati mind tagasi Kuperjanovisse, kus kompanii veebel Karl Siimus mu peatselt valis oma kantselei kirjutajaks. Siit tuleneski mu peamine kasu muidu üpris švejklikuks ja minu jaoks üsnagi tühjaks osutunud sõjaväeteenistusest: õppisin masinal nelja sõrmega kirjutama, millest edaspidi oli tõsist tulu. Eriti kurb oli see, et Euroopa sünge, sõjaähmis olukorra tõttu pikendati aastast teenistusaega 1939. aasta suvel veel kuue kuu võrra. Nii pidin sõjaväes üle elama baasidelepingu sõlmimise ärevad päevad, mispuhul meile jagati kätte lahingpadrunid, ja viimane õõ pärast ratsartügemendi Tartust Narva poole väljasõitu tuli magada täies rõivastuses. Seejärel aga rahunes kõik ja Soome Talvesõja päevil pääsesin aastavahetuseks taas vabadusse ning asusin jätkama katkenud õpinguid ülikoolis.

Etnograafia kujunemine peaaoneks ülikoolis ei olnud minul ega Talvel sugugi endastmõistetav. Aeg ja olud mängisid siin oma osa. Meie esialgne ainevalik oli järgmine: minul eesti keel ülemastmes, eesti ja üldine kirjandus ning inglise filoloogia keskastmes, eesti ja võrdlev rahvaluule alamastmes, Talvel eesti ja üldine kirjandus ülemastmes, eesti keel ning eesti ja võrdlev rahvaluule keskastmes, etnograafia alamastmes (lk 183). Peale ülikooli pääsmist astus Talve peatselt humanitaarse üliõpilasseltsi "Veljesto" liikmeks, kuna mina oma ühiselulise passiivsuse tõttu jäin "metsikuks". "Veljesto" seltsikaaslaste mõjul vahetas Talve oma ainevalikus etnograafia üsna pea filosoofia vastu, mis pidi kirjanduse õppimisega palju paremini sobima (lk 190). 1942. aasta kevadel aga lõpetas Talve ülikooli järgmise ainevalikuga: etnograafia ning eesti ja võrdlev rahvaluule ülemastmes, eesti keel ning eesti ja üldine kirjandus alamastmes. Ja kui mina aasta hiljem oma ajutise lõputunnistuse välja võtsin, siis olid sellel märgitud: etnograafia, eesti keel ning eesti ja üldine kirjandus keskastmes, eesti ja võrdlev rahvaluule alamastmes. Paar aastat hiljem lisandus etnograafia ülemaste. Kuidas me selleni jõudsime?

Kõigepealt tuleb mainida, et 1940. aasta hakuks oli Talve filosoofiaõpinguis pettunud ning vahetas filosoofia taas etnograafia vastu (lk 204). Sama aasta kevadeks oli tal kõigis neljas aines alamaste sooritatud (lk 212), sügisel aga, juba Nõukogude Eestis, pääses ta tööle Eesti Rahva Muuseumi (lk 220), mis küll varsti muudeti Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks. Töö muuseumis jätkus kuni 1943. aastani ja määras kõik edasise.

Mina olin 1940. aasta kevadeks tema nelja semestri asemel jõudnud läbida vaid kolm, sedagi pika vaheajaga. Mitme osaeksami kõrval olin

selleks ajaks suutnud teha vaid rahvaluule alamastme lõpueksami. Tartu ülikooli sovetiseerimine sama aasta sügissemestril tähendas üleminekut seniselt vabalt ainevalikult nõukogulikule kursustesüsteemile. Ainult need üliõpilased, kes olid oma õpingutes suhteliselt kaugele jõudnud, võisid edasi õppida vanal alusel. Talvel polnud sellega muret, minul küll. Läksin koos Eerik Saluveerega, kes oli minuga umbes samal tasemel, nõu pidama professor Andrus Saareste, tookordse dekaani juurde. Saime temaga kaubale, et kui aasta jooksul likvideerime oma mahajäämuse, võime jätkata vanade kavade alusel. Ses ühenduses pidasin õigeks loobuda inglise filoloogias, kus oli ette nähtud palju eksameid, millest mul veel ühtki polnud õiendatud. Olin kuulanud ainult Nõukogude võimu poolt hiljem spiooniks kuulutatud mr. Harrise lektorikursust, kuid eksamit veel tegemata. (Lugesime temaga 1940. aasta kevadsemestril muu hulgas *Times*'i artiklit "Russian Grip in Baltic States" baasidelepingu kohta.) Leidsin uue sobiva, minu muu ainevalikuga hästi haakuva ainea etnograafia, kus igal astmel tuli sooritada ainult üks eksam. Mida antud olukorras veel paremat tahta! Nii oli minulgi kevadeks 1941 kõik neli alamastet sooritatud ja veel üsna mitmeid keskastme eksameidki. Muide tegi Talve keskastme seminaritöö Eduard Vilde ja nooreestlaste suhetest Karl Taevile kiiruga 1940. aasta sügissemestril, saades hindeks viie (lk 225), ning mina kirjutasin vastava töö ("Naise emantsipatsiooni ideed Ernst Peterson-Särgava loomingus") samuti suure kiiruga 1941. aasta kevadel. Kasutasin alusmaterjalina Särgava "Looduse" kirjastusel välja antud *Kogutud teoseid*. Vastavalt tuli Taevilt hindeks ka vaevaline 4—. Aasta hiljem tegin töö esitrukkide ja tolleagse ajakirjanduse reageeringute alusel põhjalikult ümber, ära teenides Gustav Suitsult kõrgeima hinde.

Ülemastmesse tõstis etnograafia minulgi töölepäasemine Eesti Rahva Muuseumi. Alustasin seal ajutise abijõuna Saksa okupatsiooni ajal 1942. aasta algul Helmi Kurriku range käe all, ning sattusin kohe põnevasse noorte meeste seltskonda: Eerik Põld, Helmut Hagar, Ilmar Talve, kellele mõjusalt sekundeeris muuseumi tolleagse direktor Eerik Laid. Seal alles algaski mu tutvus Talvega. Temal oli tollal käsil juba ülikooli lõpetamine, millega kaasnes magistritöö kirjutamine. "Tõrva- ja söepõletamine Eestis" oli pirakas paks käsikiri, mille Ilmar mul laskis enne selle juuni keskaiku esitamist keeleliselt redigeerida. Võrreldes Hagari samaaegse hoolikalt läbiviilitud magistritööga eesti tööree aja-loost tundus see mulle sõnastuselt veel toorena ja lõpetavat läbitöötamist vajavana. Aga autoril oli asjaga kiire, ja õigustatult, nagu edasine sündmuste käik näitas. Ta ise märkis tollal päevikusse, et "kehv ta ju on, aga eks näe, kuidas läheb" (lk 259). Ja läks hästi.

Umbes samal ajal sain Talvelt tutvumiseks ka tema koolipõlvero-
maani "Nisu ja umbrohi" käsikirja. Lugesin selle läbi ja andsin vist sõ-
na lausumata tagasi. Miks muidu Talve seda fakti ei mäletagi (lk 219).
Küllap oleksin osanud nagu Ristikivigi öelda vaid "nojah!" See oli
tõepoolest veel üsna algajalik näpuharjutus. Alles nüüd lugesin mä-
lestustest, et see oli kirjutatud juba 1940. aasta suve ränkade päevade
täiteks. Samal suvel täitsin mina oma aega maailmakirjanduse suurro-
maanidega (Cervantes, Dostojevski, Rolland, Martin du Gard, Thomas
Mann). Eriti sügava mulje jättis mulle Thomas Manni *Võlumägi*, milles
jesuiit Naphta vaimukad arutlused vabaduse ajastu lõpust mind kalluta-
sid aktsepteerima Nõukogude okupatsiooni kui ajaloolist paratamatust,
kuigi olin meelelaadilt igasuguse autoritaarse surve vastane. Nüüd näen,
et Talve luges seda romaani aasta hiljem, sõjasuvel 1941 (lk 245).

Pöördugem tagasi sõjasuvesse. Mai lõpus 1941 olin õiendanud et-
nograafia alamastme eksami. Koos Saluveerega valmistusime suvel
Riikliku Etnograafilise Muuseumi stipendiaatidena minema Viljandi-
maale, et koguda võrdlevat materjali kehviku-, keskmiku- ja suurvalu
eluolu kohta. Selle uue, nõukoguliku suunitlusega töö tarbeks andis
meile juhtnõore rahvateadusliku osakonna juhataja Helmi Kurrik. Siis
aga murdis sõda sisse.

Juuli algul Saksa pealetungi lähenedes jäi Talve Tartus teadlikult
lõuna poole Emajõge, kus hiljem Barclay platsi lähedal sai Vene snaipe-
ri kuulist haavata; mina koos oma vanema venna Kallega sattusin linna
lähistelega põhja poole Emajõge. Kord juuli algul olime vennaga maganud
öö ettevaatuse mõttes tädi pool, ja selgus, et samal ööl olid meil kodus
käänud läbiotsijad, ilmselt vanda otsimas, kes ju kooliõpetajana oli olnud
Kaitseliidus. Kohe otsustasime mõlemad minna linnast 12 kilomeetrit
põhja poole, Väägvere küla lähedale onu tallu. Seal võisime peatselt
üle laia lameda oru näha, kuidas Narva maanteed mööda hakkas põhja
poole liikuma katkematu põgenike voo. Talu ümbrusse ilmusid met-
satukkadesse Vene patareid, mis hakkasid Tartut pommitama. Istusime
korduvalt kuuseheki ääres, vaadates sünget suitsupilve Tartu kohal.

Oli palju põnevaid momente. Venelased, kord ka läti hävituspatal-
joni mehed, tegid talus alatasa läbiotsimisi, et leida peidetud relvi. Ja
siis tuli paar ohvitseri teatega, et välja on kuulutatud mobilisatsioon, teil
siin kah kolm kutseelist noort meest, võime aidata ja nad autoga viia
mobilisatsioonipunkti Mustveesse. Onu oma hea vene keelega teatas
resoluutselt, et poisid lähevad omal jõul. Kūpsetas meile igale singi-
kamaka leiva sisse ja läkitas meid peitu talust umbes paari kilomeetri
kaugusel asuvalle pisikesele soosaarele, kus kasvas vaid madal võsa.
Samas oli talu kari uusmaasaaja valve all. Lähikonnas Vene üksused.

Seal käsutasime mitu päeva ja ööd, nosides oma sinki-leiba. Viimane öö oli eriti pingeline. Keegi läks vihaselt vandudes meie lähedalt raginal läbi võsa. Hommikul aga tuli uusmaasaaja teatega: "Poja, tulge välja, venelane om lännu. Taludes juba Eesti lipud mastis!" See pidi olema 25. juulil. Marssisime vene rivis, kõht vastu eelkäija tagumikku, koju tagasi. Ja asusime vennaga kohe jalgrattal teele Tartusse. Poolal teel, Inglismael, tuli vastu esimene Saksa üksus, ka jalgratturid. Mõõdusime paljudest jalgsi linna tagasipöördujate rühmadest. Linnas nägime mäsandavat varemetevälja, meie elukorter Riia tänava alguses kummalisel kombel alles, koos ema ja vennanaisega.

Linnavalitsus pani tudengid paarikaupa äraläinute varandust üles kirjutama. Tegin mõne nädala seda tööd. Seejärel töötasin mõnda aega ülikooli raamatukogus, läbi töötades likvideeritud asutuste ja äraläinute üleantud raamatukogusid. Kõik puha tasuta ametid. Raamatukogus näidati trepialust kambrit suure lihunikupakuga, mille peal punasel aastal raiuti enne paberivabrikusse saatmist kirvega pooleks keelatud raamatuid, et keegi kiusatust ei tunneks mõnda neist omastada. Teisalt jäin kord jalgrattal peatuma Riia maanteel linna serval telefoniposti juures, mille otsa oli poodud mees ruudulises liivakarva suveülikonnas, minul all seljas täpselt samasugune. Juures Saksa tunnimees, postil silt "Püüdisin kaevusid mürgitada". Räägiti, et iga linnast välja viiva suure tee ääres ripub sel moel üks mees.

Nii läks minu tookordne sõjasuvi. Järgmisel suvel läkitas direktor Laid mind jalgrattal Kagu-Eestisse ja Alutagusele 1941. aasta suve metsavendade peidupaiku uurima ja pildistama. Eriti Alutagusel leidsin hästi säilinud vanu laagripaiku okstest onnide ja mahajäetud lihtsa tarbevaraga. Mõned mu fotod avaldati järgmisel aastal *Eesti rahva kannatuste aastast*. Kõik fotode originaalid ja kirjeldused aga maeti NKVD-hirmus muuseumitöötajate poolt 1944. aasta sügisel põgenemisel maha kuskil Läänemaal ja on jäänud tänini kadunuks. Mulla alla on ammu kadunud ka kunagised matjad.

Tol suvel käisin ka ERMile küttepuid varumas, algul koos Helmut Hagari ja naistekambaga Talve poolt osutatud Välgi-Alajõe (lk 262), küll üpris vähete tulemustega, sest puude langetamisel polnud meil ju mingisuguseid kogemusi. Vähe oli abi sellestki, et üks metsamees meile asjatundlikult töötas kätte näitas. Siinkohal tuleb öiendada Talve mäluviga lk 262, kus ta väidab, et Välgi-Alajõe on Pedja jõe ääres. Pedja on sealt kaugel lääne pool. Küll aga käisime oktoobris Pedja ääres Utsali metsakülas seal (kelle poolt?) varutud küttepuid omatehtud palgiparvedele laadimas (vrd lk 269). Parvi tegemas oli abiks paar asjatundjat metsameest. Mäletan, et ühel meist oli sealt võimalus koos

Eerik Laiuga varem linna pääseda. Võtsime Talve ja Hagariga omavahel tuletikkudega loosi ja mina olin see õnnelik, kes osutus ärasõitjaks. Hiljem laskis ettevõtja Uibo parved omapead, ilma parvepoisteta, jõge mööda Tartu poole tulema. Käreveres jooksid nad kivide otsa kinni, kust muuseumil nad omal jõul tuli lahti päästa ja edasi toimetada. Talvele õnnetult lõppenud parvetamisest, mis tema jutu järgi tõi parved vaid linna lähedale (lk 269–270), on minule jäänud küll mälopilt, kuidas ma uhkelt, pikk latt käes, parve peal linna vahele sisse sõitsin. Sellest peaks säilinud olema isegi foto. Igatahes kirjutasin kogu loost vemmälvärssi “Utsali ooper”, mille Hagar enda sõnusti kummalisel kombel pärast Rootsi põgenemist oma taskust oli leidnud, kuna hoopis tähtsamad paberid olid maha jäänud. 1942. aasta sügisel hakkasime, Hagar, Talve ja mina, tõepoolest kolme mehega Ariste juures rootsi keelt õppimas käima (lk 263), sest meie meelest oli rootsi keele oskus eesti rahva kultuuri uurimisel tõsiselt vajalik. Olin siis juba nii kindel etnograaf, et tellisin endale Suurturul asuva Adila raamatukaupluse kaudu Saksa maalt etnograafilist kirjandust, sealhulgas Dmitri Zelenini klassikalise *Russische (Ostslavische) Volkskunde* (1927).

Kuid nüüd 1943. aasta algusse, kui tuli Saksa sõjaväe kurjakuulutav varing Stalingradi rindel. Märtsi algul kuulutati välja aastakäikude 1919–1924 mobilisatsioon, mille alla kuulus ka Talve ja millest mina üle noatera pääsesin. Talve lahkus seejärel ERMi teenistusest ja põgenes ööl vastu 7. aprilli Soome. Laid ülendas mind temast vabaks jäänud assistendikohale. Kuid kohe sain venna kaudu uudise, et politseis on hakatud koostama aastakäikudelt hoopis ulatuslikumat mobiliseeritavate nimekirja. Mul polnud mingit isu sinna sattuda. Pidasin Laiuga nõu ja lahkusin muuseumi teenistusest. Minu assistendikohale määramise käskkirja Laid likvideeris. Seejärel kirjutasin end Tartust välja ja tutvuse kaudu sisse Valgjärve valda, kus oli minu emakodu. Sain vastava märke oma *Personalausweis*’ile, valla paberisse aga ei jäänud sellest jälgegi.

Ja seejärel elasin rahumeeli Tartus edasi. Laid värbas mu kolmikutena organiseeritud vastupanuliikumisse. Üks minu poolt *Postimehe* saksameelse peatoimetaja Wolke juhtkirja vastu kirja pandud lugu läks lendlehenä liikvele. Hakkasin professor Rängale kirjutama etnograafia ülemastme seminaritööd koduloomade kohitsemisest, mille teema mulle Hagar kui ajakohaselt verise soovitas. Arenes armuromaan kaastudengi Helmi Randlaga. Tekkis mõte üritada Saaremaa kaudu Rootsi põgeneda. Selleks sõitsin aprilli lõpul koos Aarne Vinkeliga suurte seiklustega Saaremaale, kus jäin peatuma tema isakoju Võhma külas Maasi vallas. Talu pidas Aarne Nõukogude armeesse mobiliseeritud vanema venna naine. Sealne elu oli nii idülliline ja vaikne, nagu poleks sõda olemaski.

Tihedalt vahetasin kirju Helmiga. Tasapisi vaibus mõte minna edasi Kihelkonnale, et otsida võimalust üle mere pääsemiseks. Mai lõpus või juuni algul sõitsin hoopis Tartusse tagasi, peas tõsised naisevõtuplaanid. Võtsin kätte ja pidasin ses asjas nõu ka Eerik Laiuga, kes leidis, et ajad on küll hullud, aga kui tahtmine nii tõsine, mis seal siis ikka. Nii saigi minust augusti hakul naisemees, kõik neli tuult jalge all. Ajal, mil Laid oli juba Soome põgenenud ja Talve soomepoiste hulgas Karjala kannasel.

Kirjutasin *Postimehe* noorteleheküljele Põndaku Jaagu jutte, millele vend pildid juurde joonistas. Need said ootamatult populaarseks. Sügisel esitasin professor Rängale ülemastme seminaritöö. Ja siis hakkas taas idanema mõte Eestist minema putkata, seekord Soome. Sain professor Mägistelt asjakohase aadressi Tallinnas. Sõitsin detsembris koos Helmiga Tallinna, süda kahtlust täis. Üksinda ei tahtnud minna, Helmil aga laps tulemas. Tallinnas arutasin asja vahepeal sinna ümber asunud Eerik Põlluga, kes perekonnainimesena kaldus arvama, et niisuguses olukorras pole õige põgeneda, raskused sealpool liiga suured. Jäi seegi kord minemata. Pöördusime Tartusse tagasi.

Saabus aasta 1944. Saksa Leningradi rinne murdus, sõda jõudis Narva alla. Veebruari algul kuulutati välja üldmobilisatsioon. Mind nimekirjades polnud, kuid risk vahele jääda oli suur. Tartu külje all oli parajasti Saksa politsei eestlasel pioneeripataljon, kes ehitas punktreid Jänese raudteesilla kaitseks. Vend tundis sealset kompaniiülemat kapten Pedajat. Läksime mõlemad sinna pataljoni, kaasa tõmmates ka mõned sõbrad. Veel mõlkus mul peas mõte õiendada ära etnograafia ülemastme eksam, milleks olin juba mõnevõrra valmistunud. Rääkisin sellest pataljoniülema major Silleriga, kes lahkesti oli nõus mind võtma pataljoni staapi, mis asus Kabina mõisas Emajõe ääres Tartust allpool. Õppimine edenes neis tingimustes muidugi visalt, kuid märtsi algul, kui meie pataljon pidi ümber asuma Värskasse, otsustasin püüda ses asjas professor Rängaga rääkida. Tema oli sel ajal juba täiel hool ülikooli ja Tartu teadusasutuste varade maale evakueerimist juhtimas. Tabasin ta ülikooli peahoone koridoris, kus ta mu jutu lühidalt läbi lõi, öeldes, et praeguses olukorras pole aeg niisuguseist asjust rääkida. Eksami õiendasin alles aasta hiljem professor Moorale.

Värskas tegeles meie pataljon peamiselt selle ümbrusse kaevikute kaevamise ja traattõkete tegemisega. Pidevalt valgus sinna lähiküladest juurde mobilisatsioonist kõrvale hoidnud mehi. 26. märtsil avanes mul võimalus sõita veduril Veriora jaamast päevaks Tartusse. Elasin seal üle linna pommitamise öö, mispuhul meie korteri aknad purunesid ja krohv laest põrandale varises. Õnneks olid topeltaknad igaks juhuks

keldrisse paigutatud, nii et sain need hommikul ette panna. Helmi oli lapse ootel juba mõnda aega mu emakodus Valgjärvel. Meie tütar Tiiu sündis seal 18. aprillil. Olin eelnevalt Saksa politsei ülemale Tallinnas saatnud kirja, kus palusin mulle lapse sünni puhul asjade korraldamiseks lubada paar nädalat puhkust. Saingi selle. Nii et aprilli lõpul sõitsin Saksa sõjaväe autoga Tartust Kambjasse, kust tuli 25 kilomeetrit jalgsi edasi minna läbi sulavete vulina.

Värskas tagasi, saabus peagi teade teise rinde avamisest Normandias. Mõistsin, et see on lõpu algus. Ka ilmnes märke, et Saksa sõjavägi kavatseb peatselt Eesti maha jätta. Näiteks käis minu käest läbi kiri, kus rindejuhatus andis korralduse kasutada traattõkete tegemisel vaheldumisi okastraadiga tavalist traati, sest okastraati on vaja olulisematele rindelõikudele. Olin nüüd juba kindlalt otsustanud Eestisse jääda, tulgu mis tuleb. Ja kui ma usutavasti juuli algul sain taas kaks nädalat puhkust, ei mäleta, mis asjaoludel, siis oli selge, et ma oma üksusse enam tagasi ei tule. Jäin pere juurde Valgjärvele, kust keegi mind ametlikult otsida ei osanud. Vennale, kes kord seal käies mu otsust püüdis väärata, väites, et uus Nõukogude okupatsioon tähendab eestlastele tohutut hävingut, vastasin, et eks ma siis jaga oma rahva saatust, kogu rahvast nad ikka ei suuda Siberisse saata.

Kuid kui rinne augustis hakkas Võru poolt lähenema, saatsime hobusevankriga lääne poole teele vennanaise Haldi koos tütre Hillega ja tädi Meeri kahe väikese pojapojaga. Taganevaile sakslastele esinesin vapralt lühikestes pükstes piimahabemena. Meie tallu jäi peatuma kaks saksa pioneeri, kes olid mineerinud kõik lähikonna maanteetruubid ja pidid need rinde üleminekul õhku laskma. Nad seletasid meile lahkelt, et ärge kartke, venelased on ka inimesed; aga viimased sakslased ja esimesed venelased rinde üleminekul on ohtlikud, selleks ajaks on parem metsa minna — küll me teile õigel ajal ütleme. Nii läkski. Veetsime 20. augusti paiku ühe öö koos karjaga talust kilomeetri kaugusel sooserval riigimetsa ääres, pisitütar Tiiu vankri all viljakottide vahele soomustatud. Ainult vanaisa jäi koju, kust öösel võis kuulda lahkuvate sakslaste kõva lärmi ja naeru. Hommik oli vaikne, kuni ida poolt hakkas kostma üksiku tanki roomikute raginat. Päeva peale läksime koju, juba uues, “vabastatud” Eestis. Ma läksin omaette, mööda sooservi. Käänaku taga nägin järsku kükitavat vene sõdurit, püksid rebadel. Astusin vapralt edasi, ütlesin viisakalt “zdravstvuite”, tema vastas samaga. Oligi kõik. Meie tallu asus mingi vene staap. Ohvitserid vaatasid suitsunud köögis ringi ja lausuvad: “Kulturõ malo.” Minul aga oli kõrvaltvaatajana tunne, et vilets ja vähese distsipliiniga sõjavägi ajab taga uhket, hästidistsiplineeritud väge.

Juba lasti maha naabertalu perepoeg, kes oli ennast Saksa mobilisatsiooni eest metsas varjanud. Juba kadus maanteel jäljetult tuttav jalgrattur-meis. Nii see algas. Samal ajal jõudis Talve koos teiste soomepoistega Hankost Paldiskisse.

13. septembril, vaevalt nädalapäevad enne seda, kui Talve üksus Tallinna ees Pirita jõel lootusetule positsioonile asus, sõitsin mina koos emaga hobusevankril Kanepisse mobilisatsioonipunkti. Komisjonis istus vene majori kõrval eesti leitnant. Pääsemislootust oli vähe, kuid igaks juhuks viskasin ette 1943. aastal saadud eesti- ja saksakeelse ülikooli lõputunnistuse. Seda uurides küsis leitnant: kas te olete kooliõpetaja? Mina: olen küll. — Miks te ennast registreerinud pole? Ammu oli vastav korraldus haritlastele. — Kust mina tean? Ela siin nagu kotis: ei raadiot, ei lehti. — Major poetas omalt poolt: ah, võtame ära! Leitnant vastu: ei, praegu kõik kooliõpetajad demobiliseeritakse. Ja minule: kas te ei sooviks siiski sõjaväkke astuda, mitte rivimehiks, vaid poliitööle? Mina: kui juba võimalik on valida, siis eelistaksin sõjaväele tsiviilametit. Nii mulle pistetigi pihku kirjakene, millega kästi kohe minna Võrru koolivalitsusse. Sel moel sai minust kaheks nädalaks Valgjärve algkooli õpetaja. Koolitööd sel ajal ei toimunud.

25. septembril, kui Talve oma põgenemisteel jõudis Saaremaal Orissaarde, sõitsin mina jalgrattal Valgjärvelt Tartusse. Päev enne seda oli minu vend oma naise ja pisitütre ning tädi perega läinud Haapsalust omatehtud purjepaadil merele, et pääseda läbi tormivintutuste Rootsi. Nii meie saatused lahkesid.

Tartu piiril nõudis vene valvepost minult jalgrattaloo ettenäitamist. Seda mul kaasas polnud, proovisin õnne üliõpilastunnistusega. Ei läinud läbi. Pole sama number! Ratas võeti käest ära. Igaks juhuks kirjutasin üles registreerimis- ja raaminumbri ning astusin jalgsi edasi linna poole.

Maja oli linnas põlenud. Hakkasin uut korterit otsima. Sattusin kokku ühe teise otsijaga, kellele kaebasin oma rattalugu. Tema oli kohe abivalmis: tal täitevkomitees head tuttavad, sealt saab tunnistuse. Läkisimegi täitevkomiteesse, mis asus Vallikraavi tänaval hotelli ruumides. Väljas pikk saba korteritaotlejaid. Mees võttis mu numbrid kaasa, läks sabast mööda ja oli varsti tagasi, käes venekeelne tõend, et võin selle ja selle numbriga all oleva rattaga sõita Tartumaa piirides. Ei tea ma tänini oma abimehe nime. Ruttasin linna äärde tagasi, näitasin tunnistuse ette. Mind viidi suurde küüni, mis oli jalgrattaid täis: olge lahke, otsige oma ratas üles! Ja olingi taas rattamees. Elupaigaks aga leidsin Kalevi tänaval Hagari korteri, keda teadsin Eestist läinud olevat. Seal elas kolm vene sõjaväearsti, kellele kuulutasin, et see on minu korter. Mehed olid väga lahked, küsisid, et kas võivad veel mõne päeva seal elada, nagu-

nii lähevad varsti edasi. Mis mul selle vastu! Öö veetsin äsja tagasi saabunud Ariste pool, kus oli rahvast palju. Magasin põrandal Artur Vassariga ühe teki all. Vassar ütles, et tähtis on, et saaks rahulikult oma erialal edasi töötada. Sedap minagi arvasin. Mul polnud illusioone. Olin veendunud, et mu nooruse maailm on varisenud ja et lõhe senisega kestab kaua, võib-olla terve elu.

29. septembril sain ülikooli vastselt prorektorilt Karl Taevilt venekeelse tõendi, et olen Riikliku Etnograafilise Muuseumi assistent, millele 11. ja 13. oktoobril lisandusid täiendavad, suuremate volitustega tõendid. Käisin Raadi vahet, kus püüdsin koos kojamees Männistega rüüstajate vastu kuidagigi kindlustada põlenud muuseumihoone keldreid, kus oli mõndagi säilinud.

Selleks ajaks oli Talve Läänemerel juba üle elanud torpeedorünaku, millest ta imekombel pääses, ning jõudnud 7. oktoobril Gotenhafenis (Gdyniasse). Tema "Eesti kevad" oli lõppenud. Algas pikk pagulasaeg. Mina oma lootusrikkas alguses kodumaal, juba kerkiva raudestriide taga ei osanud aimatagi peatselt ees ootavaid keerdkäike. Sedavõrd küll, et ankeetides vaikisin maha oma Saksa sõjaväes oleku.

Lõpuks veel midagi. Talve kirjutab, et oma esimesel ülikoolisemestril 1938 märkas ta Oskar Looritsa rahvaluuleseminaris muidu passiivsete ja tagasihoidlike osalejate hulgas üht juudisoost noormeest, kes julges küsimusi esitada ja vaidluses seminari juhatajaga kindlalt oma arvamusele jääda (lk 187). See oli Isidor Levin, kellest Talve alles 1960. aastail *Fabula* kaudu teada sai, et ta Leningradis edasi elab ja rahvaluule alal tegutseb. Levin ei ole sünnilt tartlane, nagu arvab Talve, vaid on sündinud ja üles kasvanud Lätis Daugavpilsis. 1938. aastal astus ta Tartu ülikooli, kus õppis peaaugina juuditeadust. Saksa okupatsiooni elas ta Uku Masingu, Salme Niilendi ja sõprade abil Eestis üle, kuigi sattus mõneks ajaks ka Tartu koonduslaagrisse.

Pärast sõda kuulsin Eduard Laugastet kord pahandavat, et mingisugune Levin, kel pole õiget ülikooliharidustki, püüab ennast näidata suure asjatundjana rahvaluule küsimustes ja teisi naeruks teha. Sel mehel eesti rahvaluuleteaduses kohta polevat. 1954. aasta, kui töötasin Saku Maaparandus- ja Maakorraldustehnikumis keelteõpetajana, ilmus sinna ootamatult kaugõppeosakonna juhatajaks seesama Isidor Levin, kellega kiiresti sõbrunesin. Tollal tegeles ta tõsiselt saksa keele õpiku koostamisega välismaalastele, mis peatselt ilmuski — kui õieti mäletan, Lääne-Saksamaal. Tema ergutusel võtsin kätte ja hakkasin oma 1950. aastal valminud kandidaadiväitekirja kaitsmise asju edasi ajama, jõudeski 1955. aasta juunis kaitsmiseni. Tema abiga saavutas vangipõlvest naasnud "pudrupea" (nagu Harald Haberman teda tavat-

ses nimetada) August Annist 1950. aastate keskel oma doktorikraadi taaskinnitamise. Annistiga koos andis Levin Moskvas hiljem "Literaturnõje Pamjatniki" sarjas välja P. Mannteuffeli *Ajaviide peeru valgusel* venekeelse, põhjalikult kommenteeritud tõlke, mille kommentaariumi kirjastusepoolseks retsensendiks ta värbas minu. Usun, et selgi oli oma osa Annisti teaduslikul rehabiliteerimisel Nõukogude Eestis.

Eesti rahvaluuleteaduses Levin tõepoolest kohta ei leidnud, kuid huvi eesti kultuurielu vastu on ta tundnud pidevalt, eriti olles ühenduses Uku Masinguga*. 1950. aastate lõpust töötas ta pikka aega Leningradis Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi professorina, arendades eraviisil laialdasi rahvusvahelisi sidemeid. Nõukogude folkloristidega olid ta suhted üldiselt halvad, sest ta andis oma üleolekut varjamatult tunda. Kõrgema Atestatsioonikomitee (VAKi) asjatundjana pidi Levin 1970. aastal muide andma hinnangu Eduard Laugaste doktoritööle, mille ta pika viivitamise järel mõningate reservatsioonidega heaks kiitis. Muinasjuturepertuaari hea tundjana on ta võitnud rahvusvaheliselt tunnustust ja preemiaid. Ka see on üks sõjaaegade saatus, mis kinnitab kirvereeglit, et igaüks on oma õnne sepp.

Ants Viies

GARCÍA LORCA LUULEST JA AIN KAALEPI TÕLKEST

Federico García Lorca. *Mu kätes põleb tuli*. Valitud luuletuste teine väljaanne. Tõlkinud ja saatesõna kirjutanud Ain Kaalep. Tallinn: Vagabund, 1997. 159 lk.

Selle aasta hakul kutsuti mind Juhan Liivi luuleauhinna žüriisse — au, mis muu hulgas tõi kaasa kohustuse mullusest eesti luulepildist ülevaade saada. Tunnistan oma pettumust: jääb mulje, et sajandilõpu kodumaise luuletamise peatunnuseks on saamas luuletamise unustamine. Vahest on see teadlik katse luua uut "katkestuse luulet"? Sel juhul pihin oma võhiklikku võimetust eristada nimetatud fenomeni sajandipikkuse habemega, maailmaluules lootusetult läbileierdatud romantilis-sümbolistlikust ma-

*Viimaseil aastail on Isidor Levinil olnud kontakti ka *Akadeemia* toimetusega. A. K.

nerismist või niisama vana ekspressionismi üpris saamatust epigoonlustest. Erandiks on vaid nalja- ja pilaluule, milles leidub küllalt saavutusi; kuid kahtlaseks jääb, kas see eesti luulet mingitesse "kõrgustesse" kergitab. (Neist skeptilistest hinnanguist säästaksin vaid ühe hilisevõitu debüütikogu, kust ootamatult avastasin nii garcíaaloralikke kui ka juhanliivilikke kvaliteete, s.o tõepoolest esmaklassilist luulet.)

Viimane aeg uuesti luuletamist õppima hakata! Selles mõttes oli suur rõõm näha, et (põgusalt teisendatuna-täiendatuna) on välja antud García Lorca luule tõlkevalimik, mille rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi (1966), pealkirja all *Kaneelist torn*, tõi sinise lugejani "Eesti Raamat". Seda vaadelda on põhjust seda enam, et äsja möödus sada aastat poeedi sünnist.

Mul on tärganud salakahtlus, kas nn eesti rahval pole hoopiski rohkem luulevaistu kui meie luuletajatel ja kriitikutel. Oma juba päris pika loomelise elu jooksul olen antikvariaatidest oma kodusesse kogusse soetanud enam-vähem kõik eestikeelsed raamatud, mis mind on huvitanud. Ühena vähestest eranditest jäi aga kauaks kätte saamata just García Lorca *Kaneelist torn*! Tegelikult olen tähele pannud, et üleüldse kaob kauplustest haruldaselt kiiresti nii parem eesti oma luule kui ka enam-vähem kogu tõlkeluule. Esimene sel põhjusel, et seda pole just kunagi ohrtrasti loodud, teine aga seepärast, et lugeja on siinses olus juba harjunud teadmisega tõlkeluule väljaandmise kasinatest võimalustest, mis (vähemalt hiljutise ajani) tingis hoolikama valiku ja läbikatsutuma tõlke, kui see on nähtunud proosa alal.

Olen kindel, et peagi kaob kauplustest ka uuenenud (tunnustusväär-selt meeldivas, autori enda joonistuste silmapaistvat algupära esile toovas) kirjastuslikus esitluses García Lorca luulevalimik. Ma ei usu üldse, et selle 20. sajandi ühe suurima lüüriku traagiline elulõpp ja sellega seonduv müüt sinise publiku juures raamatu müügimenule kaasa aitaks. Pole seda siin ju endistelgi aegadel keegi — erinevalt näiteks Soomest, Venemaast või paljudest suurematest läänemaadest — konjunktuurselt eksploaterinud.

Jääb seega García Lorca luule ise. Kui seda iseloomustada lüürika kvintessentsina selle sajandi maailmaluules, jääks midagi sootuks puudu. Tuleks kohe lisada: García Lorca "põhižanr", traagiline lüürism, on ülepea erandlik nähtus kõigi aegade luules. Eestis on selle võrdkujuks Juhan Liiv. Kui Liiv võis toetuda vaid vaistlikule aimusele eelneva romantilise ja tema ajal kujuneva romantilis-sümbolistliku maneeeri piisamatusest, siis García Lorca ja nn 1927. a põlvkonnal — sel kuulsaimal põlvkonnal 20. sajandi hispaania luules — oli talle õige mitme sajandi pikkune kogemus niihästi omakeelse luule nii hiilgus-

test (keskaeg, renessans ja barokk, vahetult eelnev kõrglühirika Antonio Machado ja Juan Ramón Jiménez'i loominguga) kui ka ilmselgest puudulikkusest (18.–19. sajandi luule).

García Lorca hindas kõrgelt Góngorat. Oma erilises metafooritundlikkuses oli tal eeldusi Góngora kulteranismi najal areneda luuletajaks, kes võinuks ühtviisi rahuldada nii modernismi peavoolu sürrealismi kui ka (ettehaaravalt) postmodernse kulturalismi ideaalkriteeriume. Ent García Lorca valis hoopis teise tee. Ta ühendas sürrealistliku "metafooride algebra" (Ortega y Gasseti väljend) keskaja rahvaluule vormidega ja nendes eostunud teistsuguse, vahetumalt elukõiksusest lähtuva assotsiatiivsusega. (Viimase näiteid pakkub laias esinduses hiljutine Tartu Ülikooli Kirjastuse välja antud *Keskaja hispaania luule / Poesía medieval española*, Tartu, 1998). Sellesse sümbioosi sulandas ta elutunde/filosoofia, mida võiks nimetada "traagiliseks tellurismiks".

García Lorca traagiline tellurism kujutab endast teatud mõttes jätku waltwhitmanlikule ja paralleeli pablonerudalikule luulefilosoofiale, kuid erineb oluliselt just oma rõhutatud traagilisuse poolest. García Lorca adus elu algtungina erootilist seksuaalkirge, elas sellele kaasa, koondas selle luuleliseks võrdpildiks oma kodumaa Andaluusia looduslaste mustlaste kired ja vabadusiha. Ent ürgmaisuse voogu lahustumine tähendab García Lorcal niihästi traagilist konflikti sotsiaalse normi kui ühiskondliku võimuaparaadiga (mida kehastab nii tema luules kui draamas Hispaania maapolitsei, ultrakonservatiivne *guardia civil*) kui ka looduse enda halastamatu olelusvõitluse osaks saamist.

García Lorca armastas elu nii jäägitult, et elu piiride (ette)tundmise eksistentsiaalne valu varjundas tema luuletusi juba varaseimast loomejärgust alates. Iseloomulikuna on Ain Kaalep tõlkevalimiku sissejuhatuseks teinud "Kevadelaulu" (1919), kus kevade lahvatav rõõm kaheosalise luuletustsükli alguses vastandub järsult luuletuse lõpuosale: (. . .) *Küpressid kui hüglapead / siis ilmuvad nähtavale, / rohekad juuksed on nendel, / pilk koopais silmitu, lage. / Nad vaatlevad silmapiiri / nagu mõeldes, kannatades. / Jumalik kuu, kes sa tuled, / päiksest ja lõhnadest rase, / aprill, tuled, kaasas kullast / pununud kolpade lade!*

García Lorca on tõenäoliselt kõige puhtama loodusliku andega lühirikuid, kes kunagi on elanud. See ei lasknud tal ühelgi silmapilgul eksida luule piiride vastu. Kuigi García Lorca elukäik ei jäta kahtlusi tema pahempoolses meeletatuses — juhmaks finaalsiks tema mõrvamine kohalike frankistlike vihameeste poolt kodusõja alguses —, ei ilmu otsene sotsiaalne või poliitiline teema kordagi tema luuleloomingusse. Selle poolest erines García Lorca märgatavalt mõnestki oma kaasaegsest ja põlvkonnakaaslasest (Hernández, Alberti, Neruda, León Feli-

pe), keda kaasaelamine kommunistliku ürituse "võitudele" stalinistlikul Nõukogudemaal pani taoti kirjutama lausa lapsikult naiivseid (ja ühtlasi kunstiliselt nõrku) luuletusi. Ka kogus *Luuletaja New Yorgis* (1929–1930), kus García Lorca tõepoolest avaldab end temale erandlikult ja ootamatultki whitmanliku vabavärsi viljelejana, suudab ta kindlalt hoiduda ekspressionismile omasest "idee-alastusest" ja poliitilisest propagandismist.

Nagu iga oluline luuletaja, kujundas García Lorca läbi teoste oma metapoetilise, filosoofilis-tunnetusliku teksti. Kuigi sürrealismi kaas-aegne, ei võtnud ta omaks ei Bretoni manifestis kuulutatud "psüühilist automatismi" ega taotlust väljendada "mõtete tõelist funktsioneerimist". García Lorca oli tõrges rääkima oma luulest (vt tema sissejuhatavat kirja vaadeldava tõlkevalimiku alguses), võime ainult oletada, et ta teadis vaistlikult seda, mida suurimad luuletajad läbi luuleloo üldiselt näikse olevat teadnud: luule on filosoofia, võib-olla isegi sügavam tarkus kui see, mis ilmub filosoofide ja metafüüsikute diskursusest. Ent poeetilise filosoofia erinevus ideede ja kontseptsioonidega opereerivatest-spekuleerivatest tekstidest seisneb just selles, et luule avaldab oma tarkust kujundite kaudu, milles mõte on ühte sulatatud tõeluse terviku katkematult muutuva fluidumiga. See, et luulest nii kergesti "mõtet kätte ei saa", ongi luule ehtsuse esmane tunnus. (Mis muidugi ei tähenda, et sügavamõttelisuse taotlus iseendast luule kvaliteedi tagaks.)

García Lorca metafoori erilisest tundlikkusest, araabia-andaluusia taustadel vormunud peenusest ning assotsiatiivsest avatusest elukõiksuse bioloogilis-seksuaalsele ja kosmilisele rütmile pakub valimik *Mu kätes on tuli* külluslikke näiteid. Metafoori nähtav-kombatav ots on tihedasti põimunud Andaluusia igapäevaelu ja loodusega, milles ju lihtsa eksootikanigi leidub põhjamaalasele oma võlu. Kuid veel kord: metafoori teine ots juhib mingisse sügavamasse-tumedamasse voolu, painesse, mis kõigist eksootilistest kohalikkustest sedamaid läbi ulatub.

Olen mitut puhku Ain Kaalepi tõlkevalimikku sirvinud selle pilguga, et kas midagi olulist García Lorcast veel eesti keeles puudub. Aga ei puudu midagi! Kõik kõige kuulsamad, läbi poole sajandi olgu hispaania keeles või tõlgetes antoloogiliseks muutunud tekstid on eestindatud. Ütleksin isegi, et *Kaneelist torn / Mu kätes on tuli* toob meieni olemusliku García Lorca paremini kui mõni eestikeelsest tõlkest märksa ulatuslikum muukeelne valik. Ma ei vaidle, lisada üht-teist esmaklassilistki saaks — veel mõni romanss *Mustlasromanssidest*, mõni vabavärsiline luuletus kogust *Luuletaja New Yorgis*, mõni kujundierk lühiluuletus mujalt. Kuid ikkagi oleksid need ainult lisandused, millest ükski ei avaks suisa uut tahku García Lorca luuletajaolemuses.

Kui soovitakse teada, mida Ain Kaalep on antud valikus ise kõige südamikulisemaks tunnistanud, siis loetagu seda väiksemat valikut, mis 1980. aastal ilmus Ain Kaalepi tõkeluuleraamatu *Peegelmaastikud* 2. köites (Tallinn: Eesti Raamat). Mis omakorda minule kui antoloogile sügavaimat García Lorcat ilmutab, leidub (eeskätt keskkoolile mõeldud) *Maailmakirjanduse lugemikus* (Tallinn: Koolibri, 1993). Viimase mahupiirangud mõistagi on sundinud välja jätma terve rea oivalisi luuletusi, eriti kahetsusväärset García Lorca kuulsa *Itku Ignacio Sánchez Mejíase surma puhul* — poemi, millele elegeiana ma ei tea midagi võrdväärset 20. sajandi luules ja mida ma 19. sajandi luules ainsana oskaksin võrrelda Shelley *Adonise*ga — järelehüüdega varalähkunud John Keatsile.

Kuigi traagiline tellurism moodustab García Lorca poetilise filosoofia peajoone, ei tähenda see, et helgem, puhtale elurõõmule avatud laad olnuks luuletajale võõras. See on selgesti näha üsna arvukates, enamasti humoristliku varjundiga luuletustes, kus poeet kehastab end lapsemeelseks, valgust ja headust jäägitult usaldavaks alglooduseks. García Lorcal ei puudu ka paigutine ironiavarjund, mis kired igapäevaelu triviaalsuse raami sobitab. Kõigest sellest annab piisava ettekujutuse raamatu *Mu kätes on tuli* valik. Mõeldes nendele, kes García Lorcat pole endale (veel) avastanud, või on kohaliku luulelise keskpära vohavas voolus ehtsa luule tunnused unustanud, nopiksin Ain Kaalepi tõlgetest välja mõned tunnuslikud kujundid, mis ärasegamatult García Lorcat ilmutavad.

Taamal meri / naeratab rahus. Ta huuled on taevast, / ta hambad on vahust. (“Ballaad mereveest”); *Surm astub / sisse ja välja / kõrtsi uksest. / Kitarri keelte / sügav tee / mööduvaid musti tække / ja tusa-seid inimesi kannab.* (“Malagueña”); *Must hobune, verev täiskuu, / tuul üle väljade korba. / Seal surm mulle otsa vaatab, kus torne turrítab Córdoba.* (“Ratsaniku laul”); *See on jahe öö, mis käib / end pesemas vete rannul. / Lolita rindade pärast / on oksad suremas armust. / On oksad suremas armust.* (“Serenaad”); *Nardidest krinoliin ümber, / kuu sepipajasse astus. / Ja poiss teda vaatab, vaatab, / teda vaatab lakkamatult.* (“Romanss kuust, kuust”); *Viimasel tänavanurgal / ta põue uinuvad kerad / korraga puhkesid valla / mu peos hüatsintidena. / Ja ta tärgeidatud undruk / mu kõrvus löi kidisema, / otsekuu lõikumasa siidi / oleks kümme väitsetera.* (“Truuduseta naine”).

Kui García Lorca luulet võiks käsitada luuleõpikuna, siis Ain Kaalepi eestikeelses esituses vääriks see luule kindlasti luuletõlke õpiku staatust. Seegi on hädavajalik, sest nagu vihjavad mõned äsjaseimad näited praktikast, on luuletõlke keerulist kunsti endale hakatud kujutle-

ma lihtsamana, kui see on. Kiirustava teeme-ära-praktika ebasoovitavaks näiteks on hiljutine Villoni luulevalik, millel ei paista olevat lootust siinses kultuuris vastu kajama hakata.

Algatuseks sel teemal nii palju, et luuletõlge on üsna eriline kirjanodusžanr. Mis tahes tõlge on igal juhul "teine" tekst. Nii sellepärast, et see on teist korda loodud, kui ka seetõttu, et see on loodud teises keeles. Otsida iseäranis luuletõlkest täpipealt sedasama, mis on algupäränd, oleks üpris mõttetu tegevus. Luuletõlge on igal juhul algupärändi poeetiline imitatsioon, omapärane järgluuletus, ükskõik kas siis õnnestunud või ei. Ka parim luuletõlge on vaid algupärändi "versioon", "variant". Nagu võib näha näiteks *Loomingu* (nr 7, 1997) ja *Vikerkaares* (nr 6, 1997) esitatud ilmekatest näidetest (erinevad eestikeelsed tõlkeversioonid vastavalt Byroni ja Blake'i tuntud luuletustest) võib ühte ja sama algupärändit eri viisil ühtmoodi hästi tõlkida, nagu ka ebateadlikult või teadlikult mugandada.

Olen märganud, et kalduvus tõlgete kallal pedantlikult norida ja aina korrutada, et "ega see ikka pole see, mis on päriselt see-ja-see" ilmneb eelkõige nendel, kes algupärändi keelt kasinalt tunnevad või üldsegi ei tunne. On selge: neid paelub võõruse eksootiline (s.o välispidisuse) lumm, mida neile võõras keel loomulikult ja vältimatult juba ise sisaldab, sellal kui tõlketekst paneb pettuma, sest see on oma keeles — seega liiga harilik, ebaootuslikult tavaline.

Kelle looming on luuletõlge? Muidugi mõista vahetuimalt-sõnasõnaliselt tõlkija looming, sest tema on (taas)loonud luuletuse oma keeles, selle vahendite kaudu. Ent vähemalt mind on aina mingi sügavaistlik tõrge takistanud luuletõlkeid, mis ma teinud olen, omaenda luuleraamatutesse hõlmamast. Ain Kaalep ei ole seda samuti teinud. Iseasi, kui on tegemist algupärändi teadliku paroodiaga, stiliseeritud pastišiga vms. (Viimaste headeks näideteks viidatud *Loomingu*-numbris on Paul-Eerik Rummo ja Udo Uibo vaimukad humoristlikud tekstid.) Ameerikas viibides arvutul hulgal mitmesuguseid moodsate luuletajate kogusid lugedes kippus mulle liiati jääma mulje, et just nõrgemad poeedid, kelle enda luulesoon kuhtuma on hakanud, tavatsevad oma kogusid tõkelise luulega kosutada-turgutada.

Igal juhul: poeetiline imitatsioon, luuletõlge, on mõistagi looming, kuid siiski luuletaja-tõlkija enda loomingu seisukohalt mõneti teisejärguline looming. Kui tahes "isiksus" tõlkija ka oleks, võtab ta algupärändist üle selle põhilise kujundisüsteemi, n-ö laenab selle, omastab. See jääb "võõra" omaks, tahab ta seda või ei. Paul-Eerik Rummo tõlgitud Tuomas Anhava valimikus (1981) paistab sedamaid silma Konstantinos Kavafise tuntud luuletus "Ithaka". Kelle see siis nüüd on? Kas Anhava?

Rummo? Kavafise? Eks muidugi väiksemal moel ka Anhava ja Rummo, kuid minu jaoks siiski eeskätt Kavafise oma, sest üksnes kreeka luuletaja loodud on filosoofiline tekstuur, kujundisüsteem. Sellepärast, kreeka keelt ise oskamata, usaldan ma Anhava/Rummo ühisversioonist enam Mati Sirkeli otsetõlget, mis hiljem on ilmunud Kavafise eesti-keelses valimikus (1989). Samas mõõnan, et üldmulje kahest tõlkest on ligilähedaselt samane — just seepärast, et ka Anhava on Kavafist ja Rummo Anhava Kavafist võimalikult täpselt vahendanud.

Niisugust poeetilist imitatsiooni, mille puhul vahendaja oma isiku või vastuvõtva kultuurikonteksti nii tugevasti algupärandile peale paneb, et tolle algsest vaimust suurt midagi paistma ei jää, nimetatakse tavaliselt muganduseks. See on “võõrast” ümbrusest tulnud teksti oma (s.o vastuvõtvale) keskkonnale võimalikult mugavaks tegemine. Kuigi Erasmus algatas renessansis oma kakskeelse Uue Testamendi väljaandega uusaegse teaduslik-filosoofilise tõlketüübi, kubisevad 16. ja 17. sajand kõikvõimalikest mugandustest. Pärijudel juhtudel võib neid julgesti nimetada plagiaadiks (s.o varguseks, näppamiseks). Tuntud juhud on Corneille' näidendid *Valetaja* ja *Cid*: esimese süzee on näpatud Juan Ruiz de Alarcóni, teine Guillén de Castro samuti tuntud näidendist. Samamoodi kattuvad peaaegu sõna-sõnalt Alain-René Lesage'i romaani *Lonkur kurat* avaleheküljed eeskujuks olnud Luis Vélez de Guevara samanimelise romaani tekstiga.

Pole midagi haruldast selles, kui mugandus või plagiaat mitmesugustel ajaloolis-kultuurilistel asjaoludel osutub vastuvõtvas kultuuris mõjukamaks kui algupärand oma kultuuris (Corneille' *Cid* on siin parim näide). Samal pinnal vastaksin küsimusele, kas tõlge/mugandus võib osutada algupärandist paremaks, et võib küll. Meil on selle heaks näiteks Ants Orase mõnigi “inspireeritud” tõlge. Keatsi kuulsal luuletuse “Sügisele” vahenduses toob Oras, võimalik küll, et riimiotsingust ajendatuna, finaalsesse — ja seega vahest kõige otsustavamasse — värsi ootamatu poeetilis-semantilise nihke (*ja pääsud sädistavad, mõeldes reisust*), mis Keatsi harukordselt tiheda kujundlikkusega luuletusele selles puuduvat “reisi”-motiivi lisades annab erilise nostalgilise kõlamüüdi. Ka näiteks Schilleri *Wallensteini* kohta olen kusagilt lugenud väidet, et Coleridge'i ingliskeelne tõlge oma poeetilisuselt seda ületab.

Ütleksin, et need on siiski üsna harvad erandid. Märksa rohkem leidub muganduslikke tõlkeid, kus tõlkija (või tõlkiv kultuur) oma isikut või interpretatsiooni algupärandile nii tugevasti peale surub, et päralt jõuab algupärandi filosoofiat või vaimu vaesestav tekst. Selle näiteks on noorte kultuurrahvaste juures arvukad teosed, mis ei ole mugandused/tõlked mitte algupärasest, vaid mingist vahendavast kultuurist.

Nii jõudsid varaseimad hispaania kirjanduse tõlked vene keelde eranditult läbi prantsuse kultuuri valgustuslikult "puhastava", barokki neutraliseeriva filtri. Eesti keeles kannab samalaadset pitserit tänaseni Defoe Robinson Crusoe tõlge, kus Robinsoni religioosseid eneseotsinguid peegeldavad leheküljed on lihtsalt välja jäetud — põhjendusel, et need teosele "midagi olulist ei lisa". (Tegelik põhjus oli mõistagi nõukogudeaegne ideoloogiline hirm, et nad midagi olulist just lisada võiksid.)

Teistsugune, uuenenud suhtumine algupärase teksti ja tõlke vahekorra algas 18.–19. sajandi viljakalt filosoofilis-teaduslikult piirilt. Sellest ajast peale on üha püütud tõlkes võimalikult lähedal püsida algupärandi vaimule, oma kultuuri uute impulssidega rikastada. Valitsemata on jäänud ka arusaam, et tõlkida ei tule niivõrd algupärandi süžeed, vormi või mõtet, kui algupärandi tervikut, kus ükski element ei ole teisejärguline, kuid dominandiks on algupärandi kujundisüsteem ja selle filosoofia. Just uus, kultuuritüüpide ajaloolist mitmekesisust tunnistav lugemisviis ning esmakordne teadlik katse hoiduda oma aja (s.o mingi ühe aja) vaimsete koodide pealesundimisest tõlgitavale tekstile soodustas mineviku kirjandusgeeniuste (Shakespeare'i, Cervantese, Calderóni) lausa plahvatuslikku avastamist romantismis.

Romantikute tõlkijad olid poeedid ja filosoofid. Näiteks August Wilhelm Schlegeli Petrarca-tõlke või Ludwig Tiecki *Don Quijote*-vahendus ei ole tänapäevani aegunud just sel põhjusel, et algupärandi kujundisüsteemis pole midagi ebaoluliseks, n-ö aegunuks tunnistanud. Ja vastupidi, kalduvus ajas kuluda ja end ammendada on just kõikvõimalikel mugandustel — usaldus nende vastu kaob sedamööda, kuidas tihenevad kontaktid kultuuriga ja keelega, kuhu algupärand kuulub. (Tänapäeval kaitsevad kirjanikke plagieerivate muganduste eest mõistagi kõikvõimalikud rahvusvahelise autoriõiguse paragrahvid.)

Ideaalne tõlkija ei ole minu jaoks seega mõni, kes oma "isiksust" tõlkes rõhutatult manifesteerib, vaid vastupidi — see, kes oma isiksuse nähtamataks muudab, n-ö ära salgab ja ohverdab selle nimel, et algupärandi kujundisüsteem ja vaim võimalikult vahetult ühest kultuurist ja keelest teise jõuaksid. Kindlasti oli näiteks Schopenhaueril Graciáni *Käsioraaklit* tõlkides piisavalt eeldusi ja võimalusi Graciáni filosoofiat "loovalt arendada". Ent ta ei teinud seda, eelistades paindlikult ja samas täpselt saksa keeles edasi anda Graciáni kontseptide ja kujundite barokset süsteemi.

Selle pika eeljutu mõte oli rõhutada, kui tähtis on ühes rahvuskultuuris, eriti noorepoolses kultuuris, see tõlkimistüüp, mida järjekindlalt juba vähemalt nelikümmend aastat on viljelnud-juurutanud Ain Kaalep. Olen kindel, et tänu sellele võib sinne lugeja maailmaluulest saada

märksa sisukama ettekujutuse, kui see on luulepublikul paljudes suuremates maades. Kas või seesama García Lorca. Ingliskeelsed tõlked, kus riimist on loobutud, panevad mõtlema sellele, kas ingliskeelne publik üldse midagi hispaania luuletajast teab, peale tema elumüüdi? Tervikuna jääb mulje, et enesekindel usk omakeelse luuletraditsiooni küllasusse ja vajadusse ka tõkeluule kohaldada sellesama traditsiooni kaanonitega on USA luule juhtinud 20. sajandi lõpus umbteele. Hispaania klassikalise draama retseptsioon ingliskeelses kultuuris näib olevat takerdunud just selle taha, et tõlgitakse inglise enda draamale omasesse blankvärssi, mille monotoonsus järsult vastandub hispaania draama vahelduvatele värsirütmidele.

Samas seab ainkaalepilik tõlkepoetika luuletõlkijale kõrgeimad nõuded, mida võib üldse ette kujutada, alates juba sellest, et vahendaja ise peaks endas ühendama poeedi ja filosoofi annet — seega tundlikku intuitsiooni, inspireeritust ning teadmistel (sealhulgas tingimata keeletundmisel) ja kogemusel põhinevat tarkust. Tunnistan, et Johannes Semperi, August Annisti, Ants Orase, August Sanga, Rein Sepa ja Ain Kaalepi seltskonda ei ole just lihtne pääseda. Kuidas Ain Kaalep hispaania luulet, sealhulgas García Lorcat vahendanud on, sellest olen ma varem pikemalt mediteerinud (vt "Ain Kaalepi *poetica iberica*" *Hispaania vaimus*). Tollase kirjutise mõte oli esile tõsta Ain Kaalepi erilist võimet ümbervaim(s)ustuda — s.t ennast kohaldada vägagi erinevatele luulelaadidele, poetikatele ja filosoofiatele. Kuigi luule kohta on sage li väidetud, et seda tõlkida ei saa, tõestab maailma tõkeluule praktika just vastupidist — et saab küll, isegi üllatavalt hästi. Ent sellega käib kaasas eneseohverduse ja süvenemise valmidus, milleks luuletõlkijate enamik — mugandajad — paraku harilikult liig mugavad on.

Ma ei vaidle: luuletõlkijal tuleb varem või hiljem kokku puutuda piiridega, kust ta üle hüpata ei saa. Neid barjääre tingivad tavaliselt keelesüsteemide ja poetikate põhjalikud erinevused, keelendite mitmetähenduslikkused, mida ei saa teise kultuuri ilma oluliste kadudeta üle kanda. (Tegelikult ongi eestikeelne "tõlke" mõiste kõnealuse tegevuse kohta täpsem kui inglise, prantsuse, hispaania, saksa või vene *translation*, *traduction*, *traducción*, *Übersetzung*, *perevod*. Need jäta- vad mulje, otseku saaks midagi tervena ühest kohast (kultuurist) teise kanda, ümber paigutada või panna. Eestikeelne "tõlge" on seevastu suguluses "tõlgendusega" — tõlge on tõlgendus; ükski tõlge ei ole täielikult tagasiviidav algupärandile.)

Paljudel juhtudel ei jää tõlkijale teist teed, kui mingi element ohverdada. Ma tean küll, et näiteks Longfellow' klassikaline blankvärssiline tõlge Dante *Jumalikust komöödiast* ei saa eales edasi anda Dante riim-

tertsiinide poeetilist meloodiat ja rütminõtkust. Ometi näib, et kui me järgmisel sajandil — lõpuks! — siiski tahame Dante peateost eesti keeles tervikuna lugeda, ei jää teist väljapääsu kui vähemalt “Puhastustule” ja “Paradiisi” osas Longfellow’ eeskujul järgida. Kuigi Ain Kaalep on meile kinkinud Lope de Vegale omistatava *Sevilla tähe* näol tõkelise homomeetria ja -rütmiat tõelise imeteose, ei usu ma, et see ime niipea eesti keeles korduks. Kui soovime hispaania klassikalisest draamavaramust (Calderón, Tirso de Molina jt) vähegi avaramat ettekujutust saada, tuleb möödapääsmatult algupärandi rütmivorme teisendada-lihtsustada. Mõnigi andekas vabavärsiline versioon korrapärases meetrumis algupärandist võib omakeelset luulepilti viljastavalt ergastada.

Lõpetuseks veel kord: tõlkijale jäägu täielik vabadus algupärandiga ümberkäimiseks. Mida rohkem tõlkeid (s.o versioone) algupärandist, seda parem. Praktika näitab aga, et väikeses kultuuris pole küllaldaselt jaksu suuremate teoste paljukordseks tõlkimiseks. See kasvtagu käsikäes vabadusega tõlkija vastutust.

Jüri Talvet

UKU MASINGU MÄLESTUSED TAIMEDEST JA ENESEST

Uku Masing. *Mälestusi taimedest*. Tartu: Ilmamaa, 1996. 192 lk.

Kuuekümmne kaheksandast aastast hakkasin sageli Taevaskojas käima — ostsin sinna (Valgesoo ehk Otteni endise veski lähedale) väikese maha-jäetud, võrdlemisi lagunenu majakese. Kevadeti ja suviti sõitsin Petheri rongiga tihti Taevaskotta. Sedasama liiklusvahendit kasutasid ka Valgemetsas suvitajad professorid Lotman, Stolovitš, Reifman jt. Al-la tunni sõit, aga kui palju selle lühikese ajaga sai teada inimestest ja sündmustest!

Vahetevahel istus viimases vagunis ka üks alati vaikiv, kõhn, kahvatu näoga ja paksude prillidega mees, kes vaatas ikka ainiti vaguniaknast välja. Teadsin, et see on Uku Masing, aga vestlust alustada ei julgenud, ta oli nii endassesulgunud, tundus, et sisemiselt tõrjuv. Märkasin, et

isegi lahkelt naeratav Lotman ja jutukas Stolovitš ei võtnud Masinguga jutuotsa üles.

Aga ükskord jaamast Taevaskodade poole minnes leidsime siiski jutu teema. Minule sel ajal täiesti üllatava, sest ma ei olnud kuulnud Uku Masingu botaanikaharrastusest.

Uku Masing küsis: “Kas teile rapuntsel on tuttav?” Olin seda huvitavat, suhteliselt raskesti määratavat liiki kellukaliste sugukonnast näinud Suure Munamäe nõlvadel, mida hakkasingi õhinal seletama. Uku Masing katkestas mind: “See taim kasvab siinsamas orupervel.” Samasugune lugu juhtus minuga 1990. aastal Lõo lool Saaremaal Rootsi botaanikuid võõrustades. Dr Ingmar Kärnefelt küsis: “Kas *Haematoma ventosum* [üks arктоalpiinne samblik] on teil harilik?” — “Oh ei ole, temalt on teada vaevalt viis leiukohta.” Ingmar kostis vaikselt: “You are just sitting on it!” (puhkasime jalgu ühel rändrahnul istudes).

Aga see rapuntsel siiski pisut-pisut lähendas meid. Saatsin Uku Masingut mõned korrad tema Väike-Taevaskoja kalju peal paksu metsa peitunud väikese majakeseni, mille lävelgi veel ajasime juttu mõnest siinsest põnevast taimest (mäletan talvikut ja harakkuljust).

Kui ilmus teade Uku Masingu raamatu *Mälestusi taimedest* publitseerimisest, ruttasin seda kohe ostma. Pealegi oli Ain Kaalep väitnud, et mina sobiksin selle raamatu kohta arvamust avaldama. Vaidlesin vastu — selleks tuleb ju kasvõi põgusalt tunda Uku Masingu hiiglaslikku ja väga keerulist loomingut. Ain pareeris: kirjuta nagu Uku Masing ainult taimedest. Selgus, et selleks ajaks polnud Ain Kaalepki veel Uku Masingu uusimat teost lugenud — peaaegu kolmandiku raamatu ulatuses ei arutle Uku Masing üldse taimedest, vaid eelkõige inimestest, filosoofiast ja oma noorpõlvest.

Asusin esimesele lugemisele. Ja kohe tulid kahtlused. Mitte ei suutnud harjuda Uku Masingu sõnaseade ja lauseehitusega. Alus, öeldis, sihitis — kõik olid teises järjekorras, kui olin Nikolai Remmeli karmi käe all õppinud. Mõned näited: “ja toonud need huvitavate leidudena näha talle” (lk 8); “säältki eksisteerivad harilikult ainult need taimed, mida võib kaubelda odavamaks lillenaistelt turul” (lk 10); “kõik need taimed mõistavad ehitada valgusega ometi” (lk 11); “tollal mulle käoking tundus päätegelasena loos” (lk 19); “mida nõnda saime, see jäi küll siis ka” (lk 20); “vast ta seeme vajab idanemiseks teatavat liiki kulu just” (lk 22); “üpris kähku ikka inimene säärasel juhul arutleb, kuigi kogetu rabab” (lk 27); “kuid nähtavasti ta ei kasva kruusal ja liivalgi lausa” (lk 35); “Udernaski pole õisi kuigi sageli ja väga püratu jäi mulle tunne” (lk 37); “kevadel sulavesi otse kolinal jookseb kuristitesse küll” (lk 37); “aastad on ju segamini täitsa” (lk 56); “säält ta pidi

saama mööblilaudu kunagi" (lk 72); "mitu on siin rumalusi muidugi veel" (lk 97) jne jne.¹

On selline stiil, niisugune lauseehitus, jhuslik anakronism, teose kirjutamise aja² mood ja komme või Uku Masingu taotlus "erineda teistest"? Arvan viimast, sest niisuguse kõrge keelekultuuriga kirjanik ja filosoof pidi kindlasti mõistma, et seesugune stiil kutsub osas lugejatest esile vähemalt võõristust. Uku Masing kui absoluutselt autonoomne persoon sellest ei hoolinud, raamatu mitmest filosoofiase ja psühholoogiase kalduvast osast on selgelt tunda, kuivõrd isekas see suur isiksus oli, niisiis ka stiili suhtes, mida rakendas.

Kirjutanud raamatu taimedest, on see ometi suures osas Uku Masingust enesest — tema noorpõlve esimestest mälestustest, teda ümbritsevast maailmast, üksindusest, enese erilisusest, alaväärsusest, skeptitsismist, armastusest jne. Iseloomustamaks Uku Masingu niisuguseid vaateid ja meeololusid, esitan mõned väljavõtted tema mõtisklustest.

"Ma ei kõlba sellesse maailma, mis eeldab minu halvemaks minust. Maailma, mille omakasupüüdlikkus ja laiskus mind masendab" (lk 98).

"Erinevana, oma meelest tulevaste sajandite olendina, ometi olen kogu elu raisanud ühe fiksideega. Tõepoolest sarnlen ainult siis muude inimestega, kui end sunnin millekski, mida ma ei taha. Niipea kui teen seda, mida tahan, olen nii nagu mulle omane, olen see mina, kes mulle sümpaatne — need hetked on väga haruldased praegu — ei ole enam ühist minu ja teiste vahel" (*loc. cit.*).

Ometi vajab see väljakujunenud üksiklane teisi inimesi, kaaslasi, mõistjaid, kirjutades: "Aga olgu siis, et tundsin oma erinevust ja üksildust, olgu, et selline hoiak ka on tulevikuinimese — ma pole iial

¹ Sealjuures kasutab Uku Masing ohtralt vähetuntud või rahvalikke sõnu, mis kohati muudavad teksti raskesti mõistetavaks, kohati võrtsita-tult huvitavaks: *nidus, olm, jääne, toibe* (ilma kohta), *ükspuine* (metsa kohta), *soru* (raba kohta), *tuunjäs, venus, taakima, paanepäälne* (loopealne), *sampsima, voolas* (keerutava vee kohta), *avand, täävitama, taotama, tõisitama, tolguti, satutama, mustutama, keerasmik, liuguma, saagutama, tääräma, võrdamatu, tõekamastamine, sõnaräbulus, illitama, võsik, udris, võimusnik, lukmed, huumav, tüü jt.*

² Uku Masing kirjutas *Mälestusi taimedest* aastatel 1953–1968, peamiselt 1955–1956; teose tekstis viitab ta sageli kuupäevaliselt mõnele mõttele, taime fenofaasile või muule; kõige rohkem on niisuguseid daatumeid aastaist 1955, 1956, 1957 ja 1958 — ilmselt valmis see teos põhiliselt neil aastail; teiste aastate märkused on arvatavasti lisatud val-minud käsikirjale.

tahtnud olla üksinda tähtsana omaette, vaid inimeste hulgas. Mitte juhina, vaid osana aktiivsest kollektiivist, liikmena suures tervikus, mis kõike suudab" (*loc. cit.*).

"Miks ma peaksin leppima olemisega üks lüli tobeduse ja tuimuse ahelikus, kui ajalooseadus võimaldab olla muud! [---] Kas ma olen auahne, seda ma ei tea. Igatahes pole püüdnud tulu [---] Juht-olemise taotamise ning auahnuse vastu, milles mind sageli on süüdistatud, võin panna lugusid, mis peaksid näitama hoopis muud" (lk 107).

Uku Masing oli ülitundlik geenius. Väga tühistel põhjustel võib ta hüüda: "Maailm on ju põhiliselt väga lapsik ja õel" (lk 112), sest et üks pikem kuuenda klassi poiss temaga ülbitses. Näeme, et juba varakult kujunesid Uku Masingul välja ühelt poolt vihkamise, teisalt eufoorilise ühenduse tunded ja üksilduse masendav sedastus.

"[---] olen üksi selles maailmas ning võõras. Minutaulised on surnud või sündimata" (lk 114). "Olen üksi selles rikutud ja häbistatud maailmas" (lk 116).

Uku Masing on ennast raskelt vaevanud eneseanalüüsi ja -hinnangutega.

"[---] kes juhtub lugema, ütleb, et mina ka olen ülbe — et ma ei ole nii nagu teised inimesed, et pean end nendest paremaks, väärtuslikumaks, õilsamaks. Jumal küll, kuidas saan selgitada, et ma ei ole midagi nendest. Olen ainult t e i s t s u g u n e" (lk 115; minu sõrendus — *H. T.*).

Vaieldes anonüümsete "nendega", kirjutab Uku Masing: "kui mina olen nii nagu nemad, miks nad mind süüdistavad siis? Kas näitamaks vaid, et olen madalamal nendest ja trügin kohale, mis kuulub neile? Aga ma ei vaja mingit kohta [---] ma igas lauses tean, et mina olen väga madal, arvestades sellega, mida tahaksin ja võiksin olla ning peaksin olema [---] Mina ei taha kõhtu, veel vähem olla kõht. Tahan olla aju, millesse voolavad kokku kõik võimalikud tajud maailmast, tahan liikuda, toimetada, talitada, teha, ehitada, istutada, muuta maailma paremaks ja mitte teda õgida kellegagi võidu [---] Küsida ainult, kui kõik maailmas on determineeritud, kas olen sündinud ajal, mil on võimalik kõhu rahuldamise ajaloost astuda välja? Nüüd tean, et ei ole. Olen needitud sellesse aega, k o h t a m a t a ü h t k i o m a t a o l i s t" (lk 115–116; minu sõrendus — *H. T.*).

Kuigi Uku Masing püüab seda leevendada, on ta siiski antidarvinist. Tema antipaatia Darwini ja darvinismi, evolutsiooniteooria vastu avaldub raamatu mitmes kohas sarkasmis ja sapistes märkustes. Kirjutades ilmse vastumeelsusega olelusvõitlusest, enam kohanenud organismide elumusest leiab Uku Masing sobiva olevat rünnata raevukalt Darwinit,

üle kandes viimase suurimad avastused ja seaduspärasused bioloogias inimühiskonna ühe klassi vihkamisse, väites, nagu oleks Darwin inglise keskklassi vaimustatud kaitsja ja hoidja! Uku Masing kirjutab (lk 51): "Darwin on vaimustatud sellest tuimast, hallist ja mõttetust inglise keskklassist, milleks ta moondaks kogu elusa maailmas. Tegelikult on ta vastu igale tõelisele sammule täiemuse poole. Areng toimugu nii aeglaselt, et muutused ei solvaks keskpärase olendi moraalimeelt! [...] Et seda mõtlemismadalust, ilmseid analoogistamisi alade vahel, millel pole puutepunkti, keegi võis nimetada teaduseks, on täiesti arusaamatu mulle." Oma Darwini-vaenus segab Uku Masing (kas teadlikult või ebateadlikult, ei tea) olelusvõitluse teooria humaansotsiaalsete probleemidega, saades tulemuseks kurva ja veidra donkihhotliku võitluse olematu vaenlase vastu. Uku Masingut ärritab, et looduse areng (ju vist ka inimühiskonnas) toimub aeglaselt. Looduses see ongi nii — olelusvõitlus, looduslik valik, liigisisene ja liikidevaheline võitlus on keerulised, tuhandeastmelised aeglased ajaloolised protsessid, mis annavad oma tulemused — uued liigid, varieteetid, vormid jt hoopis pikemaajalistes väljasuremises, elumuse ja uue tekke vastandlikes protsessides, kui Uku Masingule meeldiks. Aga mis ikkagi niisugust kiiret arengut ajendaks, jääb vähemalt selles raamatus Uku Masingu saladuseks. Piinlik on kogeda, et selline suur mõtleja nagu Uku Masing ei suuda Darwinist kirjutades ennast sugugi talitseda; ta nimetab teda "inglasest käperdiseks", "Karlaks Inglismaalt" jne. Nii nagu ta leheküljel 29 purskab täiesti ootamatult, kontekstiga seostamatult vihalaengu nelja tuntud inimese vastu, kirjutades: "Nelja aastaga olen kuivanud raugaks Soosaare, Salumaa, Kleisi ja Ariste üle vihastudes, vaeveldes töödega, mis kõlbavad akadeemikuile varastada, mitte avaldada, kogedes, et iga tobe nadikael peab end targemaks ja õilsamaks minust." Sellise ägeda reaktsiooni põhjus on aimatav, aga jäägu see siiski kirjandus- ja keeleteadlaste ning kultuuriloolaste analüüsida.

Uku Masingu raamat pole vaid mälestused taimedest (nagu võiks selle nime põhjal arvata). Kuigi need olid tema huvi- ja armastusobjektiks hämmastavalt pikka aega. Ime siis, kui ta neljakümne-viiekümne aasta jooksul oli märganud oma lemmikorganismides selliseid omadusi ja tunnuseid, mida pole sageli sedastanud ka elukutseline fütoloo. Uku Masing kirjutab oma papli kohta: "Nimetan oma papliks teda vaid seepärast, et k ü m n e n d a s t s e i t s m e t e i s t k ü m n e n d a (minu sõrendus — *H. T.*) aastani ma suvel peaaegu igal kodusel päeval kolm-neli tundi mahtusin veel elama tema otsas." Ta ütleb, et sel ajal ta alati ei tõlkinud Tagore'i ja Klabundit, vaid (siis! Uku Masing on sündinud 1909, suri 1985) vaatles puu all sebvaid inimesi. "Vahel

vahtisin niisama kaugele üle madalavõitu metsade ja imetlesin hoopis teistsugust maailma. Vahel vaatasin inimesi papli all toimetamas ja ootasin, kas keegi tõstab päa üles. Seda ei juhtunud iialgi, sest inimene vaatab puu otsa vaid siis, kui ta sellel midagi kuuleb. [---] Sain tollal lugeda ka siis, kui all kurdeti, et poiss ehk Uugu ei viitsi teha tööd ja on jälle kuskile pugenud ära oma raamatutega” (lk 75).

Papli otsas istudes, mõtiskledes ja lugedes tundis noor Uku Masing puu ja enese ühtsust — sage emotsioon ta tundemaailmas. “Polnud vahet minu ja papli vahel ning meil mõlemal oli väga hää tuju, oli õige olemise mõnu. Me ei tarvitsenud seda mingil moel taotleda, ta oli iseendast. Paraku, ma olen praegugi veendunud, et paplil oli just täpselt samuti nagu minul ja ta väga tahtis, et ma istuksin tema harude vahel. Olen veendunud, et ta ootas mind, sest kui ma mitu päeva polnud käinud, siis ma ei sattunud kohe temaga osadusse ja tundsin hulk aega end eraldi” (lk 75–76).

Uku Masingu raamat on üks väga keeruline teos temast enesest, inimesest, nende pahelisusest ja **taimede ülemuslikkusest** kõigi organismitüüpide hulgas. Uku Masing ütleb otse: “Inimkond on armetum taimedest” (lk 90). Ükski inimene pole niivõrd siiralt, sügavalt ja teadmiserikkalt käsitlenud taimede elu ja neid ülistanud ega neid kui isikuid kritiseerinud. On lõbus ja pisarateni liigutav lugeda, kuidas Uku Masing pahanad nagu võrdne võrdsega mõnede liikide puuduste üle. Talle ei meeldi begoonia (lk 127), selle taime kohta on ta kasutanud sõnu *süütlilik, karvane lihasus, eleesus, marmelaadsus, tatusus...* Väikseõiene lemmalts on temale antipaadne kui hooletu vägevuse sümbol. Aga enamasti on taimed Uku Masingu imetlusobjektid, ta isegi sooviks nendega võrdustuda. Eriti hibiskusega. Ta kirjutab: “Tähtis pole ju ilus olemine, ilusa nägemine, ilusa tegemine, vaid iseenda kordamine [---] kui ainult inimene oleks vaid ilus nagu taim [---] Paraku pole, ei saa selleks vist selle maailma kestelgi. Hibiskus on ikkagi ilusam igast teda kandvast naisest, kusttahes maalt too mõteldagi” (lk 131). Tal on kirm katsutada, uusi vorme otsida ja leida, ise ta nimetab seda tegevust mänguks. “Kui mõnus oleks mängida, katsetada, midagi uut ja ilusat ikka saaks maailma. Üks selline lill on enam väärt kui mitu inimest või kümneid raamatuid” (lk 139).

Loomulikult esineb ses raamatus (peale botaanikute põlgamise...) ka puhtbotaanilisi lapsusi. Näiteks ajab Uku Masing segamini kastani ja hobukastani (eri perekondade liigid!), tõu ja sordi mõiste, ei tee vahet (kuigi neid meeletult armastab) amarüllistel ja ratsuritähedel jne. Aga need möödalaskmised on peaaegu samal tasemel, mida teevad ka mõned professionaalsed taimeteadlased. Need veakesed tuleb

autorile andestada, kui arvestada Uku Masingu imetusväärset botaanilist silma taimorganismi paljude ülipeente struktuuride määramisel, analüüsimisel ja nende üle arutlemisel.

Arvatavasti tundis Uku Masing "näost näkku" umbes 500 taimeliiki. Asjaarmastaja kohta on see suur arv. Nende hulgas on kodumaiseid loodustaimi (raamatu lisas esitatakse nende 52 liigist koosnev nimestik), aga veelgi rohkem igasuguseid eksoote, kelle vastu Uku Masing tundis erilist nõrkust (kaktused, orhideed, liiliad, amarüllilised jt).

Küllalt paljudes kohtades muutub Uku Masing salapäraseks, kaudu-ütlejaks või lihtsalt tavalugejale adumatuks. Näiteks arutluses palmidest ja palmipuudepühadest: "See on vist kombeks, kui ollakse õnnis, ja nähtavasti õndsus koosneb suutmisest teatavat sisutut kommet igavesti täita. [---] Aga kanda palmioks on raskem kui mõnd lillekimpu — miks küll sellele apokalüptikule palmioks oli nii sümpaatne, või miks pidi auliku protsessioonile teed katma nendega?" (Lk 143.)

Miks see solvav iroonia, kui Uku Masing kirjutab, et Meyrinck pole sugugi seda palmiokste ihalust pilganud, vaid Uku Masingu iroonia kohaselt ehitanud paradiisi kaupluse, kust saab osta palmioksi; sinna sobiks Uku Masingu õela fantaasia kohaselt juurde metsavaht, auto-transpordibaas jm.

Hoopis segasem on Uku Masingu suhe naiste ja armastusega. Raamatu algul on ta raskelt resoluutne: "Mees võib armastada naist, naine ei saa armastada ega võigi armastada meest" (lk 25). Ja edasi: "Inimest on karistatud seega, et pandi ta pidama naistki inimeseks" (lk 124). Nendest ränkadest hinnangutest hoolimata õhkab see raamat Uku Masingu armastust elukaaslase Eha vastu. Eha viibib vaimuna paljude Uku Masingu arutluste juures, mõjutab ta mõttemaailma, sunnab tema arutlusi parema poole. Kasvõi armukadeduse põhjustajana, mille peale Uku Masing rahulikult väidab, et "ma tean, et kõik naised, keda olen näinud ja näen, on allpool teda" (lk 146). Uku Masing väidab siirushoos, et mehele teeb tajutava, mõeldava ja plaanitsetavagi aktuaalseks või väärtuslikuks või ilusaks see, et ühtaegu talle meeldib naine. "Minuga vähemalt on nii, et Eha aktuaalsus teeb kohemaid selgelt kogetavaks ja meeldejäävaks kõik tol hetkel läheduses juhtuva" (lk 25).

Mind valdasid Uku Masingu raamatut lugedes vastuolulised tunded ja meeleolud. See stiil, probleemistik, arutelu heitlikkus... Aga ma siiski soovitan igal mõtleval, erakordselt targa eestlase mõtteid hindaval inimesel seda teost tähelepanelikult lugeda. See pole kerge, mõõnan. Aga süvenemine Uku Masingu inimese ja looduse maailma, tema ülimalt peenesse, sageli väga keerulisse ja mitme religiooni filosoofiasse suubuv arutelu annab mõtlemishimulisele inimesele sellise hulga teadmisi, et

need saadavad teda rikastavate ja värskendavate vaimuallikatena veel kaua.

Pille Runnel, kes on Uku Masingu raamatule kirjutanud lühikese lõppsõna, ütleb, et Uku Masing ei mõtestanud loodust kultuuri kaudu, vaid kultuuri looduse kaudu. Ütleksin, et Uku Masingule oli loodus ja kultuur niivõrd läbipõimuv ühtum, et sageli on raske vahet teha, kummas ta ometi mõnes lõigus kirjutab. See oli Uku Masing ise — temas olid lahutamatult seotud filosoof, esteet, eetik, psühholoog, poet, kirjanik, teoloog ja looduse süvavaatleja. Suures isikus ja poedis, kes ütleb aasnelgi kohta, et see “võiks olla väga ilus hämaruses vastu puude tumedat rohelist või südasuvel, mil päike ta hõljutab peaaegu valgeiks väsinud liblikaiks” (lk 41). Kas saab kaunimalt öelda?

Hans Trass

VÄITLUS

VEEL KORD ETNOGRAAFIAST JA ETNOLOOGIAST

Heiki Pärdi, "Mõistetest *etnograafia*, *etnoloogia* ja *rahvateadus*." — *Akadeemia*, nr 2, 1998, lk 252–266.

Ants Viires:

Olles aktiivselt kaasa elanud eesti etnoloogia arengule rohkem kui poole sajandi vältel, pidin hämmastusega lugema Heiki Pärdi tagasivaatavat artiklit meie teaduse arengu kohta. Kriitiline pilguheide minevikku on ju teaduse arenguperspektiivide seisukohalt igapidi tervitatav, kuid seda ei saa teha puuduliku faktitundmise baasil, mis kõnealuses kirjutises paraku ikka ja jälle silma torkab. Ja kriitikale peaks järgnema positiivne programm edasiseks. Piirduda selles osas vaid lõpulausega "Eesti etnoloogia ei vaja praegu midagi rohkem kui uusi probleeme, uusi ideid ja uusi lähenemisteid" jääb küll enam kui väheseks.

Millegipärast on Pärdi pearõhu asetanud terminitele *etnograafia*, *etnoloogia* ja *rahvateadus*, üritades nende igakordse tõlgitsuse najal teha järeldusi vastava teadusharu arengust (või arenematuses) Eestis. Sealjuures on ta jälginud nende kasutamist ja tõlgitsemist peaaegu ainult eesti keeles, kusjuures Ilmari Manninen tema järgi "ristis" eesti etnoloogia etnograafiaks. Kas asi oli tõepoolest nii lihtne? Laiemat Euroopa tausta esile toomata viib see paratamatult endassesulgunud provintslusse. Pealegi on Eestigi materjali kasutamises kummalisi lünki ja vigu. Näiteks osutatakse, et Ado Grenzsteini *Eesti sõnaraamatus* (1884) seletatakse küll sõnu *museum* ja *rahvus*, kuid puuduvad *etnograafia* ja *etnoloogia* (lk 255). Ja jätkatakse: "Ühtegi kolmest [?] sõnast pole ka tollaegse eesti keele "entsüklopeedias" — Wiedemannis." Tegelikult on Wiedemanni sõnastikus olemas nii *etnograhi*, *etnografia*, *muzeum* kui ka *rahvus* ehk *rahwaus*. Puudub vaid *etnoloogia*. Seega oli *etnograafial* eesti keeles juba enne Mannineni oma kasutamistraditsioon. Ja kui vahepealkirjas esiletõstetult kuulutatakse, et nõukogude ajal "etnoloogiast tehakse etnograafia" vene traditsiooni vaimus, siis

mingit niisugust "tegemist" ei toimunud. Terve Eesti iseseisvuse vältel aastani 1940 oli meie teadusala nimeks *etnograafia*, mis nime all seda õpetati erialana Tartu ülikoolis. Ja see, mida kaua on mõistetud *etnoloogiana*, kandis tolleaegses õpetuses (õppeprogrammides) nimetust *üldetnograafia*. Sellele vastab ka artiklis osutatud minu tagasihoidlik loengukonspekt "Üldetnograafia algmed" aastast 1948.

Nimetused ja neile sisu andmine on ju kokkuleppe küsimus, ei mida-gi enam. Mitte ainult Venemaal, vaid kogu Ida-Euroopas (sealhulgas ka Soomes, kust see teadus akadeemilise distsipliinina meile tuli) kandis etnoloogia-etnograafia ühist nimetust *etnograafia*. Skandinaavia maades seevastu tähistab *etnograafia* tänini seda, mida mujal Lääne-Euroopas on mõistetud etnoloogia all, s.o esmajoones maailma loodusrahvaste uurimist. See aga, mis meil on olnud traditsioonipäraselt *etnograafia*, on Põhjamaades tänini "rahvaelu uurimine" (rts *folklivsforskning*). Sellele vastab saksa *Volkskunde*, kuna algse *etnoloogia* vasteks on *Völkerkunde* (mille keskse foorumina Saksamaal küll 1869. aastast peale antakse välja ajakirja *Zeitschrift für Ethnologie*). Neist saksa nimetustest tulenes vene *narodovedenije*, poola *ludoznawstwo*, soome *kansatiede*, eesti *rahvateadus* jms. Kõiki neid võib tõlgitseda ju ka kreekapärase *etnograafia* tõlkevasteina.

1960. aastal kerkis meie teaduse killunenud nimetuste puhul päevakorda ühtlustamise küsimus ja siis hakati Euroopa rahvaste etnograafilise uurimise puhul kasutama väljendit *Euroopa etnoloogia*. See levis järk-järgult järjest laiemalt, avaldades eelkõige eriala-ajakirjade nimetustes *Ethnologia Europaea* (1967), *Ethnologia Slavica* (1970), *Ethnologia Scandinavica* (1971), *Ethnologia Fennica* (1971) jt. Vastavalt sellele üldiseks kujunenud tavale läksime ka Eestis 1990. aastate algul üle nimetusele *etnoloogia*. Sama tehti muide Venemaalgi, kus *etnograafia* traditsioon ulatub kaugele 19. sajandisse. Ometi on kõikjal selle kõrval jäänud käibele ka vanad kohalikud nimetused. Ka senisele nõukogude keskele ajakirjale *Sovetskaja Etnografija* pandi Venemaal nüüd nimeks vana tsaarigaegne *Etnografitseskoje Obozrenije*. Ungaris aga püsib seni kindlalt *etnograafia* (ka ajakiri *Acta Ethnographica*, alates 1950). Nii on lugu nimetustega. Nende tähendussisu võib varieeruda olenevalt ajast ja kohast.

Sama lugu on nüüd Euroopas moodi läinud nimetusega *kultuuriantropoloogia*, mis kajastab eelkõige Ameerika mõju. Kui me heidame pilgu näiteks USAs väljaantavasse *Encyclopedia Britannica*'sse (1991), siis seal kõrvutatakse paralleelsete samatähenduslike nimetustena Põhja-Ameerikas *cultural anthropology* ja Mandri-Euroopas *ethnology* (Inglismaal on vasteks *social anthropology*). Etnograafia kohta, mida peetakse

kultuuriantropoloogia mõnd kultuuri kirjeldavalt esitavaks allosaks, aga öeldakse samas: "Etnograafia on oma intersubjektiivse loomu tõttu paratamatult võrdlev. — Seega saavad kultuuri kohta üldistuste formuleerimine ja võrdluste tegemine vältimatult etnograafia komponentideks. Kui eeldada, et antropoloog välitöödel tahes-tahmata lähtub teatud kultuurilisest hoiakust, peavad tema tähelepanekud ja kirjeldused teatud määral olema võrdlevad." Ongi kõik. Teadus on teadus, hoolimata nimest.

Mingem nüüd otseselt sisu juurde. Kas on meie etnoloogia meetodiliseks aluseks tõepoolest olnud ainult "üks prohvet — Manninen" (lk 253)? Jah, tema tõi ajaloolis-geograafilise meetodi Eestisse. Kuid siingi peame nägema avaramat tausta. See meetod oli varieerudes ja täienes Euroopa etnoloogias valitsev oma pool sajandit, kuni 1950. aastate lõpuni. Kui eesti etnograafide sidemed 1930. aastail Rootsi (Sigurd Erixon) tihenesid, siis valitses seal seesama meetod. See võimaldaski 1940. aastail meie pagulasetnograafidel professor Erixoni kaudu kähku tööd leida. Põhiliselt sama meetodi alusel tekkisid üle Euroopa vabaõhumuuseumid (Eestis 1957), millel tänini on kultuurielus oluline koht. See meetod oli keskne ka etnograafiliste atlaste koostamisel, mis paljudes maades tõsis tähtsaks eriti just 20. sajandi teisel poolel. Tehti isegi ettevalmistusi Euroopa etnograafilise atlase koostamiseks, mis suurte raskuste tõttu sajandi viimasel veerandil paraku vaibusid. Alles 1960. aastail algas Euroopa etnoloogia tõsisem meetodiline ja temaatiline uuenemine, ühel maal kiiremini, teisel aeglasemalt. Kuid ajaloolis-geograafiline meetod elab uuemate suundade kõrval hoolimata moepuhanguist loomulikult edasi, nagu on lugu iga tõsise teadusliku meetodiga.

Ka ei tahaks päriselt leppida väitega, et etnoloogia Eestis kannatab "eelkõige (kroonilise) teooriapuudulikkuse all" (lk 254). Asi on nii, et Euroopa etnoloogias pole pikka aega tõepoolest kuigivõrd arendatud oma teooriaid, vaid neid on üle võetud kultuuriantropoloogialt resp. üldetnograafialt. Neid oma tarbeks kohaldades on siis uurimuslikku töödki tehtud. Ka ajaloolis-geograafiline meetod kuulub suunda, mis hiljem on saanud tuttavaks difusionismi nime all. Vastavalt on ka Tartu ülikooli etnograafia õppeplaanis oma osa olnud üldetnograafial, mille puhul on silmas peetud eriti teoreetilise mõtte arengut. 1930. aastail võeti näiteks kohe plaani Ameerika teadlase R. Lowie *A History of Ethnological Theory* (1937), mis oli tol ajal üks paremaid asjaomaseid teoseid. Hiljem on mitmeid vastavaid uuemaid käsitlusi meie teaduslikes raamatukogudes olnud saadaval, rääkimata tänapäeva teaduslikest

ajakirjadest. Kui mõni eesti etnoloog kannatab teooriapuudulikuse all, siis küll eelkõige omaenese vähese huvi tõttu.

Hoopis arusaamatu on väide, nagu oleks meie etnoloogia läbi aegade olnud "sõna otseses mõttes asine — ainult "asju" ongi ju uuritud" (lk 265). H. Pärdi nagu poleks märganudki, kuidas näiteks Jüri Linnus pikka aega ei tegutsenud üldse mitte asjade, vaid maakäsitöölise uurimisega, mis alal ta omandas doktorikraadigi. Ja omaenda Eesti Rahva Muuseumi (Etnograafiamuuseumi) aastaraamatuist oleks ta võinud leida küllaltki palju analoogilisi näiteid, kuigi muuseum on ju keskus, mis tegeleb just eriti asjadega. Näiteks on 33. aastaraamatus (1983) üsna vähe juttu asjadest. Ka viimastel aastakümnetel käiku läinud 19. sajandi keskpaiku alanud murranguperioodi uurimisel on peamine tähelepanu pühendatud hoopis muule kui asjadele (vt näiteks kogumikke *Eesti külaelu arengujooni* (1985) ja *Muunduv rahvakultuur* (1993)).

Seega pole tegelikku uurimistööd jätkatud kaugeltki mitte ainult "Mannineni vaimus — nagu poleks vahepeal maailmas midagi muutunud" (lk 262). Olgu siinkohal veel mainitud, et juba 1964. aastal avaldasin Teaduste Akadeemia toimetistes (*Ühiskonnateaduste seeria*, nr 3) artikli "Töölis- ja linnaolustiku etnograafilise uurimise objektist ja meetodist", mille järel vastav uurimistöö ka liikvele läks, kuigi mõnevõrra vaevalt ja loodetust vähemate tulemustega. Igal juhul pole osutatud töösuunal Mannineniga midagi ühist.

Lõpuks *rahvakultuur*. Tegemist olevat teadlaste ja ideoloogide konstruktsiooniga, "mõistega millegi tähistamiseks, mis tegelikult ei ole rahva elus oluline, rahvale omane" (lk 264). Kui tõesti nii, siis miks Heiki Pärdi soostus kirjutama äsja ilmunud raamatule *Eesti rahvakultuur* üsnagi olulist peatükki talumajandusest. Või polegi see "rahva elus oluline"? Mõiste *rahvakultuur* ümber on Euroopa teaduses tõepoolest olnud kaksipidi arvamisi ja vaidlusi. Kuid see on püsinud siiski kindlalt tarvitusel, vähemasti sealpeale, kui tuntud šveitsi etnoloog Richard Weiss seda oma kuulsas, Euroopa etnoloogia metodoloogilisele uuenemisele teed rajanud teoses *Volkskunde der Schweiz* (1946, uustrükk 1978) teoreetiliselt selgitas, kusjuures ta pühendas eri peatükki rahvakultuuri ja rahvaelu omavahelisele suhestamisele. Soovitaksin H. Pärdil (ja mõnelgi teisel) selle teosega lähemalt tutvuda. (See on saadaval Tallinnas Eesti Akadeemilises Raamatukogus.)

Sõna *rahvakultuur* kasutatakse laialt tänini. Soomes ilmus Ilmar Talve ülevaateosest *Suomen kansankulttuuri* 1990. aastal juba kolmas trükk ja 1997. a ingliskeelne tõlge *Finnish Folk Culture*. 1994. a anti *Suomen kansankulttuurin kartasto* II osana välja Matti Sarmela koostatud *Suomen perinneatlas*, mis sai Finlandia-auhinna teaduse alal. Samal

Väitlus

aastal ilmus Ameerikas Müncheni etnoloogide Klaus Rothi ja Gabriele Wolfi oluline bibliograafiline teos *South Slavic Folk Culture: Südslavische Volkskultur*, mille — nagu Talvegi teose — sisulisest jaotusest võib saada pildi, mis asi see rahvakultuur õieti on (kui ei usaldata meie *Eesti rahvakultuuri*).

LEMBIT LEPP. Poeet ja surm. (1967)

EDITORIAL NOTE

We open our June issue with a poem by the Estonian poet Kalju Lepik who won the most prestigious, Juhan Liiv, poetry award this year.

The first part of the study by Indrek Jääts, researcher at the Department of Ethnology, University of Tartu, describes the Setus, an ethnic group in Southeast Estonia, from the second half of the 19th century to the year 1944. At the turn of the century the number of Setus in Southeast Estonia was about 14,000. At that time most of them were deeply religious illiterate peasants who identified themselves mostly by the religion; their ethnic identity was weak. For them Orthodoxy mixed with elements of paganism of ancient peasant culture, their women's ethnic dress and the song tradition carried on mostly by women were more important than being a Setu. Language was not of primary importance as an ethnic marker. The Setu language was a spoken language with a number of local variants, not a regulated national literary language. The language differentiated the Setus both from the Russians and the Estonians. The religion, which was of particular importance, as well as the economic, social and cultural circumstances brought the Setus closer to the Russians. As the Setus had no professional culture of their own, an educated Setu had to choose between the Russian or the Estonian professional culture. At that period, because of Russian-language schooling and literacy, usually the Russian culture was chosen, it was exceptional if one became an Estonian through education. On the other hand, the proximity of Estonia and the inflow of Estonian settlers prevented the Russification of the Setu territory. The area could retain its specificity on the border between Estonia and Russia but not for a long time. The Setus had to choose between becoming Russians or Estonians, or to create their own professional culture. During the period between the World Wars the policy of the Republic of

Estonia was to reunite with Estonia this part of Estonia which had been temporarily separated from it and to help the Setus catch up with other Estonians culturally and economically.

Historian Juhan Kahk describes the "War of Mahtra", the central event in the North Estonian peasant unrest in 1858 and the land reform connected with it. The rioting began in May, being induced by the requirement that the peasants had to, even after the validation of the 1856 peasant law, continue their compulsory service to the lords of manors to full extent. While preparing the reform for liberating the Russian peasants, higher government officials and the tsar himself seemed to approve of the experience of the Baltic provinces where the peasants had been freed without land. However, in the summer of 1858 they radically changed their attitude, becoming ardent supporters of liberating the peasants with land. The peasants' unrest that broke out in Estonia and culminated with the "War of Mahtra" played an essential role in it. With their menacing behaviour the peasants managed to drive it home to the authorities that their main aim was to become the owners of their lands. Perhaps in Estonia the transference of land ownership to peasants took place under more difficult conditions than in Russia but more energetically, and therefore agriculture and social relations in villages developed here more rapidly.

Uno Mereste, professor of statistics at Tallinn Technical University and member of the Estonian Parliament, asks what is the reason why the results of the attempt to build up socialism were so tragic, although, theoretically, it should have brought people sheer happiness. As the author thinks, the most straightforward, complete and many-sided answer to this question is given in Friedrich August Hayek's book *Destructive Arrogance*. Mereste emphasises that, in order to assess the economic phenomena embracing society or even the whole humankind from a broad enough basis, economy should not be viewed in isolation, but its basic manifestations should also be correlated with morals, language, religion and culture in general, i.e. with all those aspects of life whose complete or nearly complete elimination has been erroneously considered a precondition for an objective discussion on economics. According to Hayek, human society is a very complicated big system that is based on a traditional economic order which has evolved spontaneously as a result of long-time his-

torical development founded on people's free co-operation and mutual competition, not shaped(!) by consciously following theoreticians' instructions. Nowadays new opportunities have opened up for describing the impossibility of profound volitional improvement of the spontaneously emerged economic order. A number of new disciplines from the general theory of systems to synergetics offer their services for that. Without repeating Hayek's words or the examples given by him, Mereste discusses how, applying mainly of the general theory of systems, one can reach basically the same conclusions as Hayek.

The following article is by Rudolf Carnap (1891–1970), the most influential philosopher who connected empiricism with Frege's and Russell's new logic. First of all, the author studies the nature of accepting the language referring to abstract entities and the conclusions drawn from that; he shows that the use of such a language does not mean the adoption of Platonic ontology but is in perfect accordance with empiricism and strict scientific thinking. Thereafter the author discusses the role of abstract entities in semantics.

Thereafter, Willard Van Orman Quine, professor emeritus of Harvard University and one of the most influential representatives of the tradition of analytical philosophy, dissects Carnap's treatment of logical truth and demonstrates its invalidity.

The article by Ahto Oja, manager of the project "Estonia 21" financed by the UN Development Programme at the Tallinn Centre of the Stockholm Environment Institute, is based on two chapters from Leena Vilkkä's book *Environment Ethics*. Ahto Oja has shortened and supplemented the chapters "Man's relation to Nature" and "What is Environment Ethics". He describes three world views which determine humans' attitude to nature, living beings and other humans: technology-centred, human-centred, and nature- or life- or environment-centred. All these attitudes have their historical background in our Christian legacy. The technology-centred attitude views nature solely as a place for obtaining raw materials, as a means to a human end. According to the human-centred attitude, the treatment of nature and animals is regulated only by the relations between people. Animals and nature are not considered to be subjects people have any moral

obligations to. Nevertheless, the human-centred stance sets narrow limits to relations to nature: animals must not be tortured and nature polluted or damaged. The nature-centred attitude means considering the well-being of nature and all the living beings. It is based on Albert Schweitzer's ethical principle of "reverence for life": life in itself is the highest value, and all the living beings have an absolute value in themselves.

Marju Luts, doctoral student of history of jurisprudence at Tartu University presents an overview of the most essential aspects of Wilhelm von Humboldt's (1767–1835) philosophy of scholarly research and education. This includes the principle of unity and continuity of science as well as the idea of unity of research, teaching and learning, and the principle of unity of freedom, privacy and communication. The author regards them as foundations of the modern university which is orientated to the production of knowledge. This is also the major feature that distinguishes the modern university from the earlier university that was based on the tradition of knowledge.

On the occasion of the 60th birthday of the celebrated Estonian linguist Johannes Voldemar Veski (1873–1968) another meritorious Estonian linguist Andrus Saareste (1892–1964), who is particularly well known as a researcher of dialects, wrote an article. We publish it anew to mark J. V. Veski's 125th birth anniversary. Naturally, J. V. Veski's activities continued for decades after the times described in this article.

In the section of book reviews ethnologist Ants Viires supplements the first part of Ilmar Talve's autobiography with his own reminiscences; professor of comparative literature at Tartu University Jüri Talvet analyses the collection of poems by García Lorca translated by *Akadeemia's* editor-in-chief Ain Kaalep, and professor emeritus, academician Hans Trass browses the book on plants by theologian and poet Uku Masing (1909–1985).

In the section of discussions Ants Viires argues with Heiki Pärdi, researcher at the Estonian National Museum, on the issues of Estonian ethnology.

Study yourself free, or application of the Humboldtian ideal of scholarly research and education in jurisprudence

Marju Luts

The article presents an overview of the most essential aspects of Wilhelm von Humboldt's (1767–1835) philosophy of scholarly research and education. This includes the principle of unity and continuity of science as well as the idea of unity of research, teaching and learning, and the principle of unity of freedom, privacy and communication. These are viewed as foundations of the modern university which is orientated to the production of knowledge. This is also the major feature that distinguishes the modern university from the earlier university that was based on the tradition of knowledge.

W. v. Humboldt has gone down in history primarily as the founder of Berlin University in 1810. In this institution of learning he wanted to see the implementation of his ideals or the first university of a new type in Germany. To grant success for his initiative, it was necessary to find the appropriate teaching staff. As for jurists, Humboldt's choice was Friedrich Carl von Savigny (1779–1861), the would-be leader of the new, historical school of jurisprudence. Savigny's understanding of the aims of jurisprudence as well as of the essence of

academic education in this area reflects his deep kinship with the relevant principles of Humboldt. The university was to lay the foundations to the formation of the class of free lawyers. To achieve it, everyone was to acquire the necessary knowledge through participating in research. Thus, the task of the university was to provide the necessary methodological basis only.

Humboldt's and Savigny's model of juridical education reached the law faculty of Tartu University in the first half of the last century. It determined the essence of academic studies of jurisprudence till the mid-20th century. Then, under the Soviet occupation, both academic liberty and research-based education in jurisprudence were done away with.

With the restoration of Estonia's independence, among other things, restoration of the model of research-based education at the university has become topical again. Academic freedom of teaching has also been fixed in §38 of the Constitution of the Republic of Estonia. However, providing this notion with its real content depends on participants in academic life — teaching staff and students. In the case of jurisprudence this means that main emphasis should be placed on the acquisition of the juridical method as only on its basis the class of free lawyers can be formed.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartu rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;
1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:
USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank – UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Portrait of mother	<i>Kalju Lepik</i>	1123
History of the ethnic identity of the Setus. I	<i>Indrek Jääts</i>	1127
The "War of Mahtra"	<i>Juhan Kahk</i>	1154
Economic reality – as it is, although not always correctly understood	<i>Uno Mereste</i>	1170
Empiricism, semantics, and ontology	<i>Rudolf Carnap</i>	1193
Carnap and logical truth	<i>Willard Van Orman Quine</i>	1215
The relation between humans and nature	<i>Ahto Oja</i>	1246
Study yourself free, or application of the Humboldtian ideal of scholarship and education in jurisprudence. II	<i>Marju Luts</i>	1282
Johannes Voldemar Veski	<i>Andrus Saareste</i>	1292
Review: Some reminiscences in connection with Ilmar Talve's autobiography. Ilmar Talve. <i>Kevad Eestis: Autobiograafia I</i> . Tartu: Ilmamaa, 1997	<i>Ants Viires</i>	1304
Review: On García Lorca's poetry and Ain Kaalep's translation. Federico García Lorca. <i>Mu kätes põleb tuli</i> . Valitud luuletuste teine väljaanne. Tõlkinud ja saatesõna kirjutanud Ain Kaalep. Tallinn: Vagabund, 1997	<i>Jüri Talvet</i>	1315
Review: Uku Masing's memories about plants and himself. Uku Masing. <i>Mälestusi taimedest</i> . Tartu: Ilmamaa, 1996 ..	<i>Hans Trass</i>	1324
Discussion: Once again on ethnography and ethnology. Heiki Pärdi, "Mõistetest <i>etnograafia, etnoloogia ja rahvateadus</i> ."— <i>Akadeemia</i> , nr 2, 1998	<i>Ants Viires</i>	1332
Editorial note. Summaries		1338

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702